

SZABÓ MIKLÓS

A SZOVJET KOMMUNISTA PÁRT TÖRTÉNETE

Előadás-sorozat

SZEGED, 1983

TARTALOM

A bolsevik mozgalom előzményei

1863
1881
1905
1917
1918
1919
1920
1921
1923
1927
1929
1930
1932
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1945
1947
1949
1950
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1960
1964
1968
1979
1982
1983

A bolsevik mozgalom előzményei

A cári abszolutizmus a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig tartó folyamat során alakult ki, I. Miklós uralma alatt [1825–1855] nyerte el végleges és modernnek nevezhető formáját. A rendszer lényegében négy pillérre épült, a bojár földbirtokos osztályra, a pravoszláv egyházra, a felső tisztikarra és egy privilegizált katonai rétegre, a kozákokra.

A XIX. század második felében, amikor a viszonyok már kezdtek bomlani Oroszországban is, a rendszer támaszai furcsa és visszás módon gyengültek. Ha az elsőt, a bojárságot nézzük, kijelenthetjük, nekik az addigi orosz történelem során még csak rendi jogaik sem voltak, a dekabrista felkelés 1825-ben ugyanúgy volt az első rendi felkelés, mint az első polgári forradalom. A földbirtokosok, akik a rendszer egyik oszlopa lettek volna, tulajdonképpen ugyanúgy valamiféle felszabadulásra törekedtek, mint a társadalom más elemei. Ugyanez vonatkozik a pravoszláv egyházra. Nagy Péter, aki megalapozta ezt az abszolutizmust, 1721-ben megszüntette a pátriárka intézményét is, a helyére a Szent Szinódust állította, ami félig püspöki kar, félig pedig egy egyházügyi hivatal volt. A pátriárka intézményét csak 1917-ben állították vissza, tehát akármilyen furcsán hangzik, mondhatjuk, hogy a forradalom egy rövid ideig a pravoszláv egyház felszabadulását is jelentette. A harmadik tényező, a tisztikar támogatása sem volt stabil, a XVIII. század során a cárok felét meggyilkolták valamilyen tisztipuccs során – és ők lettek volna a trón támaszai. A negyedik oszlop stabil volt, a kozákok – mint a hajdúk az Erdélyi Fejedelemségben – valóban támogatták a rendszert.

Ez a helyzet alakította ki a múlt század második felében az akkori viszonyokat megváltoztatni akaró orosz értelmiségben azt a képet, amelyet regényeikben is láthatunk, ez az egész teljes képtelenség – tulajdonképpen semmi sem tartja, mégis mozdíthatatlan. Tehetetlenül, de szikla-szilárdan áll és nem lehet vele semmit sem kezdeni.

Az első megrendítő ütés a krími háború elvesztése volt, akkor, 1856 után, II. Sándor cár kezdeményezésére elkezdődött az egy liberalizálási kurzus. Egyértelműen felülről indult el, valóságos, érdemleges és komoly politikai nyomás alulról nem volt. Az elvesztett háború azzal szembesítette a cári rendszert, hogy nem tudja Oroszország nagyhatalmi státusát, sőt az önállóságát sem megőrizni, Törökország vagy Kína sorsára juthat, amennyiben nem modernizálja magát valamilyen formában. Ahhoz, hogy nagyhatalom lehessen, modern hadsereget tudjon felállítani, kell a nyugati értelemben vett modernizáció. Az akkori világ és a cári udvar elképzelésében is benne volt, hogy ez nem csupán gazdasági intézményeket jelent, ipart, a modern gazdálkodásnak megfelelő intézményeket, infrastruktúrát, hanem jogszolgáltatást, közigazgatást, adóztatási rendszert, törvénykönyvet, bíraskodást, egyetemet is, amely egy modern államszervezet részére képez ki hivatalnokokat. Továbbá, ehhez be kell vezetni – bármennyire is nem szerette ezt a gondolatot a cári rezsim – a parlamentáris rendszert, mert az akkori elképzelésekben ez még elválaszthatatlan volt a polgárosodás többi tényezőjétől. Tehát lassan elkezdődött egy felülről indított intézményi reform, nem véletlenül a hadsereg reformjával, majd követte egy egyetemi reform. (Az előző cár, I. Miklós elrendelte az egyetemi hallgatók létszámának minimálisra csökkentését, mert az egyetemeket a lázadás forrásainak tekintette.) Folytatódott a bírósági reformmal, majd modern, liberális sajtó alakult ki. A változások fő támogatója a modern felfogású hivatalnokréteg volt, a lassan kialakuló polgárság kisebb súllyal és sokkal kisebb erővel bírt. A két fővárosban, Moszkvában és Szent-Péterváron szimpatizáltak ezekkel a törekvésekkel – a lengyel felkelésig.

1863

Nem az 1861-es földreform az a fordulópon, amelyik radikalizálta Oroszországot, hanem a 1863 évi lengyel felkelés, amelyik a tőkés fejlődésben érdekelt polgárságot ráébresztette, hogy előbb létre kell hozni egy orosz nemzeti államot. Azaz, még hosszú ideig maradjon fenn a cári abszolutizmus, ne legyen parlament, ne legyen polgári politikai rendszer, a cárizmus a maga kemény módszereivel oroszosítson mindenkit az Orosz Birodalomban, a lengyelektől, a finnektől kezdve az ázsiai népekig. Amikor már mindenki orosz lesz, akkor jön el az ideje a polgári átalakulásnak, akkor lehet a birodalmat átalakítani parlamentáris országgá. Ugyanis az egységes igazgatás, a polgári állam, megkívánja a nemzeti egységet. Az orosz polgárság az abszolutizmustól is megkaphatja a gazdasági átalakulást, gazdagodhat, a politikai átalakulás sokkal nagyobb akadályokba ütközik. Ezért az orosz nagypolgárság leszakadt a liberalizmus táboráról és magával vitte a nagy és viszonylag színvonalas liberális értelmiséget. A liberális értelmiség vezére Mihail Katkov, a jeles publicista, a lengyel felkelés hatására egyik napról a másikra állt át a nacionalisták, a cári abszolutizmus oldalára.

Az orosz progresszió táborá kettészakadt. Tulajdonképpen megszűnt az orosz liberalizmus, képviselői áttáltak az abszolutizmus táborába. Az egyetemisták és az éppen végzett fiatal értelmiségiek mozgalma ekkor a felső polgárságtól és a magasabb hivatalnokrétegtől elszakadva radikalizálódott. Ekkor kezdődtek, a hatvanas évek második felében, a szocialista kísérletek, század első felének korai szocialista elképzeléseinek hatására, tehát ezt a marxizmus nem befolyásolta. Ennek a koncepciónak lényegében egyetlen vezérgondolata volt, mivel megszűnt a reform lehetősége, a cárizmus megdöntése csak erőszakkal lehetséges. Tehát jöjjön a forradalom.

Először ez a nagyon radikális mozgalom tulajdonképpen szelíd volt. Abból indultak ki, hogy a nép elmaradott, körében semmilyen progresszív eszme nem terjeszthető, mert analfabéták között nem lehet sikeresen agitálni. Akik nem tudnak egy újságot vagy rölapokat elolvasni, azoknak hiába csinálnának újságokat, mai szóval szamizdatot. Ahhoz pedig nincs elég emberük és megfelelő közlekedés se, hogy mindenki elmenjen falura agitálni. Az első lépés tehát az, hogy írástudóvá kell tenni Oroszországot.¹ Elkezdődött a diákok és a felvilágosult katonatisztek magán akciója, írni-olvasni tanították az embereket, különösen az írástudatlan újoncokat. Erre a viszonylag szelíd aktivitásra is nagyon nagy terrorral válaszolt a cári rendszer, mire az aktivisták is áttértek a bombadobálásra és a lövöldözésre. Ezzel, mintegy reakcióként kezdődött el az orosz fegyveres ellenzékiesség, amit (Turgenev szavával) *nihilizmus*-nak hívtak. Az európai közvéleményben ez összekeveredett a hasonló terrorakciókat szervező nyugat-európai *anarchizmus*-sal, amihez ennek vajmi kevés köze volt. Nem anarchisták voltak, az orosz forradalmi mozgalom egyetlen hit mozgatta, hogy a cári rendszert csak fegyveresen lehet megdönteni. Csak forradalmi stratégia és taktika lehetséges, a rendszert bomlasztó mozgalmi tevékenységgel, bombadobással és lövöldözéssel kell eljutniuk a nagy fegyveres felkelésig.

¹ Az 1897-es népesség-összeírás szerint a férfiak 35,8%-a, a nők 12,4%-a, azaz a népesség 21,1%-a tudott írni és olvasni. A fönti átlagok kiszámításakor figyelmen kívül hagyták a birodalomhoz tartozó Finnországot, ahol csak 19,1% volt az analfabéták aránya.

[A lábjegyzetek összeállításakor a legtöbb adatot Alec Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete* című művéből vettük át, Ránki György fordította magyarra és *állami szamizdat*-ként, zárt terjesztésben, kis példányszám-ban, kiadói jelzés és dátum nélkül jelent meg a hetvenes években.]

Alec Nove: *An Economic history of the USSR*, The Penguin Press, London, 1972, ISBN 9780140214031

Ez a későbbi bolsevik mozgalom szempontjából is meghatározó, a forradalmi helyzet lenini meghatározása is valami ilyesmit akart mondani. A definíció első fele azt jelenti, hogy a társadalom akkor forradalmasodott, ha a fennállónál rosszabb alternatívát nem tud elgondolni. A fennálló a létező lehetséges legrosszabb, tehát nem kérdés az, hogy mi jön utána. Lehet, hogy nem az jön utána, amit akarunk, de csak jobb jöhet, tehát jöjjön. Azért vették át a szocialista tanokat, mert azok igazolták a fegyveres felkeléssel történő radikális rendszer-megdőntés jogosságát. Kizártak mindenféle reformista elképzelést, mint ami ebben a helyzetben már nem lehetséges. Az ideológia ebben a mozgalmakban, ez vonatkozik a bolsevik mozgalomra is, teljesen instrumentális. Csak abból a szempontból érdekelte őket az ideológia, hogy melyik alkalmas minél jobban az adott viszonyok felbontására. A jövőkép nem olyan nagyon fontos, mert csak jobb jöhet.

1881

A cár elleni bombamerénylet² utáni brutális megtorlás a nyolcvanas években a mozgalom erős visszaszorulását eredményezte. Az utolsó nagy narodnyik forradalmi szervezet egyesített magában minden olyan törekvést, ideológiai áramlatot, amiből minden további elindult. Mindenki, aki később az orosz forradalmi mozgalmakban valamit is számított, benne volt ebben a szervezetben. Ez volt az úgynevezett *Népakarat*, a *Narodnaja Volja*.³ Ennek a vezetője – nem az egyik vezetője, hanem a vezetője – Lenin bátyja, Alekszandr Uljanov volt, akit 1887 májusában kivégeztek, mint a III. Sándor cár elleni egyik merényletkísérlet vezetőjét. (Tehát mondhatjuk, Lenin egyszerűen örökölte a forradalmárságot.) A mozgalom tagjai voltak az akkor még élő nagy anarchista vezérek is, Pjotr Kropotkin herceg, benne voltak azok, akiket orosz blanquistáknak vagy jakobinusoknak neveztek. Pjotr Tkacsov, aki Louis Auguste Blanqui módjára forradalmi puccsot akart, Pjotr Lavrov, aki ennek inkább teoretikusa volt. Ott volt Georgij Plehanov, aki az orosz marxista munkásmozgalmat megalapította, ott volt Nyikolaj Mihajlovszkij, a narodnyik eszer, azaz szociálforradalmár, a későbbi, a századfordulói eszer mozgalom elindítója.

A XIX. század végére Oroszországban létrejöttek a gyáripár alapjai. Az elmaradott országok mintájára kívülről behozott tőkével korszerű gyárak, nagyon koncentrált vasipari, nagyipari üzemek létesültek, miközben az egész társadalom ázsiai maradt. Ez a helyzet új próbálkozási lehetőséget jelentett a forradalmi mozgalmak számára. A parasztságot a falusi agitációkkal nem sikerült forradalmasítani, de a gyárak erre új lehetőséget adtak. Itt semmi másról nem volt szó, mint a forradalmat támogató társadalmi elemek kereséséről, a gyár erre jó terep volt. Nemcsak annak látszott, hanem tényleg alkalmas volt, mert az ipari munkások teljes egészében a paraszti társadalommal összefonódtak éltek. Nemcsak parasztokból lettek, hanem nyáron még haza is mentek dolgozni, aratni. (Még a húszas években is szezonszerűen termelt az orosz ipar emiatt, bizonyos időszakokban a munkások hazamentek, akkor gyakorlatilag le kellett állni, vagy csökkentett létszámmal kellett termelni.) Tehát a munkások tulajdonképpen még teljesen benne voltak a paraszti társadalomban, de ugyanakkor egy nagyon koncentrált gyáripárban dolgoztak. Praktikus szituáció, a falu nagyon szétagolt, az emberek nem elég harciasak, a falvakat nem lehetett mozgósítani – de a már gyárat lehetett, erről már

² II. Sándor cár meggyilkolása, 1881. március 13.

³ A szervezet 1879 és 1885 között kiadott földalatti lapjának is *Narodnaja Volja* volt a címe.

megfelelő tapasztalatok is voltak Európában. Ekkor érthetően jött a gondolat, hogy az egész forradalmi mozgalmat át kell állítani, ezért Plehanov megalakította az Orosz Szociáldemokrata Pártot. Lenin már ebbe kapcsolódott be. Ez a párt nem európai értelemben vett munkásmozgalom, szociáldemokrata mozgalom volt, ami a munkások érdekképviselőjét jelentette volna. Nem volt legális, nem volt szakszervezeti alapja, mert azt sem engedélyezték. Ez ugyanaz a forradalmi mozgalom volt, amely egy jobban mozgósítható tömeget keresett és talált magának.

A falvak egyfajta forradalmi potenciált jelentettek, de nagyon nehezen jutott el a robbanásig, ugyanis ott megmaradt a jobbágyság megszűntetése után is a földközösség. Ez nem ősi földközösség, hanem tatár mintára létrehozott intézmény, az *obscsina*, ami tulajdonképpen az adóztatás szervezete. A falu kollektíven adózott, mert így könnyebben be lehetett hajtani az adót, mintha egyénenként szedték volna be. Ilyen módon a faluközösség kezében volt a falusi termelés megszervezése és ciklikusan újra és újra osztották a földeket, hogy ne legyen valakinek csak rossz földje, míg másnak jó földje van. Rotáció szerint mentek körbe-körbe a megművelendő parcellák, néhol évente, néhol 10 évente, mint például Szibériában, az átlagos használati idő 3–5 év volt. A földek újraelosztásánál az volt a szempont, hogy minél igazságosabb legyen az osztás, ezért kis parcellákban osztottak mindenkinek rossz földet és jó földet is – ezért értelmesen, hatékonyan gazdálkodni nem lehetett, de ragaszkodtak hozzá, mert szerintük ez *igazságos* volt.⁴ A forradalmi potenciál ebben az esetben egy nagyon erős érzékenységet jelentett az igazságtalansággal szemben, azon kívül a falu belső életében egy – a politikához hasonló, de azzal nem azonos – közélet-félét eredményezett, ezért az elmaradott orosz falvak mozgósíthatóbbak voltak, mint a magántulajdonra épülő közép-európai falvak.

Oroszország újra modernizációs nyomás alá került, mert a Távol-Keleten kiéleződött a konfliktus Japánnal. Japán nem csak fenyegetés, hanem egyfajta példakép is volt. Eddig volt az elriasztó példa, hogy ha Oroszország nem tud korszerűsödni, akkor úgy jár, mint Törökország vagy Kína, most pedig Japán adta a nagy példát, hogy egy elmaradott ország is fel tudja magát küzdeni a nagyhatalmak sorába számító birodalommal. A megoldás kulcsának ekkor a külföldi kölcsönök felvételét tekintették, alapvetően fegyverkezésre, de bizonyos infrastruktúra kiépítésére is, ami elsősorban a Transz-szibériai Expresszt jelentette. Ismét jött az az alaptalan, de akkor még széles körben elfogadott gondolat, mint 1867-ben a Habsburg Birodalomban, hogy kölcsönt csak akkor adnak külföldi hitelezők, ha az országban van parlament. Mert a kölcsönt az adókból kell visszafizetni, de csak akkor tekinthető az állami bevétel garantáltnak, ha azokat az adókat a társadalom a parlamenten keresztül megszavazta. Ekkor újra felvetődött a politikai reform gondolata, ami negyven éve elakadt, de az orosz-japán háború ezt ismét megakasztotta, mert egy éhséglázadás-szerű forradalomba fulladt. Megint nem került sor a politikai rendszer átalakítására, bár létrehoztak egy nagyon korlátozott és nagyon kicsi súlyú parlamentet.

⁴ Az 1905-ös forradalom után belügyminiszteri rendelettel lehetővé tették a parasztok költözését, és 1906 novemberében rendeletileg két csoportba sorolták a faluközösségeket, bizonyos falvakban lehetővé téve az *obscsina* feloszlását, illetve az abból való kilépést. Ez a rendelet csak 1910-ben emelkedett törvényerőre, három év alatt a parasztok 19%-a lépett ki, és a föld 12%-át vitte magával. Az egy lakosra jutó gabonatermés akkoriban 442 kg volt, ez lehetővé tette, hogy Oroszország jelentős mennyiségű élelmiszert, például 1910-ben 13,9 millió tonna gabonát exportáljon.

1905

Ezt követően az orosz forradalmi mozgalom erősebb része már a marxista munkásmozgalom [1889 – II. Internacionálé] keretében működő Orosz Szociáldemokrata Párt lett. Ez a nemzetközi kapcsolat, a neve és az ideológusaik marxistasága adott neki munkásmozgalom jelleget, *de ez nem munkásmozgalom, ez ugyanaz az orosz forradalmi mozgalom volt*, csak a módszereik változtak. Ugyanis a Narodnaja Volja idején szerzett családi tapasztalatai azt sugalmazzák Lenin számára, hogy nem az egyéni terror, nem a merényletek, hanem széleskörű szervezet kiépítése, a munkásmozgalmi eszközök, sztrájkok és hasonló akciók a célszerű eszközök. De szinte teljesen eredménytelen maradt a próbálkozás, ez a munkásmozgalom jelentéktelen volt. Ugyan a dumába néhány képviselőt be tudtak juttatni, de amikor az elhalt, tulajdonképpen semmi sem maradt. Párhuzamosan, 1905 után kialakult az értelmiség elkülönült narodnyik eszer [*Szocial Revolucionyer*] mozgalma – ők folytatták a lövöldözést.

Az első világháború idején az orosz forradalmi irányzatot legerősebben egy 1905-ös forradalmi vezető, az egykori moszkvai forradalmi tanács (azaz szovjet) volt elnöke képviselte. Radikális és baloldali szociáldemokrata volt, emigránsként a német újságokba Parvus álnéven írt.⁵ Furcsa politikát képviselt, ő is csak egy dolgot akart, forradalmat. Elképzelése már 1914 őszén az volt, hogy Oroszországot a háború majd ismét forradalmasítja, az jó, ha a németek oda minél jobban benyomulnak, mert akkor megbukik a cári rendszer. A két évvel korábbi háború idején a Balkánra ment, feltehetőleg azért, hogy tanulmányozza a forradalmi helyzetet – de közben a német vezérkarnak is kémkedett és fegyvercsempészésből élt, sőt, milliomos lett. A világháború kezdetén rögtön jelentkezett a német külügyminisztériumnál azzal az ajánlattal, hogy Németország támogassa pénzzel az orosz forradalmi mozgalmakat, akkor összeomlik a cárizmus, így Németország megnyeri a háborút. Ennek érdekében a német szociáldemokráciában is háborúpárti irányzatot képviselt, egy újságot is alapított *Glocke* (Harang) címmel. Az általa javasolt terv végrehajtására kinevezték a koppenhágai német követség konzuljának. Onnan, azon kívül, hogy irányította az Oroszország ellen irányuló északi, balti kémkedést, elkezdte a forradalmi mozgalmakat pénzelni. Persze nem lehet teljes biztonsággal állítani, hogy a bolsevikokat és Lenint ő is finanszírozta, erről a mai napig folyik a vita. Egy fontos monográfia azt állítja, hogy Lenint nem, csak egy Trockij körüli csoportosulást. De talán nem is ez az érdekes, a lényeg, hogy ezek a kapcsolatok megvoltak.

1917

Oroszországban a háborús vereség lehetetlen viszonyokat teremtett. A vasutak a hadsereget szolgálták ki, ez a civil lakosság ellátását olyan mértékben rontotta, hogy a városok már az éhezés határán voltak. A háború kitörése után bevezették a papírpénzt, abban a pillanatban az emberek elrakták otthon az arany és ezüstpénzeket, mert csak az ért valamit, a papírpénz használata teljesen lehetlenné vált. Az aranypénzt kivonták a forgalomból, az ezüst váltópénz volt, mivel elrakták, ezért nem volt váltópénz. Ekkor azt találták ki, hogy egy bizonyos bélyeget lepecsételtek, az szolgált váltópénzként, de nem lehetett használni, mert azonnal szétfoszlott.

⁵ Parvus, Helphand Alexander (1867-1924) 1914 előtt Trockijjal is kapcsolatban állt, ő a *permanens forradalom* elmélet egyik megfogalmazója.

Végül 1917 februárjában, egy a háborús viszonyokból, tehát nem szerves politikai és társadalmi viszonyokból kinövő forradalom megdöntötte a cári rendszert. Lenint valószínűleg Parvus hozatta haza a svájci emigrációból egy leplombált vagonban.⁶ Azzal a programmal jött, hogy az orosz nép és az ország nem folytathatja a háborút, bár az antant-barát ideiglenes kormány azt akarta. Továbbá meghirdette, hogy az ideiglenes kormányt a pártja nem ismerni el.

Ekkor a bolsevik⁷ párt még teljesen jelentéktelen volt, legfeljebb néhány száz emberből állt. A párt tagjai közt voltak egyrészt a nagyon hamar emigrációba kényszerült és nyugati országokban élő vezérek, a tekintélyes mozgalmi teoretikusok. Ezek többsége az orosz társadalom sajátosságaiból eredően zsidó volt, például Kamenyev (Lev Boriszovics Rosenfeld), Zinovjev (Grigorij Aronovics Radomilskij), Nyikolaj Ivanovics Buharin. Ehhez a típushoz tartozott Trockij (Lev Davidovics Bronstein) is, aki nem bolsevik, hanem egy félig mensevik – félig bolsevik, de szervezetileg nem hozzájuk tartozó forradalmi csoport vezetője volt. A hazai, belső szervezetet egy egészen másfajta elem alkotta, munkás gyakorlatilag nem volt közöttük. Ez egy társadalom alatti, fél-értelmiségi, általában a középiskolából kimaradt emberekből álló csoport volt, nagyrészt a társadalom etnikailag is periférikus elemeiből kerültek ki, kevés orosz volt köztük. Orosz munkások, parasztok ezekben a szervezkedésekben szinte nem voltak. Baltiak, kaukázusiak voltak, közülük került ki a későbbi párt több ismert vezetője: Sztálin (Joszif Visszarionovics Dzsugasvili) és Grigol Ordzonikidze Grúziából származott, Mihail Frunze Kirgíziából, az apja román volt, Felix Dzerzsinszkij, a CSEKA megszervezője pedig lengyel volt. Tulajdonképpen egy orosz volt közöttük fontos szerepben, aki megint csak nem népi figura, a Molotov álnéven szereplő Vjacseszlav Szkryabin, az ismert zeneszerző unokaöccse, aki előkelő, de nem arisztokrata családból származott, ő is egy különös, marginális figura volt.

⁶ [Mások Martovnak, a mensevik párt vezetőjének tulajdonítják az ötletet. Erre utal Gömöri György verse is:]
Aki másnak vermet és avagy a forradalom exportja

Ilijics éppen a könyvtárba indult
amikor Nagyezsda éppen befejezte a mosogatást
amikor egy elvtárs berohant
Ezután a meglehetősen felindult Ilijics így szólt:
és mi lenne, ha néma svédnek adnám ki magam?
vagy ha beszereznék egy sötét parókát?
de a németeknek (vagy Martovnak) jobb ötletei voltak
Két óra alatt fölszámolták a háztartást
(a zürichi könyvtár máig is keresi Jack London egyes műveit)
majd leplombálták a vasúti kocsikat
nem is volt semmi baj csak a kis Róbert
egy négyéves kisfiú lépte át a krétavonalat
Macht nichts mondták a német tisztek és mosolyogtak
tudták hogy a kocsiban halkán ketyeg egy időzített bomba
néha vakarózik vagy a szakállát simogatja föl-alá járkál a lyukas cipőben
de holnap fölrobban tőle a pravoszláv
Oroszország cárostól bojárostól hajlongó muzsikostól
Róbert ha él még 67 éves
ha él még ha nem veszett nyoma a tisztogatásnak nevezett
iszonyú országos dzsugasviliben
vagy később az imperialistából
hirtelen igazságossá mosdatott háborúban

Új Symposion, XVI. évfolyam, 187. szám (389. oldal) Forum Nyomda, Újvidék, 1980

⁷ Az OSZDMP II. kongresszusán, 1903 nyarán, Lenin és hívei 24:20 arányú többségbe kerültek a párt vezetőségében, innen a többségi név, a jelző nem a tagság megoszlására vonatkozott.

Ezek az otthoni mozgalmárok alkották a párt technikai apparátusát, ők nem mozgalmi teoretikusok, akik Marxot olvastak, elméleteket gyártottak, cikkeket és tanulmányokat írtak, vagy gyűléseken jelentős súlyú beszédeket mondtak a nagypolitikáról. Az illegális munkát végezték, beszerezték, illetve készítették a hamis papírokat, amelyekkel a mozgalmi vezetők utazhattak. Nyomtatták az illegális sajtót, röpiratokat, megszerezték a szükséges lakásokat. Ezt hívták *apparátus*-nak, eredetileg innen a név, a későbbi illegális kommunista pártokban is ezt jelentette az apparátus szó. A mozgalom pénzbe sok került, ezt is meg kellett szerezni. Ennek többféle módja volt, közsímet, hogy az egyik a rablás.⁸ Sztálin is ezzel lett híressé, kirabolta a tulai postahivatalt, de ezt a párt finnyásabb külföldi vezetői nem fogadták el helyes módszernek, több évre kizárták a pártból, csak 1913-ban vették vissza a pártba és a pártvezetésbe.⁹ Voltak a pénzszerzésnek másfajta módszerei is. Voltak baloldali tőkések, akik egyfajta sznobságból pénzt adtak a forradalmi mozgalmaknak. Lehet, hogy volt ebben valami számítás is, azt gondolhatták, hogy bármikor felborulhatnak a viszonyok, ha forradalom lesz, ők már befizettek a másik oldalra, ott is vannak részvényeik. Továbbá, voltak olyan kuriózus pénzszerzési módok – egy Ajdanov nevű periférius munkásmozgalmi frakcióvezető az emigrációban ezt meg is írta meglehetősen ellenséges hangnemű írásában –, mint a forradalmi selyemfiúság. Jóváágású mozgalmi emberek gazdag özvegyeket vettek feleségül, utána a párt örökölte a vagyonukat.

Ennek a belső tevékenységnek Sztálin az egyik vezérfigurája volt már a háború elején. Lényegében az a csoport is megvolt, ami a későbbiekben, több menet után, Sztálin garnitúrája lett. Ez azért érdekes, mert mutatja, hogy a mozgalomban már a forradalom kitörése előtt is megvolt az a fajta ellentét, ami majd például a magyar pártban mint a moszkoviták és a hazaiak ellentéte jelentkezik, ott is az emigránsokról és a hazaiakról volt szó. Az egyik csoport a külső vezetőség, a másik a hazaiak, akik vezérfigurája Sztálin, aki – akármilyen furcsa is ezt mondani –, világéletében *jobbos* volt, amennyiben ezt a kifejezést az osztályellenséggel szembeni kemény fellépés (balosság) vagy mérsékletesség (jobbosság) értelmében használjuk.

Amikor a februári forradalom kitört, Sztálin azonnal elismerte az ideiglenes kormányt, legalizálta a bolsevik pártot, így a PRAVDA is szabadon megjelenhetett. Áprilisban hazajött Lenin a leplombált vagonban, felmászott egy páncélautóra és dezavualta a hazai pártvezetés vonalát, kihirdette, hogy a bolsevik párt nem ismeri el az ideiglenes kormányt.¹⁰

Ez egy tipikus szituáció, minden polgárháborús helyzetben két szint van. A guvernementális szint, a kormány, amennyiben van parlament, a pártok. A másik szint az utcai harci szervezetek szintje. Minden forradalomban ezen az alsó szinten megalakulnak a forradalmi bizottságok. (Ezek a jelen esetben a szovjetek voltak, amelyekben csak a forradalmi pártok, az eszerek és a két marxista párt, a mensevikek és a bolsevikok vettek részt.) Ezek lényegében közigazgatási szervezetek voltak, ők szervezték, párhuzamosan a kormánnyal, amelyik még nem tudott igazán funkcionálni, a helyi ügyek vitelét a nagyobb városokban.

⁸ Az OSZDMP 1907 májusában, Londonban megtartott V. kongresszusa megtiltotta a *kisajátításokat*. Másfél hónappal később, egy bolsevik kommandó Tbiliszi 280000 rubelt rabolt. (Az összeg nagyságát célszerű az egy főre jutó nemzeti jövedelemhez hasonlítani, ami ekkoriban évi 100 rubel körüli volt.)

⁹ Ezt az ügyet Martov is megírta a *VPERJOD* című mensevik újság 1918. március 31. számában. Sztálin rágalmozás miatt beperelte Martovot. A bíróság nem volt hajlandó Martov tanúit meghallgatni, végül a lapot elkobozták.

¹⁰ Az otthoniaknak ez nem volt meglepő, Lenin még márciusban, Genfben írt cikksorozatában (*Levelek a távolból*) meghirdette ezt a politikát. A PRAVDA (szerkesztői: Kamenyev és Sztálin) az első részt cenzúrázva, a többiét egyáltalán nem közölte.

A háború folytatásának kérdése feszítette és mozgatta az egész politikai életet. A forradalom után a frontok felbomlottak, a hazatérő katonák tömege rázúdult a két fővárosra, elsősorban a fronthoz közelire, Pétervárra. A katonák gyakorlatilag mind parasztok voltak, mert egyrészt az orosz társadalom óriási többségben parasztokból állt, másrészt az ipari munkásokat nem lehetett behívni katonának, mert azokat a hadiipari termelésben dolgoztatták. Az ipari szakmunkásokat az első világháborúban, sőt a második világháborúban sem vitték ki a frontra. A parasztok földet akartak. Meg akarták változtatni a falusi viszonyokat. Békét akartak, nem akartak tovább háborúzni.

Az ideiglenes kormány antant orientációjú volt, tehát folytatni akarta a háborút, elrendelt még egy offenzívát, ettől minden felborult. A bolsevik vezetés azt látta, hogy ha ők konzekvensen háborúellenesek és hazaküldik a parasztokat, hogy szedjék szét a földbirtokokat, akkor itt a lehetőség, végre forradalom lehet Oroszországban.¹¹ Tulajdonképpen így szerveződött meg a bolsevik forradalom. A hazatért tömegre a fővárosban hatott a háborúellenes agitáció. Otthon pedig nekiálltak szétszítani a nagybirtokokat. Az ideiglenes kormány, mint egy szabályos polgári demokratikus kormány, *törvényes* viszonyokat akart.¹² Tehát nem arról volt szó, hogy ők meg akarták menteni a bojárok földbirtokait, hanem arról, hogy a földreformot törvényesen kell végrehajtani. Ki kell dolgozni az erre vonatkozó törvényeket, rendeleteket. A törvényt, mivel nagyon nagy súlyú, egy rendesen megválasztott parlamentnek kell majd meghoznia. Szerintük egy forradalmi kormány, amit senki sem választott meg, nem dönthet az egész ország életét meghatározó alkotmánymódosításról vagy egy új alkotmánnyal azonos értékű társadalmi változásról.

Egy német származású és a forradalom alatt Németországba menekült birtokos (aki közgazdász-professzor volt a pétervári egyetemen, és az első Duma tagja is volt) leírta a saját birtokán történeteket, hogyan szocializálták a földeket. Alakult a faluban egy bizottság, aminek semmiféle pártállása nem volt. Elrendelték a földek szétszítását és nagyjából hasonló elvek szerint, ahogy a földközösségben, kiosztották a földeket. Az ingóságot, az állatokat, a szerszámokat, egyebeket felírták egy listára és kisorsolták őket. Például egy tétel volt egy kasza, de egy tétel volt egy hatlovas hintó is, a sorsoláson jutott ez is, az is, amaz is, az értékre nem figyeltek. Mindenütt valahogy így mehetett. Az ideiglenes kormány pozícióját ez aláásta, de még támaszkodhatott a kozák elitalakulatokra. A bolsevikok pedig a visszajött katonákra, akik ott voltak mind a két fővárosban. Mint ismeretes, volt egy hatalom átvételi kísérlet, amit még le tudott verni a kormány.¹³

Összehívták a Szovjetek Összoroszági Kongresszusát, ez lényegében meghatározta a bolsevikok hatalom átvételi kísérletének az időpontját. Ugyanis a szovjetek kongresszusában nem a bolsevikok voltak többségben, hanem az eszerek. A pártban tudták, mivel nincs többségük, a kongresszuson

¹¹ Az ideiglenes kormány külügyminisztere május elsején bejelentette, hogy *a végső győzelemig* folytatják a háborút. A kormány ebbe napokon belül belebukott és május 6-án be kellett venni a koalícióba a pétervári szovjetet is, 6 szocialista (eszer, mensevik) minisztert delegáltak. Kerenszkij lett a hadügyminiszter, ő is támadást rendelt el, de a délnyugati front két nap alatt összeomlott. A bolsevikok ekkor a háború elleni tüntetések élére álltak, a kormány pedig betiltotta a pártot. Az OSZDM(b)P VI. kongresszusát tehát illegálisan tartották meg augusztus elején Péterváron. A pártnak akkor már több mint 100000 tagja volt.

¹² Az Ideiglenes Kormány folytatni akarta a háborút, márpedig ha meghirdetik a földreformot, a katonák többsége azonnal hazament volna a falujába.

¹³ Lavr Kornijilov tábornok támadt a Kerenszkij kormányra szeptember 7-én. A puccskísérlet hatására kiáltották ki a köztársaságot szeptember 14-én. Az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásáig tartó mandátummal fölállították az Orosz Köztársaság Ideiglenes Tanácsát, 555 tagja közül 135 eszer, 92 mensevik és 58 bolsevik volt.

valószínűleg leszavazzák őket. Lenin egyedül maradt azzal a véleményével, hogy gyors katonai puccsot kell végrehajtani, mind a két fővárosban. Ha a kezükben lesz a hatalom, akkor majd kellő nyomás alá helyezik a kongresszust. Teljesen egyedül maradt, lényegében az egész pártvezetés Kamenyevtől, Zinovjev-től Sztálinig ellene volt, ők nem akarták a felkelést.¹⁴ Lenin erre kooptálta Trockijt az úgynevezett *kerületközi* csoporttal együtt a pártba, ugyanis Trockij szervezete beépült a kronstadti flotta-helyőrségbe és a flotta még használható katonai erő maradt. Lényegében be kellett hozni a tengerészeket Pétervárra, ők alkalmasak voltak arra, hogy a kozákokat, a tiszti iskolásokat és az eszer párt női elit alakulatát (amelyik a Téli Palotát védte) legyőzzék. Felállították a puccsot előkészítő katonai bizottságot, a vezetője Trockij lett.¹⁵ A központi vezetőség néhány tagja részéről még volt egy kétségbeesett próbálkozás, hogy megakadályozzák ezt a kalandorságnak tartott próbálkozást. Kamenyev és Zinovjev írtak egy cikket, amelyben helytelenítették, hogy a felkelést *akkor* hajtsák végre, azaz Gorkij lapjában, a *Novaja Zsizny*-ben nyilvánosságra hozták a tervezett dátumot. Nem lehetett tovább várni, Lenin és Trockij a tengerészekkel gyorsan végrehajtotta a puccsot. Ez persze önmagában véve még nagyon kevés volt, hiszen Pétervár (és Moszkva) birtoklása nem jelentett teljes hatalomátvételt.¹⁶

A frontról ezután a katonák már egyértelműen bolsevik propaganda befolyása alatt mentek haza a falvaikba, otthon agyonverték a helyi potentátokat. Ahol még nem történt meg, ott a földet szétosztották, helyi szovjeteket alakítottak, amelyikek már bolsevik pártinak vallották magukat. Ezzel egy működésképes igazgatási hálózat jött létre a falvakban, ami lényegében Leninék kezében volt. A nagyobb városokban az ideiglenes kormány az egykori kormányzósági, főkormányzósági hivatalnokokra támaszkodott, középszintű állam-apparátusuk nekik volt, de a faluval egyáltalán nem tudtak mit kezdeni. Ezekkel a hivatalnokokkal szemben nagyon ellenségesek voltak a falvak, bár a parasztok egyáltalán nem voltak bolsevikok. A régi falubírókat addigra általában már megölték, így a falvakban

¹⁴ [A hivatalos Sztálin életrajz szerint:] Lenin és Sztálin bátran és biztosan, szilárdan és körültekintően vezették a pártot és a munkásosztályt a szocialista forradalomra, a fegyveres felkelésre. Lenin és Sztálin a Nagy Októberi Forradalom győzelmeinek megihletői és szervezői. Sztálin Leninnek legközelebbi segítőtársa. Ő vezeti közvetlenül a felkelés előkészítésének egész munkáját. [...] Október 16-án a Központi Bizottság Pártközpontot választott a felkelés vezetésére Sztálin elvtárral az élén. *A Pártközpont volt a Petrográdi Szovjet mellett működő Katonai Forradalmi Bizottság irányító góca és gyakorlatilag ő vezette az egész felkelést.* [...] A párt Központi Bizottságának ülésén Sztálin, elvetve a fegyveres felkelés ellen felszólaló áruló Zinovjev és Kamenyev kapitulálásra irányuló javaslatait, kijelentette: *Az, amit Zinovjev és Kamenyev javasol, objektíve módot ad az ellenforradalomnak felkészülésre és megszervezkedésre.*

Иосиф Виссарионович Сталин (Краткая биография) Москва, 1947

G.F. Alexandrov, M. R. Galaktjinov, V.Sz. Kruzkov, M. B. Mitjin, V. D. Mocsálov, P. N. Poszplélov: Joszif Visszarionovics Sztálin (rövid életrajz), Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949 [A könyvben Sztálin neve 858 mondatban szerepel, Lenint 352, Trockijt 10 esetben említik, Buharint egyszer sem.]

¹⁵ A Trockij csoportjával kibővített KB ülésén 19:2 arányban (3 tartózkodással) döntöttek a hatalomátvételről.

¹⁶ Az 1917. november 8-án megalakított kormány, a *Népbiztosok Tanácsa* tagjai: V. I. Lenin (elnök), A. Rikov (belügyi), L. Trockij (külgügyi), V. Miljutyin (földművelésügyi), A. Slapnyikov (munkaügyi), V. Ovszejenko, Ny. Kirilenko, P. Dibenko (hadügyi és haditengerészeti), V. Nogin (iparügyi), A. Lunacsarszkij (közoktatásügyi), I. Szkvorcov (pénzügyi), J. Sztálin (nemzetiségügyi), G. Lomov (igazságügyi), I. Tyeodorovics (közellátásügyi), Ny. Glebov (postaügyi) népbiztosok.

1917 november-decemberében, csak 65 választóközrötben tartották meg az ideiglenes kormány által kiírt alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat, így körülbelül a jogosultak fele szavazhatott. Eredmény: eszerek 40%, polgári pártok 28%, bolsevikok 24%. A nemzetgyűlés 1918. január 18-án ült össze Péterváron és nem ismerte el a novemberi fordulatot, ezért a bolsevikok erőszakkal föloszlatták, a matrózok több polgári politikust (köztük az ideiglenes kormány két volt miniszterét) agyonverték.

a bolsevikok ellen lényegében egy erő léphetett volna fel, a pravoszláv egyház. De a pópáknak általában semmiféle tekintélyük nem volt, alacsony műveltségűek voltak, sokuk alkoholista. Továbbá, hogyan is tudott volna a pápa rendet tartani, ha a saját fia jött haza forradalmat csinálni? (A pópáknak általában rengeteg gyerekük volt, és közülük nagyon sok valamilyen formában kapcsolatban volt a forradalmi mozgalmakkal.)

1918

A volt sorkatonaság tehát hazament, nem akart háborúzni. A fehérek oldalán maradtak a kozákok, az elit lovasság. A bolsevikok a két főváros és a nagyobb iparterületek munkásságát sorozták be, éppen azért, mert ők addig még nem vonultak be, nem ismerték a frontot. Megalakult a Vörös Hadsereg, de nem volt kiképzett lovassága. A Breszt-Litovszki béke után, 1918 tavaszán a német és osztrák hadifoglyok hazamehettek, maradtak a csehek és a magyarok az Osztrák-Magyar Monarchiából. A cseh hadifoglyok a Masaryk-féle bizottság befolyására, ami már nyáron kapcsolatban volt velük, testületileg a fehér kormány oldalára álltak, megalakították a Cseh Légiót. A magyarok pedig teljes létszámmal a vörösök oldalára kerültek, már csak azért is, mert a csehek fehérek lettek. Az első polgárháborús évben a Vörös Hadsereg fele magyar hadifogoly, *internacionalista* volt. Nagy részük huszár. A lovasságnak abban az időben még nagyon nagy szerepe volt, mert a vasútvonaltól való eltávolodást a lovasság tette lehetővé. Annyira lehetett eltávolodni a páncélvonattól, a mozgó erődtől, amennyi lovasságuk volt; illetve az erdős, mocsaras terepen csak a lovassággal lehetett mozogni. Mondhatjuk, az orosz polgárháború első éve részben idegen pályán megvívott cseh–magyar háború volt.¹⁷

1919

Ez volt a háború legsúlyosabb éve, a Fekete-tengeren keresztül megkapták a fehér alakulatok a nyugati segítséget, de ez már nem volt elég ahhoz, hogy felül tudjanak kerekedni. Ekkor már akkora területet elfoglalt a Vörös Hadsereg, hogy ezen a bázison, rendszeres kényszersorozással ki tudták egészíteni a hadsereget. A parasztyerek néha önként is bevonultak. Nem meggyőződésből, a faluban kevés volt az ennivaló, a hadseregben pedig adtak élelmet és ruhát. A gond ott kezdődött, amikor kiderült, hogy a fronton lőnek, az emberek viszont nem azért éltek túl a világháborút, hogy akkor haljanak meg, amikor annak már vége. Tehát nagymértékű volt dezertálás a Vörös Hadseregből. Belőlük jöttek létre az úgynevezett zöldek, akik között Románia hadseregének szökevényei is ott voltak. Ezek bandákká verődtek össze, raboltak, de politikai színezetük is volt, a vörösök ellen és a fehérek ellen is harcoltak.¹⁸

A fehérek vissza akarták hozni a cári igazgatást, de azt senki sem akarta, akármekkora területet foglaltak el, a parasztok nem álltak melléjük. A vörösöket sem szerették feltétlenül, de velük kevésbé ellenségesek voltak, amíg el nem kezdődött a rekvirálás, mint a háborúban, mert a városokat el

¹⁷ 1918 március 9-én angol csapatok szálltak partra Murmanszknál, áprilisban japánok Vlagyivosztoknál, májusban az angolok és a németek elfoglalták a Kaukázus egy részét. Még március 11-én, a front közelsége miatt, Moszkvába költözött a szovjet kormány és másnap azt nyilvánították az ország fővárosává.

¹⁸ Az Ukrajnában, Mahno vezetésével harcoló zöldeket a történészek általában anarchistáknak nevezik.

kellett látni. Jöttek a Vörös Hadsereg rekviráló kommandói, ami élelmet találtak, azt elvitték. Előfordult, hogy a rekvirálás után a falu lakosai éhen haltak. Próbálták megmenteni a városokat az éhínségtől, de ott is nagyon nagy volt az elégedetlenség. Ennek ellenére a fronton a vörösök még mindig fölényben voltak.¹⁹

A bolsevik berendezkedés a polgárháború közben egyfajta szocializmus megvalósítása volt. Ennek az első formája, elsősorban a két fővárosban, ahol az ipar koncentrálódott, az úgynevezett munkásellenőrzés volt. Tulajdonképpen ez egy kísérlet volt, ekkor fel lehetett mérni, mit kívánnak a munkások a szocializmustól. Elsősorban az üzem *hierarchikus szervezetének* a felszámolását. Néhol agyonverték a mérnököket és a művezetőket akik addig hajtották őket. Elhatározták, hogy a viszonyokat a munkásoknak kedvezően alakítják át. Sokszorosára emelték a béreket, de ennek nem volt jelentősége, mert nem volt áru, a pénz nem ért semmit. Meghatározták a munkaidőt úgy, ahogy nekik tetszett, napi 2–3 órában. Ez sem okozott újabb gazdasági összeomlást, mert 1917–1918 telén már semmiféle ipari termelés nem volt, tehát ez a *nem termelés* munkaerő-igényének tökéletesen megfelelt. A munkások nagy részét úgyis be akarták sorozni katonának. Csak 1918 tavaszán vetődött fel, hogy a termelést valahogy meg kellene indítani, akkor rögtön kiderült, hogy azt egyetlen módon lehet, vissza kell állítani a polgári munkaszervezetet. Tehát újra lesz igazgató, aki parancsol, meg mérnökök lesznek, akik elkerülhetetlenül parancsolnak, meg művezetők is. Erre a szerepre nem voltak mások, csak a polgári szakemberek, ők tudták ezt csinálni. Vissza kellett vinni a gyárakba a mérnököket, sőt a volt igazgatókat is.²⁰

Elkezdődött egy politikai harc a bolsevik vezetésben, hogy megengedhető-e a *specialisták* alkalmazása. Nem az az igazi kérdés, hogy ezek a specialisták polgáriak, nem fognak az új rendszerért lelkesedni, vagy éppen szabotálni fogják, hanem az, hogy vissza kell hozni a régi munkaszervezetet, ami maga a kapitalizmus. Tulajdonképpen ez *restauráció*, sőt ugyanazok fognak újra uralkodni, akik addig is – és akkor mi marad a szocializmusból? A revizionista irodalom évtizedeken keresztül elemezte azt a kérdést, hogy a szovjet szocializmusban mikor következett be a retrográd fordulat, mikor kezdődött a nem teljes értékű szocializmus? A nyugati, újbalsoldali felfogás szerint a kronstadti felkelés leverésekor, 1921-ben. Trockij 1927-re tette a thermidori fordulatot, a hivatalos álláspont, amennyiben egyáltalán elismert ilyesmit, 1934-re, a moszkvai perek kezdetére. Én 1918 tavaszára, a hadikommunizmus bevezetésére teszem, hiszen tulajdonképpen ez a polgári viszonyok restaurációja, az üzemek hierarchikus szervezetének visszaállítása.

Ez a minta Lenin koncepciója, az első világháborús német hadigazdálkodási központok rendszerét akarta lemásolni. A német szociáldemokráciában volt ennek egyfajta ideológiai alapja, hogy ezt át

¹⁹ Az eszerek 1918 májusában tartott konferenciájukon döntöttek a bolsevikok elleni fegyveres harcról. Július 6-án elfogták a szovjetek kongresszusának résztvevőit és számos bolsevik vezetőt. E puccskísérlet után tiltották be az eszer pártot. Augusztus 30-án Fanny Kaplan, eszer párttag rálőtt Leninre, aki életveszélyesen megsebesült. Öt nappal később a Népbiztosok Tanácsa meghirdette a *vörös terrort*, a CSEKA szabadon internálhatta vagy likvidálhatta a bolsevikok politikai ellenfeleit. [1921. december 9-én, az IZVESZTYIJA-ban megjelent cikk szerint 1918-1921 között a CSEKA évente átlag 4194 embert végzett ki bírósági ítélet nélkül. Moszkvában 1920-ban 639, 1921-ben 758 embert lőttek le, mindenféle jogi eljárást mellőzve.]

²⁰ 1917 végén államosították a bankokat. 1918 februárjában a szovjet kormány kihirdette a földről szóló dekrétumot, államosította a kereskedelmi flottát és megtagadta a külföldről fölvett hitelek visszafizetését. Márciusban a vasutat kivették a munkásellenőrzés alól, áprilisban állami monopólium lett a külkereskedelem, májusban föllállították a fegyveres *élelmezési munkásosztásokat*, júniusban a kisüzemek kivételével minden gyárat államosítottak.

lehet alakítani szocializmussá, ezt Lenin eléggé ismerte. Ezek lényegében elosztási központok. A gyár minden termékét leadja a központnak, majd bejelenti, hogy mire lenne szüksége a termelés folytatására, azt kiutalják neki. Tehát tervezés még nem volt, csak az igénylés teljesítése vagy nem teljesítése. El lehet képzelni, hogy ez mekkora bürokratikus káoszt eredményezett, nagyon rövid idő alatt. Mindehhez társult egy politikai harc, a specialisták visszahozása, a polgári üzemszervezet visszaállítása miatt. Az első frakció, amelyik fellépett ez ellen, a baloldali kommunisták frakciója volt, Buharin vezetésével. (Bár ők inkább azzal lettek akkor híresek, hogy ellenezték a Breszt-Litovszki békét, de a fő koncepciójuk ez volt.) Ez az ellenállás folytatódott a demokratikus centralisták, a *decentristák* rövidítésű frakcióban, majd 1920-1921-ben a *munkásellenzék*, Alekszandr Sljapnyikov és Alekszandra Kollontáj vezette ellenzék ellenállásával.

Lenin egyedül Trockijra tudott támaszkodni ebben a harcban. Ahogy egyedül ők ketten akarták az októberi hatalomátvételt, úgy egyedül ők akarták most visszahozni a specialistákat, sőt még a hadseregben is alkalmazták a volt katonatiszteket, mert azok tudták a csapatokat megszervezni. El kellett dönteniük, hogy gerillahadsereg vagy a régi vágású reguláris hadviselés kell-e. A forradalmi elképzelés az volt, hogy katonatanácsok alakulnak, ezek megválasztják a parancsnokokat és nem tisztelegnek nekik. A katonatanácsok döntései alapján igazgatták az alakulatokat, amely megszabhatta, hogy menjünk rohamra, vagy vonuljunk vissza. A kiküldött politikai komisszárok is azért voltak, hogy ily módon forradalmasítsák a hadsereget. A korábbi hazaiak, Sztálin és a régi apparátus mind kimentek front-komisszároknak, igen ellenségesek voltak a nyakukra küldött cári tisztekkel szemben. Trockij azért vette át a hadügyi népbiztosságot, hogy a régi hadsereg szervezeti formáit újra bevezesse. Tehát a Vörös Hadseregben is visszaállt a régi katonai szervezet, ahol *jobbra át! – balra át! – tisztelegj!* van, katonai rangok vannak, a tisztek parancsolnak, a legénységnek engedelmeskedni kell. Trockij eredményes volt, megnyerték a polgárháborút.

1920

Ekkor a parasztság már fegyverrel fogadta a rekviráló osztagokat. A tambovi kormányzóságban olyan méretű parasztlázadások törtek ki, hogy a cári hadsereg páncélautóit vetették be, bizonyos források szerint mérges gázt is használtak. Utána következett, március elején a kronstadti felkelés. Ez nem egyszerűen a paraszti ellenállás támogatása volt, hanem a decentrista, munkásellenzéki frakciók fellépése az új viszonyok ellen. De nem a forradalmi munkaszervezet visszaállítását követelték, az már elő sem jött ezekben a követelésekben, hanem a vörös terror befejezését.²¹

Ekkor már nem csupán katonai alakulatok voltak, hanem megvolt a CSEKA²² is, rekvirálásra és a front mögötti ellenforradalmi lázadások leverésére. Felix Dzerzsinszkij vezetésével kialakították azt az államvédelmi szervezetet, amely mintájára az utódai a mai napig is működnek. A CSEKA akkor még elsősorban egy elit alakulat, rendészeti fegyveres erő volt. Oroszok alig voltak benne, a központi magját lettek alkották, belőlük alakult a Kreml-őrség, a mozgalmi vezetők személyes őrsége. Magyarok is voltak benne, sőt még egy kínai hadifoglyokból álló kontingens is volt a CSEKA állományában.

²¹ Mintegy 3000 tengerész-katona lázadt fel a bolsevik uralom ellen, a felkelést Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij tábornok 50000 katona bevetésével verte le.

²² 1917. december 20-án alapították, *Összoroszországi Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázs elleni Harcra* néven [Чрезвычайная Комиссия – ЧК]

A másik fontos jelenség 1919-től kezdve a párt szervezeti formáinak átalakulása.²³ Kialakult a pártapparátus, a függetlenített, hivatásos pártfunkcionáriusok rétege. Ekkor jött létre a szervezési iroda és az általa létrehozott kádernyilvántartás. Itt voltak a főfoglalkozású funkcionáriusok személyi dossziéi; mit tudnak, milyen származásúak, miben kompromittáltak – és hasonló adatokkal, ezek alapján kaptak új megbízást, léptették elő őket. Egy igen fontos változás történt, elrendelték, hogy *a választott funkcionáriusok is áthelyezhetők* – ezzel lényegében megszűntek a választott vezetői posztok. A központi káderosztály rendelkezett velük, ide-oda tologathatta őket, tulajdonképpen annak a funkcionáriusai voltak, '21-re ezek már jelentős mértékben uralták a politikai életet. A kronstadti felkelés résztvevői lényegében a pártapparátus privilégiumainak megszüntetését, a CSEKA feloszlását, a szovjetek autonómiáinak a visszaállítását, a szovjetek szabad újraválasztását követelték a régi orosz pártok, az eszerek, a mensevikek részvételével.

1921

A kronstadti felkelés és a tambovi lázadás hatására Lenin – szokása szerint – egy taktikai fordulatot vett és áttért a NEP²⁴ politikájára, visszatért az adóztatáshoz. A rekvirálás azt jelentette, hogy meghatározták a fejadagot, a többi terményt pedig elvették. Ennek az volt a következménye, hogy a parasztok megtermelték a saját fejadagjukat, többet nem. Utálták az egész rendszert, csak azért sem dolgoztak többet.²⁵ Az adózás azt jelentette, hogy adóban elvittek annyit, amennyi fedezte a nem mezőgazdasági lakosság ellátását, a többi pedig megmaradt a parasztoknak és ők ezt piaci áron eladhatták. A fenyegető éhínséget Oroszországban elhárították, de Ukrajnában milliók haltak éhen.

A NEP segítette az orosz falu átalakulását a régi földközösségi rendszerből egy európai értelemben vett birtokos parasztságra épülő rendszerré. Megindult a vagyoni differenciálódás, az úgynevezett kulákosodás. Az ipar nagyon lassan, de talpra állt. A fogyasztási cikk gyártás a háború előttinek csak egyharmada volt, nem importáltak fogyasztási cikkeket. A parasztok éltek a gazdasági lehetőségekkel, jártak a városokba *feketézni*. A kereskedelmi infrastruktúra nagyon nehezen, de kezdett kialakulni.²⁶ A városi értelmiség, elsősorban a baloldali értelmiség utálta a parasztokat, akiktől drágán kapta az élelmet. A Trockij frakció vonzaskörében nagy értelmiségi paraszt-ellenesség alakult ki, kulák-

²³ 1919 márciusában a VIII. kongresszus 3 bizottságot hozott létre: A Politikai Iroda [Политическое бюро – Politbüro] volt a legfelső irányító testület. Tagjai: Lenin, Trockij, Kamenyev, Kresztjinszkij, Sztálin; póttagjai: Zinovjev, Buharin, Kalinyin; e mellett jött létre a Titkárság és a Szervező Iroda. A vezető testületek névsorai számos weblapon megtalálhatóak, például <http://www.archontology.org/nations/ussr/>

²⁴ *Новая экономическая политика*, НЭП = új gazdaságpolitika. 1921 márciusában a XI. kongresszus határozott az államkapitalizmus részleges restaurációjáról, de mintegy ezt ellensúlyozandó, elrendelte a pártegység szilárdítását, titkos határozattal betiltották a frakciókat. Fölállították a Központi Ellenőrző Bizottságot, és elkezdődött a *párttisztítás*, egy év alatt 260000-rel csökkent a párt taglétszáma.

²⁵ Az 1920-as gabonatermés a háború előtti négy év átlagának 54%-a volt, jelentősen csökkent a vetésterület is.

²⁶ 1923-ban a kiskereskedelmi forgalomból az állami szektor 7%-kal, a szövetkezeti szektor 10%-kal részesedett, 83% volt a *nepman*-ok részesedése. Megindult a differenciálódás: 1924-ben már 18 *NEP-vállalat* alkalmazott 200-nál több munkást. A vetésterület elérte a háború előtti 90%-át, de a termésátlagok kisebbek voltak. 1924-ben a nyilvántartott (ipari) munkanélküliek száma több mint 1240000 volt. 1922-ben bevezették az aranyalapú pénzt, a *cservonyec*-et, a papírrubel rohamosan devalválódott, 1923 végén egy háború előtti kopejka = 100000 papírrubel. 1924. április elsején új rubelt vezettek be, ezüstartalmú érmékkel és rézkopejkákkal, és a papírrubelt kivonták a forgalomból.

ellenesség, NEP ellenesség, feketepiac ellenesség. Jó írók, például Ilf és Petrov vagy Majakovszkij szatírái érzékeltetik ezt a hangulatot.

Az orosz művészetnek azonban nem ezek voltak a legfontosabb megnyilvánulásai. Oroszország a Weimari Németország mellett az avantgarde művészet második nagy központja lett. Ez akkor még szabad volt, sőt, félig-meddig hivatalos művészetként uralkodott Oroszországban. Az értelmiségre – főleg a fiatalabbakra – nagy hatást gyakorolt, szilárdította a rendszert, bizonyos külföldi népszerűséget is szerzett neki. A társadalomtudományok terén is voltak maradandó eredmények. Kondratyev a szezonális konjunktúra mozgások tanulmányozásából kiindulva egy nagyszabású ciklus-elméletet dolgozott ki. Preobrazsenszkij körül is egy nagy gazdaságteoretikus irodalom volt. A művészetelméleti strukturalizmus, a nyelvtudományi strukturalizmus is innen (és persze részben bizonyos orosz emigráns körökből) indult el.

Oroszország életét a NEP időszaka alatt is nagyon ellentétes folyamatok határozták meg. A falvak ismét a legsúlyosabb terrornak voltak kitéve az egyház elleni kampány miatt.²⁷ Milliós tömegeket vittek internálótáborba, a templomokat elkobozták, átalakították mozivá, raktárrá, ejtőernyős ugrótoronnyá. Csak igen kevés templom marad meg egyházi kézben. Az egyházban megpróbáltak bolsevik frakciót kialakítani, amilyenek később a békepapok voltak, de ott sem tudták átvenni az egyházon belül a hatalmat. Amikor '27-ben meghalt az 1917-ben beiktatott Tyihon pátriárka, nem engedtek újabb pátriárkát választani.

A pártvezetés lényegében kétféle bázisra támaszkodott. Egyrészt a helyi funkcionáriusokra, akik a polgárháborút végig-küzdötték, másrészt a központi apparátusra, amit a szervezési iroda tartott kézben. Ezek nem feltétlenül tekintélyes emberek, rendszerint fiatalabbak voltak. A szervezési központ élén '19 óta egy titkár állt, aki a kádernyilvántartást vezette.²⁸ Ez volt Sztálin és stábja, a régi hazai vezetők, Ordzonikidze, Kujbisev, Molotov, Frunze. A Központi Bizottságban, az akkor még évente tartott kongresszusok döntéshozói között és a '19-től létező Politikai Bizottságban ott voltak a régi nagy mozgalmi vezetők, Lenin, Trockij, Kamenyev, Zinovjev, Buharin. A felső szintű pozíciókhoz hozzátartozik a '19-ben létrejött a Kommunista Internacionálé, amelynek élére Zinovjev került, aki egyben a pétervári pártbizottság főtitkára is volt, így azt az apparátust is kézben tartotta. Hozzá húzott Kamenyev, aki a szakszervezetek vezetője lett, Trockij pedig hadügyi népbiztos volt 1920-ig.

A pártapparátus kontrollja lényegében teljes volt a párttagok fölött, így azon régi mozgalmi vezetők hatalmát, akik hivatalosan a párt legfelsőbb vezetői voltak, aláásták. Eltűnt alóluk a bázisuk, mire ezt észrevették, már semmiféle valószínűsággal nem rendelkeztek. Tulajdonképpen ez a lényege a húszas években folyó frakcióharcoknak, Lenin az utolsó cikkeiben már ez ellen a tendencia ellen lépett fel. Az apparátus egyeduralmát veszélyesnek tartotta, ugyanakkor az a bürokrácia, amit kialakítottak, nem volt teljesen ellentétes Lenin elképzeléseivel. Lenin halála előtt megfogalmazott egy elképzelést, amely szerint megmaradhat a teljhatalmú pártapparátus, amelyre továbbra is szükség volt, mert ha nem funkcionálna tovább a NEP, az adóztatási rendszer, leáll vagy visszaesik a parasztok termelése, akkor vissza kell állni a rekvirálásra. Ezért harcra készen kell tartani az egész társadalom

²⁷ 1922. február 23-án a kormány elrendelte az egyházi vagyon elkobzását, hogy abból az éhínséget enyhítő alapot képezzen. Májusban a pátriárkát (bírói ítélettel) a Donszkoj kolostorba internálták, mert tiltakozott ez ellen, majd 1923 áprilisában a *Megújulás* csoport kinyilvánította, hogy Tyihon nem pátriárka többé.

²⁸ 1922 márciusában, a XI. kongresszuson alakították át a Titkárságot, létrehozva a főtitkári posztot. A KB április harmadikán, Kamenyev ajánlására választotta Sztálint főtitkárrá.

terrorizálására képes apparátust, amely szükség esetén egyik pillanatról a másikra újra el tudja kezdeni a rekvirálást. Valamilyen formában azonban korlátozni kellene a hatalmát egy külső ellenőrzéssel, ebből született meg a *Munkás-Paraszt Felügyelet*, a *népi ellenőrzés* terve. Ezen a néven ma egy boltokat felügyelő, leskelődő intézmény létezik, de akkor az volt az elképzelés, hogy ezek tagjai magas pozíciójú, független emberek lesznek, akik nem tartoznak a pártapparátushoz. Lenin átvette a decentristák azon elképzelését, amit azok évek óta hangoztattak, hogy a Központi Bizottságot egy meghatározott kvóta szerint válasszák, csak egyharmada lehessen apparátusbeli funkcionárius, a többit a laikus párttagok, a kisemberek közül válasszák. A laikus központi bizottsági tagoknak alárendelve lett volna egy nem funkcionáriusokból álló teljhatalmú ellenőrző szerv, amely részben a párt fegyelmi bizottsága lett volna, részben pedig pénzügyi szempontból is ellenőrizte volna a pártapparátust.

1923

Mire az akkor már beteg és cselekvésképtelen Lenin bármit tudott volna tenni, már késő volt. A szakszervezeti vita után az általa megbuktatott Trockijt, aki az első háttérbe szorított funkcionárius volt, kérte meg arra, hogy képviselje álláspontját a kongresszus előtt, de erre már nem volt lehetőség. Az utolsó dobás, amivel a sztálini főtitkárságot megpróbálta kikezdeni, az volt, hogy a kongresszus előtt fel akarta vetni a Kaukázus elfoglalásakor elkövetett vérengzést, amelyet Sztálin és a CSEKA hajtott végre.²⁹ Ekkor írt egy cikket, elküldte a PRAVDA-nak, amelyben ezt leleplezte, míg Sztálin azt a rendkívül egyszerű megoldást választotta, hogy nyomtatott neki egy ál-PRAVDA-t, amelyben benne volt a cikk.³⁰ De Krupszkaja, akit még beengedtek hozzá, megsúgta Leninnek, hogy ez nem a valódi lap.³¹ Erre Lenin azt a rendkívül forradalmi gesztust tette, hogy azt mondta Sztálinnak, ki van rúgva, többet nem jöhet be a szobájába. Sztálin nem ment ki, felpofozta Krupszkáját és közölte vele, ha megint ilyet csinál, leváltja a *Lenin Özvegye* funkcióból és Kollontájt nevezi ki a helyére.³² (Lenin – bár a hivatalos életrajzai általában ezt írják – nem volt házas, Kollontáj ugyanúgy a szeretője volt, ő is lehetett volna a hivatalos özvegy, ha a pártvezetőség úgy dönt.)

Amikor 1924-ben Lenin meghalt, a NEP még szilárd volt, és Sztálin megint jobbosnak mutatkozott.³³ Utóvédharcosa volt ennek a politikának, miközben a volt frakciók bolsevik alapon mindig elleneztek a

²⁹ A XII. kongresszus előtt, 1923-ban sem Trockij, sem Kamenyev, sem Zinovjev nem vállalta, hogy Lenin nevében beszéljen a *grúz ügy*-ről. Végül Buharin javaslatára elítélték a *nagyorosz sovinizmus maradványait*.

³⁰ Más források szerint már 1923 januárjában, amikor Lenin megírta a főtitkár hatalmának csökkentését célzó, *Hogyan szervezzük át a Munkás-Paraszt Felügyeletet* című cikkét, Kujbisev javasolta, hogy csak egy példányt nyomtassanak belőle, de ezt az ötletet a PB elvetette.

³¹ Nagyezsda Konsztantyinovna Krupszkaja (1869-1939) 1895-ben csatlakozott Lenin forradalmi szervezetéhez. 1917 után a KB titkárságán dolgozott, '24-től a KEB, '27-től a KB tagja volt.

³² Alekszandra Mihajlovna Kollontáj (1872-1952), 1906-ban a mensevikekhez csatlakozott, '15-ben lépett át a bolsevik pártba és '17-ben KB-tag lett. 1923 után Norvégiában, Mexikóban és Svédországban volt nagykövet.

³³ Négy hónappal Lenin halála után Krupszkaja átadta a KB-nak a *Levél a kongresszushoz* kéziratát. Lenin ebben jellemezte lehetséges utódait, például: Trockij a *legtehetségesebb*, Buharin a *párt kedvence*... Sztálinról kijelentette, *máris felmérhetetlen hatalmat összpontosított a kezében*. A jelenlegi hivatalos vélemény szerint Lenin Sztálin leváltását javasolta – ezzel szemben áll Milovan Gyilas, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy Leninnek mindenkiel kapcsolatban voltak *ideológiai* fenntartásai, kivéve Sztálint, őt csak gorombasága miatt bírálta. Márpedig egy kommunista pártban az *elhajlás* sokkal nagyobb bűn, mint a rossz modor, tehát Lenin valójában (jobb híján?) támogatta Sztálint, de ezt az utókor előtt nem merte nyíltan vállalni. A levél hitelességét évtizedekig tagadták, sokan kerültek Szibériába azért, mert hallottak róla.

NEP-et, mint polgári fordulatot. Trockij frakciója pedig, egy nagy és tekintélyes frakció, kidolgozott egy iparosítási programot. A koncepció az volt, hogy a NEP egy kulák-országot, gazdagparaszt-országot csinál a bolsevik Oroszországból, tehát ez az ellenforradalom és a polgári restauráció útja. Ezt csak úgy lehet megakadályozni, ha ipari országgá fejlesztik a Szovjetuniót, ahol számszerűen is az ipari munkásság dominál. Tehát nehézipart kell teremteni, amely a kapitalista nyugattól való függőségtől is megszabadítja az országot és biztosítja a szocialista termelőszektor dominanciáját is. Az iparosítás elsődleges indoka ekkor tehát ez kimondottan politikai cél.³⁴

Egy nagy és tehetséges mozgalmi közgazdász-garnitúra, Jurij Pjatakov, a NEP időszak gazdasági vezetője és Jevgenyij Preobrazsenszkij dolgozta ki ismert írásaiban ennek az iparosításnak a tervét. Az nyilvánvaló volt, hogy külföldi segítséget nem vehetnek igénybe, ugyanis államosították az angol kézben lévő kaukázusi olajat, másrészt nem fizették vissza Franciaországnak sem a cári Oroszország tartozásait. Ráadásul az újabb nyugati hitelek függő helyzetbe hozták volna a Szovjetuniót, a tőkés befolyás aláásta volna az ország szocialista jellegét. Az iparosítást tehát saját erőből kellett végrehajtani. Preobrazsenszkij megalkotta a *szocialista eredeti felhalmozás* koncepcióját, amely szerint ki kell zsákmányolni a parasztságot, mint ahogy a fejlettebb országok valamikor a gyarmatokat kizsákmányolták. Mintegy belső kolóniának kell tekinteni a falvakat, és az onnan elvett javakból kell létrehozni a szocialista ipart, feszített ütemben. Sztálin és csoportja teljes meggyőződéssel harcolt ez ellen a koncepció ellen, a NEP fenntartása mellett volt.

Trockij irányzata mellé felzárkóztak – mivel az egyre erősödő pártapparátus nem az ő kezükben volt – a régi mozgalmi vezetők, Zinovjev és Kamenyev. Amikor az 1923-as német válság lezárulásával visszaesett a forradalmi hullám Európában, beállt az, amit a *kapitalizmus részleges és viszonylagos stabilizációja* néven emlegettek a párttörténetben. Tehát nem volt többé lehetőség, hogy bármiféle nagyobb európai kommunista mozgalom kialakulhasson, nem volt különösebb késztetés arra, hogy a nyugati szociáldemokráciával együttműködjenek. Ekkor jött a felelőtlen, mert semmi által nem korlátozott demagóg szektásság, a szociáldemokráciának *szociál-fasizmus*sá bélyegzése, ami Zinovjev vonala volt. Sztálin ebben is jobbos véleményt képviselt, míg Zinovjev egy veszett és meggyőződéses szektás balos volt. Sztálin mindig is a szociáldemokratákkal, mint lehetséges partnerekkel való szövetség pártján állt, ez lett – sokkal később – a *népfront politika*.

Európában nem volt esélye a forradalomnak, Németország konszolidálódott, a többi pedig eleve nem is volt instabil. Kínában 1927-ben bekövetkezett a Csang Kaj Sek vezette fordulat, ott is hanyatlott a kommunista mozgalom. A KOMINTERN politikáját a moszkvai frakcióharcok határozták meg, nem a *nemzetközi helyzet*.³⁵ Egy radikális mozgalomban előnyösebb pozíció a radikalizmus, a *Fekete Pétert* a kártyapartiban mindig az kapja, aki a legmérsékeltebb, mert megalkuvónak minősítik. Ezért Zinovjevet túl kellett szárnyalni a forradalmiságban, így Sztálin is átveszi, meggyőződése ellenére, csupán a Zinovjev elleni intrika logikája miatt, a szociálfasizmus koncepciót.

³⁴ Trockij 1923. október 8-án a KB-hoz írt levélben ítélte el a NEP-et. Támogatói: Preobrazsenszkij, Pjatakov, Oszinszkij, Antonov-Ovszejenko.

³⁵ 1926. október 23-án a KB megszüntette Trockij és Kamenyev PB-tagságát. 1926 novemberében, Sztálin javaslatára, a KOMINTERN VB leváltotta Zinovjevet és Buharin lett az utóda.

1927

Ekkor a régi mozgalmi vezetők, Trockij, Zinovjev és Kamenyev frakciói összefogtak Sztálin ellen. Megszerveztek egy demonstrációt, 1927-ben a november 7-i felvonuláson, amikor a Vörös Térre értek, a frakciók emberei elkezdtek ellenzéki transzparenszeket kibontani és kiabálni.³⁶ Sztálin akkora már, 10 év alatt annyira aláásta a régi pártvezetők tekintélyét, hogy most már nyugodtan hozzájuk nyúlhatott. Kizáratta őket a pártból, Trockijt 2 évre belső száműzetésbe küldték Közép-Ázsiába, majd amikor ott is szervezkedett, száműzték az országból.³⁷ Kamenyevet és Zinovjevet (és egy sor hozzájuk tartozó embert) pedig letartóztatták – de ez még nem a moszkvai perek ideje, ez csak figyelmeztetés volt, néhány hét után szabadon engedték őket.³⁸

Nem csupán a frakciók visszaszorulása következett be, hanem egy ennél sokkal fontosabb fejlemény, egy újabb agrárkrízis. A termelés visszaesett arra a szintre, mint a polgárháború utolsó éveiben, az éhínség korában. A parasztok nem termeltek eladható fölösleget, mert nem volt érdemleges fogyasztási-cikk gyártás, nem tudtak mit venni a városi piacon kapott pénzükért. A kérdés megfordítva érdekesebb, egyáltalán, miért termeltek 1927-ig? Valószínűleg azért, mert ez volt az az időszak, amikor kiáramlottak a városokból a háború előtt fölhalmozott polgári javak. Addig azt kapták az élelmiszerért cserébe, így ment falura az ezüst gyertyatartótól kezdve, a bútorokon keresztül a zongoráig minden. Mikor ez végleg elfogyott, nem volt tovább mit eladni, a NEP nem működött tovább. Az ezzel foglalkozó gazdaságtörténeti irodalom nálunk is vizsgálta a NEP tanulságait az *új gazdasági mechanizmus* szempontjából, próbálkoztak mindenféle piacszerű pénzügyi manipulációval, inflációs stimulálással meg az ellenkezőjével, de amikor nincs termelés, akkor nincs mit szabályozni.

Bekövetkezett a válság. A sztálini vezetés határozottan a NEP-et akarta folytatni, szemben a Trockij és a Zinovjev csoporttal, de az adott helyzetben a NEP már tarthatatlanná vált. Lényegében vissza kellett hozni a rekvirálást, de ezt már perfekt formában kellett csinálni. Tulajdonképpen ez a kollektivizálás lényege. Erőszakkal akarták rákényszeríteni a parasztokat, hogy termeljenek, ezért el kellett venni tőlük a földet. Ha viszont ily módon úgyis elszedik tőlük minden terméküket, és csak egy minimális fejadagot tarthatnak meg, akkor bekövetkezik az, amit Preobrazsenszkij és a Trockij csoport akart, ennek a szektornak az eredeti tőke-akkumuláció érdekében való kizsákmányolása. A nemzetközi piactól való elszigeteltségben is lehetségesnek látták egy komplett, nehézipari bázisú ipari struktúra kiépítését, elsősorban a háttérpar, a beruházási eszközöket gyártó ipar létrehozását. Ez az 1927 és 1933 közötti első ötéves terv lényege, ami a legsúlyosabb terrorral párosult, újra polgárháborús helyzet volt, a parasztság ellenállt.³⁹ Legalább 1 millió ember került internálótáborba. Az éhségláza-

³⁶ A jelszavak: *Végrehajtsuk Lenin végrendeletét!* (azaz, le kell váltani Sztálint) és *Tűzet jobbra a kulák, a nepman és a bürokrata ellen!*

³⁷ 1929. január 18-án utasították ki, de megengedték neki, hogy magával vigye az archívumát. (Az iratok jelenleg a Harvard University könyvtárában vannak.) Trockij '33-ig Törökországban élt, akkor Franciaországba ment, ahonnan 1934. április 17-én kiutasították. '36 végéig Norvégiában lakott, majd Mexikóba költözött, ott ölte meg 1940. augusztus 20-án egy szovjet ügynök, Ramon Mercader.

³⁸ 1927 decemberében a XV. kongresszuson az ellenzék fontosabb tagjait (mintegy 1500 embert) kizárták a pártból, vidékre (általában Szibériába) száműzték őket, de 1933-ig többségüket visszavették a pártba.

³⁹ 1927-ben 7 millió, 1928-ban már csak 5,9 millió tonna gabonát gyűjtöttek be (a termés persze több volt), miközben mintegy 150 helyi lázadás tört ki és a *kulákok* több mint 3000 rekvirálót lőttek le. Az ellenállás azokban a körzetekben volt a legerősebb, ahol sokan léptek ki 1910 előtt a faluközösségből. Lenin már 1918. február 10-én meghirdette a kulákok elleni könyörtelen háborút. A szabad kereskedelmet *borzalmas*

dások, zavargások során az állatállományt olyan mértékben megritkították, hogy csak a nyolcvanas évek közepére érte el az 1930 előtti szintet. Ez meghatározta az élelmiszer-ellátás színvonalát is.⁴⁰ Ehhez járult még hozzá az, hogy a parasztok a kolhozban is csak annyit dolgoztak, amennyire rákényszerítették őket, többet egy szalmaszálat nem tettek keresztbe.

1929

Az első ötéves terv⁴¹ lényegében egy három fázisban elgondolt iparosítási program, amelynek az alapja az alapanyag- és az energia-bázis megteremtése, tehát először nagy erőművek és kohók építése. Igen tanulságos ezt a folyamatot összehasonlítani az első ipari forradalommal. Ami, mint ismert, egy textilipari konjunktúrával kezdődött, tehát *fogyasztási cikkek* gyártásával. Eleinte minden gép egyedi darab volt, csak később alakult ki a gépgyártás és még később a szerszámgép-ipar. Az alapanyag- és energia-termelés is folyamatosan, lassan növekedett, az igényeket követve. A folyamat viszonylag kései szakaszában kezdődött meg az első nagy infrastruktúra-fejlesztés, a vasút-építés. A tervgazdaság logikája szerint a modern ipar sokkal gyorsabban megvalósítható, ha nem ilyen *anarchikus* a folyamat: tehát először létre kell hozni a tervezett teljes gazdaság szükségleteire méretezett alapanyag termelő ipart, majd azt a szerszámgép-ipart, amely aztán képes lesz rövid idő alatt felszerelni a fogyasztási-cikkeket gyártó üzemeket. Szerintük ennyi az egész – csak éppen a szovjet példa is azt mutatja, hogy ez nem sikerülhet.

Ekkor még nem volt érdemleges tervgazdaság, a nagy objektumok koordinálták a termelést, ezek ellátása határozta meg más termelési egységek feladatait. A munkaerő bázisát részben az a falusi népesség jelentette, amely a nehéz feltételek miatt elmenekült a földekről, a gyárakban próbált

spekuláció-nak nevezte és úgy vélte: Amíg nem alkalmazunk terrort – helyszínen való főbelövést – a spekulánsokkal szemben, semmire sem megyünk. (Lenin Művei, 26. kötet, 524. oldal, Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952)

Ezt a tanácsot követte a KB 1929 novemberében, amikor 25000 munkást küldött falura, hogy segítsék a kolhozok szervezését, a kampány végén már negyedmillió volt az agitátorok száma. Sztálin '29 decemberében a marxista agrárszakemberek konferenciáján hirdette meg *a kulákság, mint osztály, likvidálását*. 1930 februárjában a KB elrendelte a kuláktalanítást: fél év alatt 320000 családot (1,5 millió embert) száműztek Szibériába és vagyonukat elkobozták. A kulákok teljes lélekszámát 4,5 millióra becsülték, valószínűleg döntő többségük meghalt a kollektivizálás éveiben.

⁴⁰ 1930 első negyedében, a *kollektivizálási roham* idején a szarvasmarhák 15%-át, a sertések 25%-át, a juhok 30%-át vágták le, a megmaradt állomány kisebb volt, mint a háború előtti. 1932-1933-ban ismét éhínség volt Ukrajnában, Kazahsztánban, Nyugat-Szibériában és az Észak-Kaukázusban, az áldozatok száma nem ismert, 3–5 millió ember halhatott éhen. Ukrajnában a hadsereg körülfárta egyes körzeteket és megakadályozta, hogy az emberek elmeneküljenek, vagy oda élelmet szállítsanak. A láger-memoárok szerint ezekben a falvakban gyakori volt az emberevés. Az emberek mozgását az ország egész területén korlátozták: 1932. december 27-én újra bevezették a cári időkben is ismert belső útlevel rendszerét, a lakóhely változtatást 3 napon belül engedélyeztetni és regisztráltatni kellett – de a parasztok nem kaptak ilyen igazolványt, tehát legálisan nem költözhetek. Egy jellegzetes történet: 1932. szeptember 3-án egy uráli faluban a parasztok agyonverték a 14 éves Pavlik Morozovot, mert krumpli rejtegetésért följelentette a szüleit. Morozov később a sztálini korszak egyik hőse, az úttörők hivatalos példaképe lett.

⁴¹ A tervet 1929 áprilisában hagyta jóvá a XVI. pártkongresszus és májusban a szovjetek V. kongresszusa, de végrehajtása már 1928. október 1-én elkezdődött. A nehézipar elsőbbségét az is jelezte, hogy általában a gazdaság *A szektorának* nevezték.

túlélni, másrészt egyre gyakoribb volt a kényszermunka, azokon a területeken alkalmazták, ahová semmiképpen sem kaptak volna munkaerőt, mert olyan rosszak voltak a körülmények.⁴²

Az iparosítási és kollektivizálási politikával szemben volt ellenállás a szovjet pártvezetésen belül is. Az addig Sztálint támogató Buharin körül alakult ki az úgynevezett jobboldali frakció. Fő figurái voltak, Alekszej Rikov, a népbiztosok tanácsának Lenin utáni elnöke és Mihail Tomszkij, aki ekkor, Kamenyev bukása után a szakszervezeti szövetség vezetője volt. Az ő vonaluk lényegében a NEP fenntartása volt, az a koncepció, hogy ne egy feszített nehézipar-fejlesztés legyen a Szovjetunió gazdaságpolitikája, hanem rendes ütemben iparosítsanak, ahogy azt adóztatásból finanszírozni lehet, és nyersanyagok exportálásával vásároljanak külföldről gépeket és először a fogyasztási cikk gyártást (elsősorban textilipart) fejlesszék. Ez a kínálat majd élénkíti a mezőgazdasági termelést, addig pedig a fogyasztási cikkeket is importból kell biztosítani. Tehát lassan, elsősorban fogyasztási cikk gyártásból kiindulva kell iparosítani és civilizálni a Szovjetuniót. A javaslat megbukott, nem azért, mert kisebb népszerűsége számíthatott, hanem mert elszigetelt pártvezetők képviselték, az apparátus velük szemben már teljes egészében sztálini vezetés alatt állt.⁴³ Ez a vezetés ekkorra elindította az iparosítási programot, amit Trockijtól vettek át.

1930

A *kollektivizálási roham* miatt olyan állapotba jutott az ország, hogy magában az apparátusban is egyfajta elfásultság kezdett mutatkozni. Elterjedt az a nézet, hogy ennek sohasem lesz vége, hiába van felépülőben az ipar, az ország nem fog kilábalni a bajokból és a nehézségekből, nekik pedig örök életükben népszerűtlen dolgokat kell csinálniuk. A már teljes egészében Sztálin kezében levő pártvezetés, a sztálini gárdából álló Politikai Bizottság egyes tagjai is követelték az iparosítás ütemének csökkentését. E csoport vezetője a Zinovjevet követő leningrádi titkár, Szergej Kirov lett, de csatlakozott hozzájuk a sztálini vezetés parasztpolitikusa, Mihail Kalinyin, és sok más vezető, köztük Kujbisev, Ordzsonikidze is. Egyedül Molotov maradt szilárdan hűséges, illetve nagyjából az volt Kliment Vorosilov, az újonnan felemelkedett, Sztálinhoz közelálló katonai vezető. Az egykori sztálini garnitúra többsége első lépésben egy politikai bizottsági határozattal kikényszerítette, hogy Sztálin bírálja az addigi politikát a PRAVDA-ban. Ez volt az *Akiknek a siker a fejükbe szállt* című cikk, amiben szórmentén és az alsó apparátusra hárítva minden felelősséget, Sztálin bírálta az erőszakos kollektivizálást. Természetesen Sztálin ezt nem akarta megírni, de itt is érvényesült az a régi bolsevik eljárás, hogy annak kell végrehajtania a többségi szavazattal hozott határozatot, aki ellenezte azt.⁴⁴

⁴² Egy 1932. augusztus 7-i rendelet szerint az éhínség miatt gyakoribbá vált lopásokat főbelövással vagy 10 évi kényszermunkával lehetett büntetni.

⁴³ A XVI. kongresszuson elítélték a *jobboldali ellenzék*et, ezt követően Buharint leváltották a PRAVDA főszerkesztői és a KOMINTERN elnöki posztjáról. Novemberben Rikovval és Tomszkijjal együtt önkritikát gyakorolt, a PRAVDA-ban megtagadták addigi nézeteiket.

⁴⁴ A cikk 1930. március 2-án jelent meg. Két héttel később a KB is határozatban ítélte el az erőszakos kollektivizálási módszereket. Ezt követően megkezdődött a parasztok kilépése a kolhozokból. Moszkva környékén a szervezettség 72%-ról 7%-ra esett vissza, Nyugat-Szibériában 54%-ról 20%-ra.

Ugyanekkor egy másik és fontosabb területen is korlátozni akarták az eddigi politikát. 1922-ben a CSEKA utódként megalakult a GPU.⁴⁵ A CSEKA név a *rendkívüli ügyek bizottsága* rövidítése volt. Miután konszolidálódtak a viszonyok, az ügyek már nem rendkívüliek voltak, hanem normális állambiztonsági ügyek, a GPU magyarul Államvédelmi Hatóság. Ennek élén ekkoriban egy Vjacseszlav Menzsinszkij nevű zsidó származású ügyvéd állt, alatta ez a szervezet újra egy polgárháborús hadsereggé vált. A politikai vezetés érzékelte a bonapartizálódás veszélyét, ezért hogy ne csússzon ki a kezükből a GPU, úgy határoztak, kivégeztetik Menzsinszkijt. Azonban ezt még nem akarták látványosan csinálni, ezért az orvosaival olyan terápiát íratnak elő, ami végzett a szívbeteg emberrel.⁴⁶ Ezt helyettese és hivatalbeli utódja, Jagoda szervezte meg, akit azzal is megbíztak, hogy liberalizálja a szervezetet, ami ekkorra már nem egyszerűen csak egy polgárháborúban bevetendő hadsereg volt, hanem két részből állt, mint azóta minden államvédelmi hatóság. Egyrészt a civilruhás nyomozati és vizsgálati szervezetből, ez a még szabadlábban lévő gyanúsítottak elleni adatgyűjtést és a már a letartóztatásban lévő gyanúsítottak kihallgatását végezte, mindaddig, amíg össze nem állították a vádiratot, és bírósági stádiumba nem került az ügy. Ezek mellett ott volt még az elit-alakulatokból álló karhatalom, ez hajtotta végre a letartóztatásokat, de fő tevékenysége a lázadások leverése és koncentrációs táborok őrzése volt.⁴⁷

1932

A Sztálinnal szembeni elégedetlenség más formákban is megmutatkozott. Egy korábbi decentrista központi bizottsági tag, a húszas években egy moszkvai kerület párttitkára, Ivan Rjutyin 1932 őszén egy nagyszabású memorandumot állított össze, amelyben bírálta a sztálini vezetés túlkapásait, lényegében az erőszakos kollektivizálási és iparosítási koncepciót. A terror felszámolását és a NEP visszaállítását követelte. A követelés csúcsa az volt, hogy Sztálint személyesen tette felelőssé, és javasolta a Központi Bizottságnak, hogy az összehívandó kongresszus váltsa le. Rjutyin mai szemmel nézve azt az esztelenséget is elkövette, hogy központi bizottsági tagok és általa ismert régi funkcionáriusok között aláírásokat gyűjtött a memorandumra, tehát ő maga összeállította a főbe-lövendő listáját. Sztálin előtt csak egy akadály volt, a húszas évekből fennmaradt egy párthatározat, amely mentelmi jogot biztosított a Központi Bizottság tagjainak, őket csak a plénum adhatta ki. A Központi Bizottság ki is adta Rjutyint, Sztálin ki akarta végeztetni, a Politikai Bizottság azonban ellenállt, leszavazták. Ennek a híre szélesebb körben is elterjedt. Rjutyin ekkor tíz évet kapott, majd

⁴⁵ 1922. február 6-án Dzerzsinszkij lett a GPU [Государственное политическое управление при НКВД РСФСР] vezetője, de az addigi gyakorlattól eltérően az államvédelmet a belügyi népbiztos alá rendelték. Dzerzsinszkij 1926. július 20-án halt meg, akkor léptették elő addigi helyettesét, Menzsinszkijt. Két hónappal később az akkor már OGPU-nak nevezett szervezet Sztálin utasítására megkezdte az ellenzéki pártvezetők telefonjainak lehallgatását, levelek felbontását.

⁴⁶ Hasonló eset már 1925 októberében is előfordult: Frunzét a PB utasította, hogy operáltassa meg gyomorfekélyét, és a műtét során, valószínűleg túlaltatás miatt meghalt.

⁴⁷ 1930. december 15-én megszüntették a szövetségi (központi) belügyi népbiztosságot, jogkörét a köztársasági belügyminisztériumok kapták meg. 1934. július 10-én újrászervezték a belügyi népbiztosságot (NKVD) és feloszlatták az OGPU-t. A Jagoda által vezetett NKVD-nek négy osztálya volt: állambiztonság, rendőrség, tűzoltóság, GULAG – ez utóbbi az addig több minisztérium felügyelete alá tartozó kényszmunka-táborokat felügyelő részleg.

1937-ben kivégezték.⁴⁸ (Ehhez kapcsolódik Sztálin második házasságának ismert rémtörténete. Felesége, Nagyezsda Allilujeva, azok közé tartozott, akik ellenezték a kivégzést, ezért Sztálin egyik változat szerint öngyilkosságba hajszolta, másik változat szerint pedig egyszerűen lelőtte.) Az ellenzők között Kirov, a leningrádi titkár lépett fel a leghatározottabban. Kirov már olyan dolgokat is megengedett magának, hogy ha ellátási zavarok voltak Leningrádban, kinyitatta a katonai raktárakat, így töltötte fel az üzleteket.⁴⁹ Ezért Sztálin és Molotov a Politikai Bizottságban Kirovot népszerűség-hajhászással vádolták.

Az első ötéves terv véget ért. A pártvezetésben és az apparátusban az a vélemény alakult ki, amelynek egyik legélesebb megfogalmazása Rjutyin írása volt: végrehajtottuk az iparosítás első szakaszát, leraktuk a nehézipar alapjait, eredményesen végrehajtottuk a mezőgazdaság kollektivizálását, tehát vissza lehetne térni egy mérsékeltebb politikára. De ebben a rendszerben, miután kiderült, hogy soha nem sikerül mindent a megfelelő időre elvégezni, kialakult egy olyan helyzet, amelyet – a forradalmi helyzet analógiájára – *tisztogatási helyzet*-nek nevezek. Felmerült, hogy legalább ideiglenesen egy hosszabb, enyhébb szakaszt kellene beiktatni, de egy enyhítés után már nem lehet könnyen visszatérni a feszített ütemhez, mert már mindenki tudja, hogy az mit is jelent. Terrort. A másik pólus az, hogy fenn kell tartani az ütemet, és a sztálini vezetés kisebbségben maradván is ehhez ragaszkodott. Sztálin ezt a következő házasságával is jelezte, Kaganovicsot, a nyiznyij novgorodi oblaszty titkárból lett politikai bizottsági tagot választotta apósául, aki Molotov mellett a legszilárdabb támogatója volt ennek a vonalnak. Kaganovics lett a vasútügyi népbiztos, ez kulcspozíció volt, *vasúti marsall* címet is kapott. A vasúti szállítás az egyik legfontosabb része volt az egész iparosítási programnak. Teljesen militarizálták a vasutat és a marsall képei éppen úgy kint voltak a vasúti helyiségekben, mint Sztálin képei mindenütt.

A válság viszont elmélyülőben volt, az apparátusban elég erős volt az ellenállás a feszített iparosítás folytatásával szemben, nem maradt más, mint brutális tisztogatással újra alkalmassá tenni az apparátust a vezetés terveinek végrehajtására. A tisztogatás kiváltó oka a valóságos ellenállás volt. Már az első ötéves terv időszakában keresték a bűnbakkijelölés legjobb technikáját. Az első módszer az volt, hogy az akkor alkalmazott külföldi szakértőkről és a régi mérnökökről azt állították, szabotáznak. Az első ügy az úgynevezett *iparpárt* pere, a specialisták elleni koncepció per volt, őket állították be az iparosítással kapcsolatos problémák okozóinak.⁵⁰ Utána jött egy bányászati mérnökcsoporthoz, majd a sahti bányauzem pere, mert ott súlyos balesetek történtek, ahogy ez ilyenkor lenni szokott. Később jött a második módszer, amely szerint a bűnösök a volt frakciók. Ezek vezetőinek nagy részét egyszer már elítélték, akkoriban engedték őket ki, ugyanakkor elkezdődött mindenkinek az üldözése, aki a húszas években bármilyen frakcióban részt vett. Az volt a koncepció, hogy a frakciók ellenállása az oka a hibáknak, hogy az apparátusban azért voltak lazaságok és eltévelyedések, mert a régi frakciók helytelen nézetei rossz irányba befolyásolták őket. Ez már egyértelműen

⁴⁸ 1932 októberében a PRAVDA-ban a KEB *ellenforradalmi kulákszervezet* létrehozásával vádolta meg a Rjutyin-csoportot, és az alkalmat kihasználva Zinovjevet és Kamenyevet másodszor is kizárták a pártból és az Ural vidékére száműzték őket.

⁴⁹ 1931-ben az állami kereskedelembe is megjelent a *szabad ár*, bizonyos üzletekben az egyébként csak jegyre kapható cikkeket a hivatalos, rögzített árnál drágábban árusították. Ekkoriban alakult ki a funkcionáriusok ellátását szolgáló zárt üzletek hálózata is.

⁵⁰ A tárgyalás 1930. november 25. – december 7. volt. Ezt követte a *mensevikek ellenforradalmi szervezete* pere, 1931. március 1-9. között, ebben elsősorban a tervhivatalban dolgozó egykori mensevikeket ítélték el.

alkalmas volt az általános megfélemlítésre, közeledett a keresett módszerhez. Akinek frakciós múltja volt – és kinek nem volt? ez egyszerűen generációs kérdés –, az megfélemlíthető lett. Először a frakcióssal önkritikát gyakoroltattak, aztán megvádolták, hogy az önkritika nem volt őszinte. (Hát persze, kényszer hatása alatt nem volt őszinte!) Ekkor jött a *kétkulacsosság* vádja. Aztán még megalázóbb újabb önkritikákat kellett gyakorolni, a képmutatást is be kellett ismerni, megint önkritikát kellett gyakorolni. Utolsó lépésben jöttek a pártbüntetések, kirúgták őket, majd később letartóztatták, kivégezték őket.

1934

A XVII. kongresszusra (ez a *győztesek kongresszusa*) a belpolitika úgy-ahogy normalizálódott, ugyanakkor a kínai polgárháború miatt a mandzsúriai határon kiéleződött a helyzet. A Szovjetunió a harmincas években elejétől egy japán támadásra számított, nem németre, ezért is törődtek viszonylag kevésbé a német nácizmussal, mint háborús veszéllyel. A legfontosabb katonai körzetnek a távolkeleti katonai körzet számított, oda vezényelték a szovjet hadvezetés legjobb vezérkari tisztjeit. A körzet katonai vezetője Mihail Tuhacsevszkij volt, aki ellenezte a kollektivizálást, azzal az indoklással, hogy az a front-területen rontja a lakosság hangulatát. Ezt Moszkvában megjegyezték. Később azt mondta, hogy a hadviselő-képességet nem lehet összeegyeztetni a politikai tiszt intézményével és elérte, hogy a hadseregben ismét megszüntették ezt az intézményt. Megszüntették a hadseregben belül a pártszervezetek szokványos rendszerét is, csak a hadvezetésnek volt pártbizottsága. Ezzel kizárták a lehetőségét, hogy a magasabb beosztású katonatisztet egy alárendeltje, mint elvtársa bírálja.

Ilyen előzmények után került sor a XVII. kongresszusra. (1927-ig minden évben volt kongresszus, 1927-ben és utána már nem. Ez is mutatja a párt fokozódó centralizálását.) Ekkor történt, hogy az 50 tagú jelölőbizottságban ketten Sztálin ellen szavaztak, Kirovot jelölték főtitkárnak. Az egyik a KOMSZOMOL akkori főtitkára Mihajlov volt, de senki sem élte túl a lázadást, ez jelentette Kirov halálos ítéletét is. Hogy pontosabban lássunk: ezt úgy kell érteni, hogy ez a két szavazat nem két szavazat volt az ötvenből. Ahol ketten a főtitkár ellen mertek szavazni, ott már mindenkiről föltételezhető volt, hogy adott esetben ő is leszavazza Sztálint. Ebben a szituációban ez bukásnak számít, ezt az egész pártvezetés így fogta fel, Sztálin is. A XX. kongresszus beszámolójában elhangzott, hogy ennek a kongresszusnak a küldöttei közül csak néhányan éltek túl a moszkvai pereket.⁵¹

Az első ütés Kirov ellen irányult, 1934 december elsején meggyilkolták. Ez az eset a mai napig felderítetlen, több olyan vonást tartalmaz, mint a Reichstag felgyújtásának ennél kevésbé rejtélyes, de azért rejtélyes története. Nem véletlenül utalok itt a náci Németország kialakulásának történetére. Valter Krivickij, (Jagoda egyik helyettese,) amikor Jagodát is letartóztatták, ki tudott jutni nyugatra. Leírta, hogy tanúja volt egy beszélgetésnek, amint Sztálin jelenlétében a szovjet pártvezetők értékelték az 1934 júniusi *hosszú kések éjszakáját*, amikor Hitler kiirtatta az SA vezetőségét. Mindenkinek az volt a véleménye, Hitler meggyöngítette a saját bázisát, ezért várható a náci Németország összeom-

⁵¹ A KB megválasztásakor a küldöttek negyede Sztálin ellen szavazott, míg Kirov csak 3 ellenszavazatot kapott. A Kaganovics és Zatonszkij vezette szavazatszámoló bizottság természetesen meghamisította az eredményt. A kongresszuson megválasztott 139 tagú KB tagjai közül Sztálin 1938 végéig 98-at végeztetett ki, a küldöttek közül pedig 1108-at.

lása. Sztálin erre azt mondta, hogy ennek pont az ellenkezője igaz. Krivickij feltételezte, hogy Sztálin akkoriban jött rá arra, hogy hogyan is kellene megerősíteni a hatalmát, akkor alakult ki végleges formájában a későbbi per-hullám koncepciója.

Kirov meggyilkolása tulajdonképpen abban hasonlít a Reichstag felgyújtáshoz, hogy egy valamiért leváltott volt KOMSZOMOL funkcionáriust, Nyikolajevszkijt, elkezdtek bepalizni. Vádolta Kirovot, a terror és a funkcionáriusok önkényessége miatt és a provokátorok beugratták, hogy gyilkolja meg Kirovot. Meséltek neki arról, hogy a régi eszerek ezt nem így csinálták, azok bezzeg lelőtték azt a kormányzót, aki a nép ellen fordult. Kerítették neki pisztolyt, megszervezték a gyilkosságot. (Nem lehet tudni, Nyikolajevszkijt kik szervezték be. Nem kizárható, de nagyon kicsi a valószínűsége, hogy magától jutott volna eszébe és maga szerzett volna fegyvert.) Az azonban már nem valószínű, hanem tény, hogy elvezényelték a Szmolnij őrségét, Nyikolajevszkij bejutott, és lelőtte Kirovot. Rögtön kivonult egy vizsgálóbizottság, amely állt Sztálinból, Molotovból és a főügyészből. Rögtön kiderítették a Kirovhoz hű személyi őrség felelősségét, felrakták őket egy teherautóra, az nekiment valaminek, aki rajta volt, mind meghalt. Az őroket, akik ezt látták, szintén lelőtték, így nem maradt senki sem, aki el tudta volna mondani, mi is történt tulajdonképpen. Megtorlásul kivégeztek még 300, a polgárháborúban foglyul ejtett, azóta lágerben lévő fehér tisztet. Ez még nem tartozik szorosan a moszkvai perekhez, de bíróság elé állították és elítélték Zinovjevet, a korábbi leningrádi titkárt. Ugyanis már a Rjutyin ügy tárgyalásánál is Sztálin a Politikai Bizottságban azzal az indokkal javasolta a halálos ítéletet, hogy Rjutyin az ő leváltását követelve tulajdonképpen az ő meggyilkolására uszít, mert ez a főtitkári tisztségnek olyan lejáratása, amivel az ellenséges elemeket arra biztatja, öljk meg őt. Ehhez hasonlóan vádolták meg Zinovjevet is. A másik indok pedig az volt, hogy olyan politikai hangulat volt Leningrádban, ami segítette a gyilkost – ez pedig Zinovjev felelőssége, mert az ő egykori titkárságából maradt ez a hangulat, az ő kádereinek hibája. Tehát ő tulajdonképpen politikailag felelős. Azzal, hogy az ő is benne volt a szervezkedésben, csak a harmadik perben vádolták meg.⁵²

1935

Ekkor egy sajátos enyhülés állt be. Nem lehet tudni, de talán a sztálini vezetés egy hosszabb enyhítést tervezett. Lehetséges, hogy le akarta építeni a terrort, csak közbejött valami, amiről majd egy kicsit később lesz szó, de az is lehetséges, csak egy lélegzetvételnyi szünetet tartott, mert még nem mert rátámadni az apparátusra. Egy sor engedményt tett, bár ezek ma már nem annak tűnnek, nevetségesen hangzanak. Az első a KOMINTERN 1935-ben megtartott VII. kongresszusa volt, amely visszavonta a szociálfasiszta programot, és a nemzetközi mozgalomban elindította azt a népfront politikát, amely már a húszas években is aktuális lett volna. A KOMINTERN apparátusának demokratikus szempontból való bírálatát és jó értelemben vett tisztogatását is megkezdték, Dimitrov referátumában is volt ilyenfajta bírálat. (Nem érdektelen, hogy akkor Lukács György is ennek a hatása alatt állt, mire rájött arra, hogy ebből semmi se lesz, már késő volt, nem tudott Moszkvából kiszabadulni.)

⁵² Ezt el is mondták Zinovjevvel a tárgyaláson: *Az objektív helyzet folytán az egykori ellenzék tevékenysége csak ilyen bűntényekhez vezethetett.* Zinovjevet és Kamenyevet már a Rjutyin ügy miatt száműzték. Második perük Leningrádon volt, 1935. január 15-16-án, 10 ill. 5 év börtönre ítélték őket.

1936

A másik fejlemény ugyancsak egy gesztus volt, bár nem jelentéktelen. Az ekkori, az ún. sztálini alkotmány külsőségeiben megőrizte a polgári formákat, tehát elvileg biztosította a szabadságjogokat.⁵³ Néhányan ezt még komolyan is vették, de a lakosság nagy része azonban nem hitte el. A célja az volt, hogy kifelé, külföldiek számára jelezze, a terror leépülőben van.

A kultúra területén is volt egyfajta enyhítés, ez a szocialista realizmus időszaka. Előtte ugyanis a RAPP-nak nevezett szakasz volt, miután 1927 körül felszámolták a NEP időszak sokszínűségét. A RAPP a propaganda-klapanciák időszaka volt, nemcsak hogy tilos lett avantgarde verseket írni, hanem kötelező volt mozgalmi rigmusokat és propaganda darabokat gyártani. A szocreál megfogalmazására és meghirdetésére Sztálin Gorkijt tartotta szükségesnek, tőle származik a kifejezés is. Összetrombitáltak egy új írószövetséget, amely felvette programjába a polgári jogokat is. Nem arról volt szó, hogy most már szabad és független irodalom lesz, de *legalább olvasható*, még ha a maga módján ez is csak propaganda. A húszas évek művészetében az avantgarde teljes hagyományellenességet jelentett, abban az atmoszférában az volt az elfogadott nézet, hogy rímes verset írni reakciós, burzsoá csökevény. Az akkori történetfelfogásban (Pogrovskij iskolájában) a haladó király fogalma teljes egészében elfogadhatatlan volt, az egész feudális uralkodó osztály reakciós volt. A régi nemzeti hagyomány adaptálása ekkor kezdődött el, 1935 után már voltak haladó uralkodók a könyvekben – ők természetesen az erőszékű központosítók voltak. Ennek a felvilágosodott, modernizáló abszolutizmusnak volt egyfajta Sztálin pozícióját igazoló vonása. Például IV. (Rettenetes) Iván felfedezése, elismerése, mert nagy centralizátor volt, míg ellene a húszas években még tanulmányok íródtak. A másik természetesen I. (Nagy) Péter volt, mint a sztálini rendszer nagy elő- és példaképe.

Enyhült a vallás elleni terror, a nemzetiségi politika kérdéseiben is lényeges változások voltak. A sztálini politika ebben az időben határozottan nemzetiség-barát lett. A húszas évek elején a polgárháborúban arról volt szó, hogy meg kell tartani a cári birodalomból mindazt, amit meg lehet tartani, még 1920-ban is volt egy nagy nyugati hadjárat, amelyet francia segítséggel vertek vissza a lengyelek. A balti államok és Finnország leszakadtak, de sikerült megakadályozni, hogy a kaukázusi és a közép-ázsiai területek is elszakadjanak. Ezek a harcok nagyon véresek voltak. Utána viszont, mivel az orosz paraszti törzslakosságra támaszkodhattak legkevésbé, a régi forradalmi gárda is főleg nemzetiségi származású volt, a nemzetiségeket bázisként akarták használni az oroszok ellen. Ezért a cári időszakhoz képest jelentős engedményeket, kulturális autonómiát kaptak. Segítették a kezdetleges stádiumban lévő nacionalizmusokat, elsősorban az ukránt, kifejlődni – ezt később valószínűleg nagyon megbánták. Az ukrán nacionalizmus addig tulajdonképpen nem volt, csak egy próbálkozás a múlt századi romantikában, Sevcsenkó körül, de az nem alakított ki egy valóságos, élő ukrán nacionalizmust, az csak az első világháború alatt kezdődött el. Az első nacionalista vezérek, Skolobackij atamán és Petljura atamán kozákok voltak. Az ukrán parasztságnak volt ugyan ukrán nyelve, különösebben kialakult nemzetiségi öntudata viszont nem, sőt városaik sem. Kijev ugyanis a cári időkben végig orosz volt.

A Kaukázus történelmében van egy jellemző példa, hogyan mozgott ez a politika a harmincas években. A múlt század elején, az orosz bevonulás után volt egy nagy felkelés, amit egy Samil nevű pópa vezetett. Ennek a pópának a megítélése mutatja a nemzetiségi politika változásait. A

⁵³ Buharin volt az alkotmányt megszövegező 30 tagú bizottság titkára.

nemzetiségi öntudatnak tett engedményként kialakult a sztálini történelemkoncepcióban, hogy Samil haladó volt, majd később ismét reakciónak minősítették.

Egy érdekes próbálkozás is volt. Amikor az első büntetése után reaktiválták Buharint, az *Izvesztijja* főszerkesztője lett. Buharin az alkotmányra hivatkozva úgy vélte, hogy a párt mellett még létezhet egy másik szervezet, a *pártonkívüliek blokkja*. Ugyanis a polgárháború alatt, amikor megszüntették a polgári pártokat, létrehozták a pártonkívüliek blokkját, ami két évig még kongresszusokat is tartott és egy második pártként indulhatott volna a választásokon, de ebből végül nem lett semmi. A mai napig az a funkciója, hogy a párttal együtt ez állítja a jelölteket, mert különben a lakosság nagyobbik részének nem lenne képviselője. (A szovjetek elvben az egész népet képviselik, tehát kell beléjük néhány nem kommunista tag is, a Párt pedig mégsem jelölhet pártonkívülieket. Magyarországon is ez a Hazafias Népfront funkciója.) Buharin csoportja ebből a blokkból akart egy ellen-pártot létrehozni. Ebbe nevezetes pártonkívüli notabilitásokat szervezett be, Gorkijt és Pavlovot is megnyerték a tervnek. Gorkij ebbe bele is halt, mert ugyanúgy kezelték, mint Menzsinszkijt, az öreg Pavlovot nem bántották. Talán ez a próbálkozás adta a lökést Sztálinnak, hogy elindítsa a tömeges tisztogatást, vagy e nélkül is erre az útra lépett volna, ma nem lehet megállapítani. Mindenesetre 1936-ban elkezdődött az első moszkvai nagy per, a Zinovjev-Kamenyev frakciók pere, Zinovjev harmadik pere, ekkor már kivégezték. A vád nem egyszerűen csak frakciózás volt, hanem az, hogy a frakciózás álcájában már régen is imperialista ügynökök voltak.⁵⁴

1937

Miután likvidálták a valódi ellenállókat, Kirov csoportját, nem állt meg a terror, 1937 februárjában öngyilkosságba hajszolták Ordzsonikidzét. Ennek is megvolt a technikája, elkezdtek letartóztatni az ipari népbiztosságban lévő helyetteseit és beosztottjait, például Pjatakovot.⁵⁵ Ordzsonikidze tiltakozott, védeni próbálta őket. Ő első vonalban lévő ember volt, Sztálin szorosan vett frakciótársa, bár-mikor beszélhetett vele. Sztálin barátságos volt, de elkezdődött egy huzavona, idegi kikészítés, fokozatosan gyengült. Letartóztatták és kivégezték a bátyját. Végül a bekerítés eljutott oda, hogy megjelent nála is az államvédelmi hivatal, házkutatást tartani. Erre azonnal felhívta Sztálint, aki felvette a kagylót és az első reakciója az volt, amit itthon Aczél György is szokott volt hasonló helyzetekben mondani, hogy *ő sem tehet semmit ellenük*. A következő mondat az volt, hogy *ha a GPU házkutatást tart, az nem történik ok nélkül*. Szergo már tudta, mi a helyzet, azonnal főbe lőtte magát. (A korabeli hivatalos közlemény szerint szívroham miatt halt meg, 1937. február 17-én.) Kalinyin megúsza, valóságos agrárvezetőből nyári mikulássá, a legfelsőbb szovjet elnökévé, tehát formálisan államelnökké minősítették át. A valóságos ellentábornak felgöngyölítették. Ez volt az apparátus megfélemlítésében az első menet, ki kellett végezni mindenkit, aki valaha fellépett a sztálini vonallal szemben, az összes frakciót. Először jöttek az ártalmatlanok, a Zinovjev csoport. Aztán jött a trockisták pere. Sok a külkereskedelmi, külképviseleti per, mert korábban ezek mind követkekké és

⁵⁴ A *tizenhatok* vagy *trockista-zinovjevista terrorista központ* perének is nevezik az 1936. augusztus 19. és 25. között megrendezett nyilvános tárgyalást. Az elítélteket azonnal főbe lőtték.

⁵⁵ 1936. szeptember 23-án robbanás volt egy nyugat-szibériai bányában, Pjatakovot, a *párhuzamos trockista központ* perében szabotázzsal vádolták. Az 1937 januárjában megrendezett második moszkvai per fő vádlottai: Pjatakov, Radek, Szokolnyikov, Szerebjakov.

konzulokká buktak le, úgy rendelték haza őket a kivégzésükre.⁵⁶ Egy nevesebb régi bolsevik vezető, Radek, élte túl a perét. Hozzá kapcsolódik egy sajátos anekdota, amit sokszor idéznek, és az egész rendszer pszichológiájára rávilágít. Radek természetesen a forgatókönyv szerint elismerte a vádat, ami a szokásos kémkedés volt, csak egy dolgot utasított vissza, hogy ő hazug lenne. Gúnyosan kioktatta a kihallgatóit, ha minden az ő vallomásán alapul, semmilyen más bizonyíték nincs – ha ő soha nem mondott igazat, akkor miért lenne igaz a vallomása?⁵⁷

Következett a harmadik per, mert az apparátusban újabb ellenállás mutatkozott. Ennek egyik lehetséges alapja – ez volt Kirov esetében is – amikor valamelyik magasabb funkcionárius, nagy saját apparátussal rendelkezik. A nagyobb helyi szervezetek ilyen jellegűek, ellenállás mutatkozott az ukrán apparátusban is. Ekkor már nemcsak a kongresszusokat nem hívták össze, hanem a központi bizottsági ülések is ritkák voltak, de '37 februárjában összehívtak egy KB-ülést, ahol Sztálin deklarálta az *osztályharc fokozódó éleződésnek tételét*, mint a periodikus tisztogatás ideológiai alapját. Ekkor terjesztette elő, hogy a Buharin csoportot is ki akarja végeztetni. Ez is ellenállásba ütközött, a politikai bizottság tagjai közül az ukrainai titkár, Sztanyiszlav Koszior és első helyettese, Pavel Posztisev voltak a fő ellenzői és körülöttük kristályosodott ki az ellenállás.

Ekkorra már kialakult az a gyakorlat, hogy össze nem tartozó ügyeket montíroztak össze egy perré, egy nagy összeesküvést konstruáltak. Először volt a Zinovjev-Kamenyev per, Sztálin baloldali ellenzékének likvidálása. Következett a baloldaliak és trockisták, a *párhuzamos ellenforradalmi központ* pere. Tehát konstruáltak egy nem létező kapcsolatot. 1945 után, az akkori pereket már olyan technika szerint építették fel, hogy egészen különböző csoportokat is egy perbe kellett *montírozni*. Az első ilyen eset a párttörténetben az volt, amikor a harmadik nagy moszkvai perben Buharint összekapcsolták Jagodával.⁵⁸ Az államvédelem parancsnokát is pontosan azért tartóztatták le, mert a tömeges kivégzéseket és a Buharin csoport likvidálását ő sem akarta. Jagoda apparátusának több magas rangú államvédelmi funkcionáriusa is meg akarta szüntetni a terrort.⁵⁹ Jagoda helyére egy kézben tarthatóbb államvédelmi vezető került, Nyikolaj Jezsov, aki előzőleg a káderosztály vezetője volt. Teljesen világos, hogy annak kellett ide kerülnie, aki mindenkiről mindent tudott – főleg minden kompromittálót. Másrészt pedig tudott egy katalógus-szerű nyilvántartási rendszerben dolgozni, mert ez a modern rendészet fő technikája. (A modern rendőrség, nem csak a politikai, hanem a bűnügyi is,

⁵⁶ [A perekről Arthur Koestler írt nagy hatású regényt:] E könyv szereplői kitalált személyek. A történelmi körülmények, amelyek cselekedeteiket meghatározták, valóságosak. N. Sz. Rubasov élete összegzése számos ember életének, akik az úgynevezett *moszkvai perek* áldozatai voltak. Több közülük személyes ismerőse volt a szerzőnek. Az ő emlékezetüknek ajánlom ezt a könyvet.

Arthur Koestler: *Darkness at Noon*, Macmillan, London, 1940, ISBN 0553265954

Arthur Koestler: *Sötétség délben*, Újvári – Griff Verlag, München, 1981 [a fordító neve nincs feltüntetve]
Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011, ISBN 978963079239 4 [új kiadás, fordította: Bart István]

[Magyarországon fénymásolt szamizdatként terjedt a nyolcvanas évek elején Danilo Kiš könyve, amely szintén fiktív bolsevik vezetők életét és halálát írja le:]

Danilo Kiš: *Borisz Davidovics síremléke* [fordította: Borbély János] Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1978

⁵⁷ Tíz évre ítélték, valamelyik szibériai táborban halt meg '39 körül.

⁵⁸ Buharint és Rikovot a '37 februári KB-ülésem tartóztatták le. A *jobboldali trockista szovjetellenes központ*-nak elnevezett csoport perére csak egy évvel később, 1938. március 2.–13. között került sor. További főszereplők: Kresztyinszkij, Rakovszkij. A 21 vádlott közül csak kettőt nem végeztek ki.

⁵⁹ Jagoda '37 áprilisi letartóztatása után az NKVD több mint 3000 tisztjét kivégezték. Augusztus 17-én a KB elrendelte, hogy az NKVD kínvallatásnak vesse alá a letartóztatottakat.

lényegében hivatali-nyilvántartási jellegű munkát végez.) Jezsov előbb KB titkár lett, majd 1937-ben átvette az állambiztonság vezetését. Jagodát azzal vádolták meg, hogy meggyilkoltatta, méghozzá orvosokkal együttműködve, Menzsinszkijt és Gorkijt. Kivételesen a vád igaz volt, csak ez nem Jagoda magánakciója volt, nem ő akarta őket eltenni láb alól.

A három nagy moszkvai per után következett azok elintézése, akik különböző esetekben, különböző módon ellenállást mutattak, így került sor Kosziorra és Posztisevre. Ennek a technikája is tanulságos. Hasonlóan ahhoz, ahogy a Kirov-gyilkosság előtt is elkezdtek Kirov apparátusát kicserélni, több fontos káderét elrakták máshová, Ukrajnába is küldtek a központból nem ukrán, hanem orosz funkcionáriusokat. A *pártdemokrácia* szabályai szerint ezeket formálisan meg kellett választania az ukrán pártbizottságnak arra a posztra, amire kinevezte őket a központ. Koszior pontosan tudta, hogy ez az ő kinyírására megy, ezeket azért helyezték oda, hogy az ő ellenlábasai legyenek, ezért utasította a kezében lévő pártbizottságokat, hogy szavazzák le ezeket. Felülről ekkor három vád jött. Az egyik az, hogy Koszior megsértette a pártdemokráciát, befolyásolta és terrorizálta a független választott testületeket, semmibe veszi a Központi Bizottságot. A másik szerint személyi kultuszt alakított ki. Azon kívül természetesen ukrán nacionalista, hiszen azért nem választotta meg őket, mert nem ukránok. Elkezdődött alulról is Koszior önkényeskedésének spontán bírálata, valóságos bűnököt is említettek. A szokásos forgatókönyv szerint, jelentéktelen figurák álltak fel a taggyűléseken, és az addigi vezető fejére olvasták a disznóságait. Végül a helyi vezető meg is bukott és így az egésznek kellően demokratikus látszata volt.⁶⁰

Harminchétben került sor, a legvéresebb perhullámban, a katonai vezetés likvidálására. A politikai tisztek intézménye és a kollektivizálás bírálata volt az egyik oka ennek. A tábornoki karnak több, mint 80%-át, a felső- és középszintű katonai tisztikarnak hasonló százalékát végezték ki, illetve vitték lágerrekbe.⁶¹ Tuhacsevszkij leváltásánál egy másik technikát használtak. Először áthelyezték a távol-keleti katonai körzetből az ukrainai katonai körzetbe, majd ott tartóztatták le. (Ez egyébként Jagodával is így ment, először postaügyi népbiztosnak nevezték ki.) Ez a technika azért is jó, mert így a kiszemeltek először még azt hihették, hogy ezzel a lebukással megúszták. Amikor már nyilvánvaló lett, hogy nem tudnak mit csinálni, nincs mögöttük mozgósítható erő, akkor jött a letartóztatásuk és kivégzésük. (Magyarországon is ezért lett Rajk László belügyminiszterből külügyminiszter.) Tuhacsevszkij kivégzésének motívumai között volt még egy, ami hasonlított Rajkéhoz. Van egy figyelemre méltó emlékirat, egy német kommunista emigráns, Leonhard Wolfgang visszaemlékezése, a *Forradalom felfalja gyermekeit*. Ebben leírta, hogy amikor még fiatal KOMSZOMOL funkcionárius volt, és abban a külföldi emigráns kádervilágban élt, amelyet súlyosan érintettek a likvidálások, ott mindenki arról beszélt, hogy a következő héten végre jön az amnesztia. Ebből semmi sem volt igaz, ezek csak vágypletykák voltak. Ekkor jött egy másik, hogy Tuhacsevszkij megakadályozta a távol-keleti körzetben a tisztogatást, fellépett a perek ellen, követeli az amnesztiát, követeli, hogy hagyják abba a terrort. Ebben lehetett valami, de a népmese-képződés folytán ez a hír nagyra nőtt. Ekkor jött egy újabb rémhír, hogy elindult egy GPU páncélvonat, hogy letartóztassák Tuhacsevszkijt. A következő az volt,

⁶⁰ Kosziort végül 1939. február 26-án, bírósági procedura nélkül agyonlőtték.

⁶¹ 1937. május 31-én öngyilkos lett Jan Gamarnyik, a Vörös Hadsereg politikai főcsoportfőnöke. Június 11-én halálra ítélték a *katonai összeesküvéket* és a hadseregben visszaállították a komisszári rendszert. Főbe lőttek az 5 marsall közül hármat, az 5 első osztályú hadsereg-parancsnokból hármat, mind a 10 másodosztályú parancsnokot, az 57 hadtestparancsnok közül 50-et, a 186 hadosztályparancsnokból 154-et, és a 456 ezredes közül 401-et.

hogy Tuhacsevszkij katonái szétlőtték a vonatot. A pletyka magva az lehetett, hogy kiszivárgott, le fogják tartóztatni. Halálának valószínű oka az volt, hogy sokan azt hitték, talán ő az, aki valamit csinálhat, mert a háborús harckészültség miatt nem lehetséges, hogy a főtiszteket is elintézzék. Rajta demonstrálhatta legjobban Sztálin, hogy nincs védett pozíció.

A kérdés az, hogy hogyan lehetett mindezt véghezvinni. Van egy furcsa, ehhez kapcsolódó anekdota. A GESTAPO offenzív hírszerzésének népi demokratikus osztályán volt egy funkcionárius, az 1944-ben Magyarországon is szerepet játszott Wilhelm Hötl, aki 1951-ben Walter Hagen álnéven megjelentette *Die Geheime Front* című visszaemlékezésében leírta, hogy '36-ban a német kémiszolgálat megtudta a Párizsban levő GESTAPO ügynökként is dolgozó emigránsoktól, hogy Tuhacsevszkij tábornok Sztálin elleni puccsot készít elő. Ezt jelentették Hitlernek, a GESTAPO tanácsokat is adott, hogy a német hadvezetés hogyan reagáljon erre a hírre. Az egyik alternatíva az volt, hogy támogatni kell a puccsot, mert akkor egy Németországnak elkötelezett vezetés kerül a Szovjetunió élére. A másik az, hogy el kell árulni Sztálinnak, aki kivégezteti ezeket a tábornokokat, meggyengül a szovjet katonai vezetés, így háborúképtelenné válik a Szovjetunió Németországgal szemben. Már eleve ezt az alternatívát sugalmazták az emigránsok is, akik ezt az információt adták a GESTAPO-nak. Hitler azonnal a második megoldás mellett döntött, parancsot adott, hogy úgy segítsék elő ezt a dolgot, hogy a Weimari Németország és az akkori Szovjetunió kapcsolatát használják ki, ugyanis Tuhacsevszkij volt ennek az egyik irányítója. Ismert egy fénykép róla, egy dombon állt a német vezérkari főnök mellett, egy gyakorlatot néztek. Levelezés is fennmaradt, tehát ismerték Tuhacsevszkij kézírását. A terv az volt, hogy nyugtákat kell Tuhacsevszkij aláírásával hamisítani, a német vezérkartól pénzeket vett fel, ez igazolja, hogy kém. Ezt a kapcsolatot a húszas években nem a GESTAPO, hanem a Canaris vezette ABWEHR, a katonai kémelhárítás tartotta. Az ABWEHR viszont náciellenes volt, ezért nem adták ki a leveleket. A GESTAPO emberei betörték az ABWEHR-hez és megszerezték azokat. Mivel nem volt diplomáciai kapcsolat az oroszok és a németek között, ezért a svájci német követség vette fel a kapcsolatot a svájci orosz követséggel és kapott egy ajánlatot, hogy ezért az anyagokért hajlandó egy nagyobb összeget adni a szovjet kormány, rubelben. A németek ingyen is odaadták volna, de ha fizetnek érte, annál jobb. A történetnek végül is két poénja van, egy novellisztikus és egy politikai. Az első poén az, hogy a németek rögtön odaadták a rubelt két kémnek, akiket átdobtak a határon – azok pedig rögtön lebuktak, mert a rubel hamis volt. A politikai pedig az, hogy a két ügynök kettős ügynök volt. Tehát nem arról volt szó, hogy Tuhacsevszkijék egy fatális véletlennek estek áldozatául, hanem arról, hogy valószínűleg Moszkvából irányították az egészet. Talán Sztálinék sem gondolták azt, hogy ilyen jól fog sikerülni. Az eredeti terv az lehetett, hogy elterjesztik a hírt a nyugati politikai alvilágban, hogy utána az orosz követségek is meghallják és jelentsék.

Mi volt tulajdonképpen a tisztogatások funkciója? Ha hosszabb ideig fennáll egy feszített ütemű iparosítás, ami szükségszerűen az életszínvonal csökkenésével jár együtt, akkor periodikusan újra és újra bekövetkezik az apparátusban egyfajta kiábrándulás. Kezd elmenni a kedvük, elfásulnak, tehát az apparátust rendbe kell hozni, mert minden az apparátus hadrafoghatóságán múlik. Ezért először is ki kell nyírni mindenkit, aki tényleg szembefordult az éppen aktuális politikai vonallal. Utána mindenkit, aki valaha valamilyen ellenzéki dologban benne volt, hogy megmutassák, hogy ilyesmit nem felejtik el. Ez a megfélemlítést szolgálja. A terrorrezsím rendkívül tudatos rezsím, amely előbbre lát, mint a vele szembenállók vagy a passzívak.

Pontosan tudták, hogy mekkora lesz a terror, a lakosság mennyivel jobban fogja őket utálni egy bizonyos idő múlva, mint most, így erre fel tudtak készülni. Tehát arra az időre az apparátust is egy feszítettebb állapotba kívánták hozni. Ki kellett szűrni azokat az embereket, akik ugyan még használhatók voltak, de a magatartásuk alapján, amely sokszor csak gyalró emberi magatartás, nem illeszkedtek bele jól az apparátusba. Róluk feltételezték, hogy a későbbiekben nem fogják a parancsokat olyan buzgón teljesíteni, mint ahogyan elvárnák tőlük. Ezért végezték ki őket. Nem azért, mintha bármilyen bűnük is lett volna, hanem azért, hogy még csak esélyt se adjanak nekik arra, hogy engedetlenek legyenek. Ez főleg a katonai ügyekre vonatkozik. A legfontosabb azonban a szó szoros értelmében vett mobilizáció, mozgósítás. Ki kellett alakítani *az ellenség befurakodott közénk* hangulatot, azt a félelmet, hogy *itt vannak közöttünk*, illetve *akármikor megtörténhet velünk is az, ami mással megtörtént*. Ez utóbbi a jelentősebb. Ennek már egy meghatározott pszichológiája volt, a keresztény vallásosság lelki modellje szerint működött. Az emberek tudták magukról, hogy nincs kedvük ezeket a dolgokat végigcsinálni. Amikor bizonyos dolgokért kivégezték a szomszédot, az emberek azt gondolhatták, hogy *ő megette azt, amire én csak gondoltam*, tehát ilyen értelemben elhiheték a vádat.

A magyar párttörténetben van egy sztori a húszas évekből, amit Tamás Aladár, a *100%* szerkesztője írt meg. Kiment tárgyalni a külföldi bizottsághoz, ahol a nagy magyar kommunisták elkezdtek vizsgálgatni, marxista-e? *Hogy lehetne maga már marxista, mikor még mi sem vagyunk azok?! Lenin elvtárs, ő már igen.* – mondták. Tehát aki polgári származású volt, az azért volt rossz, mert bármikor befolyásolhatták a polgári csökevények, a népi származású pedig még nem volt elég fejlett, a tudatlansága ellenforradalmiságba mehetett át. A hivatalos kommunista felfogás szerint tehát az *igazi kommunista* egy ideálkép volt, ami felé az egyszerű párttag csak közelíthetett, de el nem érhet. Ugyanúgy, mint ahogy igazi élő keresztény sincs, a tökéletességet nem lehet elérni, csak közelíteni lehet hozzá. *Mindannyian esendők, bűnösök vagyunk.*

A moszkvai pereket össze szokás hasonlítani a francia forradalommal, mondván, a *forradalom felfalta gyermekeit*. Van azonban egy fontos különbség a kettő között, a francia terrornak volt egyfajta pszichológiai értelemben vett felszabadító hatása. Amikor kivégezték a királyt, a királynőt, az arisztokratákat, lényegében az a régi társadalom tabuinak ledöntése volt. Azt a pszichózist volt hivatott megszüntetni a kisemberben, hogy te vagy a kisember, ők a hatalmasok, akik mindent mindig megúsznak, csak te lehetsz az, aki elbukhat. Amikor a királyt és a királynőt is kivégezték, akkor az azt jelentette, hogy most az egyszer ők sem úszták meg. Továbbá, a francia forradalom során Robespierre-ben felismerték a zsarnokot. Szovjetunióban a terrornak teljesen fordított funkciója volt. Amikor a legnagyobb tekintélyű pártvezetőket is kivégezték, az azt jelentette, hogy ha még ezeknek is félniük kellett és nem tudták magukat megvédeni, akkor miben reménykedhetett volna egy közember.

Még egy fontos tény: ahhoz, hogy ezt végig lehessen vinni, kellett egy archimedesi pont. Ezért alakították ki a személyi kultuszt, ez nem véletlenszerű volt, nem esetlegesen keletkezett. A kultikus vezér az, akiről nem derülhetett ki, hogy ellenséges ügynök volt, ő egyedül mozdíthatatlan. Rajta kívül azonban mindenkiről bármi kiderülhet.

A tisztogatásoknak a felrázó funkción túl olyan praktikus okai is voltak, hogy meg kellett törni a lokális hatalmakat. Nagy területi egységek vezetésében, főleg Leningrádban és Ukrajnában, kialakulhattak önálló hatalmi góccok. Ezeket újra és újra le kellett törni, hogy megfélemlítsék a potenciálisan auto-

nómmá váló vezetőket. A tisztogatás szelídebb formája a káder rotáció. Folyton cserélgetni kellett a funkcionáriusokat, hogy verhessenek gyökeret egy helyen. A kommunista funkcionáriusokat ennek megfelelően nem ott helyezték el, ahonnan valók voltak, hanem éppen ott, ahol senki sem ismerte őket. A nagy önsúlyú testületekben – mint a hadsereg vagy az államvédelem – időnként szintén végre kellett hajtani a tisztogatásokat, hogy ezek se váljanak állammá az államban.

Ennek a tisztogatási gyakorlatnak van egy munkaerő-gazdálkodási funkciója is. Az elvadult területek kolonizálásának, betelepítésének két típusa van. Vagy az egykori spanyol gyarmatosítás módja, ahol kalandorok, szerencsevadászok mentek az ismeretlen területekre, vagy az angol módszer, ők először fegyencekkel telepítették be Ausztráliát. Szovjetunióban a másodikat használták. Szibériában nem tudtak különlegesen magas jövedelmeket fizetni, habár magasabbak voltak a bérek, mint a nyugati területeken. Ezért építették fel a kényszermunkatáborokat. A GULAG-ban mindenféle munka volt, még gyárigazgatók is voltak ott, akik a táborban is igazgatói munkát végeztek. Voltak civil (nem fogoly) beosztottjaik is, akiknek szintén parancsolhattak. Ilyenek voltak a második világháború alatt a katonai kutatási központok is. Ráadásul így a hadititkok megőrzése nagyon jól biztosítható volt. Ha úgy adódott, hogy még néhány jól képzett kollégára volt szükség, akkor azokat is bebörtönözték. Bármennyire is képtelenül hangzik, időnként munkaerő-gazdálkodási szempontok szerint döntötte el az államvédelem, hogy kit fog letartóztatni.

A koncepciók perек funkciójához hozzátartozott még egyfajta szanálási funkció is. Ha túl nagy volt az elégedetlenség, a funkcionáriusokat, akik vagy nagy marhaságokat, vagy túl nagy disznóságokat követtek el, kivégezték szabotázsért. Hogy itt miféle ügyekről volt szó, arra Szolzsenyicin szép példákat hozott. Az első öt éves terv iparosítási rohamában az egyik jellegzetes eljárás az adott technika a túlhasználása volt. Például a szovjet vasút főmérnöke a volt cári vasút főmérnöke volt. Kicsi volt a szállítási kapacitás, a főmérnök kitalálta, hogy a mozdonyra a műszaki paraméterek által megengedtnél több vagonot kell kapcsolni. A főmérnök is, mindenki más is tudta, hogy ezáltal a mozdony sokkal hamarabb elhasználódik. De nagyon fontos volt, hogy az erőmű határidőre elkészüljön, sok építőanyagot kellett szállítani. A mozdonyok persze tönkrementek, a volt főmérnök börtönbe került. A vád az volt, hogy a volt cári szakember szabotázszt követett el, ezért találta ki ezt az egész technikaromboló műveletet.

A tisztogatások főntebb említett szanálás jellege, az általuk kiváltott pszichóziist pontosan leírta Bulgakov *A Mester és Margarita*-ban, a bürokrácia packázik az emberekkel, de a könyvben rokon-szenvesnek ábrázolt ördög elbánik velük. Márpedig *Woland* félreérthetetlenül azonos Sztálinnal – amit csinál, az egyértelműen a tisztogatás.

Kivégezték az egykori oblaszty elnököket is, akik a kollektivitás idején internáltatták az embereket. Ez elég súlyosan befolyásolta a későbbi rehabilitációkat, amelyek a Szovjetunióban soha nem keltettek akkora érdeklődést, mint a népi demokráciákban. A magyarázata ennek az, hogy a szovjet kisember számára nem arról volt szó, hogy az elhurcolt rokonait rehabilitálták, hanem azt az oblaszty elnököt, aki elvitette őket Szibériába. Ez pedig nem különösebben érdekelte az embereket.

1938

Az év végére a tisztogatási hullám lefutott, nem lehetett tovább feszíteni a húrt. A lezárás természetesen az volt, hogy kivégezték Jezsovot is, aki a pereket csinálta. 1938 elejétől kezdve mondták, hogy túlkapások is voltak, Jezsovot ezzel fogták perbe.⁶² Nem volt hivatalos, csak hallgatólagos amnesztia. Megtartották a XVIII. kongresszust, amely egy enyhítettebb politikai vonalat határozott meg, lényegében egy lassabb iparosítást, de ennek már nincs semmiféle aktualitása, mert jött a háború.

1939

A moszkvai perek után került be egy új csoport a vezetésbe. Ezek közvetlenül Sztálin személyi titkárságához tartoztak, Sztálin fiatalabb káderei, az enyhítési politika figurái voltak. Elsősorban az állambiztonsági szervezetet vették át, pontosan azzal a feladattal, hogy csökkentsék a tömeges terrort. Két új vezető került be Sztálin szorosabb körébe. A magasabb rangú és tekintélyesebb, Georgij Malenkov volt, aki a gazdaságirányítási apparátusból indult. Először hadiipari üzemek igazgatója volt, majd '39-ben egy rövid időre adminisztratív titkár lett, azaz az állambiztonságot felügyelő KB titkár, majd onnan átkerült szervezőtitkárnak. A helyébe lépett állambiztonsági titkárnak Lavrentij Berija, aki valamivel idősebb volt Malenkovnál. Már részt vett a polgárháborúban is, de nem a bolsevik oldalon, hanem a kaukázusi mensevik kormány alacsonyabb rangú funkcionáriusaként. Még nem ismert módon vette át a bolsevik rendszer, ahol nagy karriert csinált. Berija rendszabályozta meg és rendelte újra politikai vezetés alá az állambiztonsági szervezetet, ennek során azt kettéválasztották. A detektívekből álló nyomozati és vizsgálati szervezetből egy állambiztonsági népbiztosság alakult. Erről leválasztották az állambiztonsági csapatokat, amely katonai erő volt, az esetleges felkelések leverésére specializált, elitalakulatok voltak, amelyek ellátták a pártvezetők és magasabb funkcionáriusok személyi testőrségi feladatait és a fontosabb objektumok őrzését is. A hivatásos tiszti, altiszti és keretállományon kívül sorkatonaként behívott állományuk is volt, saját páncélos hadosztályaik, repülődandárjaik és flottaegységeik is voltak. A háború alatt, teljesen hasonlóan a német Waffen SS-hez, katonai bevetésekben is részt vettek. Az állambiztonsági alakulatokat a belügyi, tehát nem az állambiztonsági népbiztosság alá rendelték, ennek a rövidített neve NKVD. Ennek az élére került belügyminiszternek Berija, ez az egyik legfontosabb hatalmi pozíciót, az állambiztonsági csapatok fölötti közvetlen rendelkezést jelentette. Ráadásul ő egyben politikai bizottsági tag és állambiztonsági titkár is volt, tehát sokkal magasabb rangú, mint egy átlagos miniszter. (A Rákosi-rendszer figuráival összehasonlítva: Farkas Mihály pozíciójában volt, nem Péter Gáboréban. A *pétergáborok* az állambiztonsági miniszterek, azokból egész sor volt. A háború alatt Vaszilij Kuznyecov, majd később a nagyon hírhedt Vszelovod Merkulov, még később a még nála is hírhedtebb Viktor Abakumov és a sztálini időszak legvégén Szemjon Ignatyev.)

A moszkvai perek lezárásakor tervezhettek valamifajta enyhítést, amelyre valószínűleg a háborús feszültség miatt nem került sor. A harmincas években egy Japánnal szembeni háborúra készültek fel, a szovjet hadsereg az évtized első felében kifejezetten jó hadseregnek számított. Sok olyan újítást

⁶² A KB '38 januárjában a *pártból történt kizárások felülvizsgálatáról* hozott határozata állapította meg Jezsov felelősségét. December 8-án leváltották, 1940. április elsején végezték ki.

vezettek be, amelyekkel élen járt. A Vörös Hadsereget a Weimari Németország hadseregének mintájára alakították ki, kis létszámú, a technikát koncentráltan alkalmazó hadsereg volt. Itt szerveztek először önálló páncélos és ejtőernyős magas-egységeket. A T-34-es, amit '34-ben rendszeresítettek, valóban a világ legjobb harckocsija volt akkoriban, továbbá a Szovjetunióban gyártották a legtöbb mérges gázt. Akkor még egy gázháborúra készültek, amire nem került sor. A náci Németország hadseregének – amely egy teljesen új, tömeghadsereg volt – létrejöttével viszont a szovjet haderő elavulttá vált. A spanyol polgárháború tapasztalatai világosan megmutatták ezt a szovjet vezetés számára is. Pontosan akkor lett volna aktuális egy fegyverkezési és szervezési rekonstrukció, amikor azt a hadvezetést, amely azt végrehajthatta volna, szinte teljes egészében kiirtották. Ilyen módon a Szovjetunió jóval kisebb erővel állt szemben a terjeszkedő náci Németországgal, mint amennyi a technikai, katonai potenciáljából következhetett volna. Bármilyen szovjet hadsereg elmaradottabb lett volna, mint a német, de nem szükségszerűen annyival, mint amennyivel valóban rosszabb volt.

Ezért a sztálini vezetés '39 augusztusában megpróbált a nációkkal kiegyezni. Ennek is megvoltak az előzményei, a németek azért is hajlandóak voltak a Szovjetunióval egyezkedni, mert világos volt számukra, hogy '38 októberében a müncheni egyezményben Anglia és Franciaország azért engedte át nekik Közép-Európát, mert abban reménykedtek, a németek hamarosan megtámadják a Szovjetuniót. A náci vezetés nem engedte magát ilyen módon befolyásolni, nem tett le arról, hogy Franciaországot megsemmisítse. A háborús tervben a Szovjetunió csak Franciaország után következett, bár természetesen a náci koncepcióban a Szovjetunió elfoglalása központi szerepet játszott. Lényegében a Szovjetunióból – és ez nem szovjetellenes motívum volt – akarták a Németország számára szükséges gyarmatot kialakítani. Ugyanis Hitler az első világháborúból azt a következtetést vonta le, hogy Németország nem képes Angliával szemben erős flottát kifejleszteni, ezért nem tud tengerentúli gyarmatokat szerezni, megtartani – tehát a kontinensen kell a vele összefüggő szláv területeket elfoglalnia. A náci *Generalplan Ost*, a keleti rendezési terv lényegében az elfoglalt orosz területek reprimítivizálását jelentette. A lakosságot az afrikai bennszülöttek színvonalára akarták degradálni, például az analfabetizmus visszaállítását, az írásbeliség teljes megszüntetését is tervezték. Azonban ez '39-ben még nem volt aktuális, három évvel később, Franciaország elfoglalása után, Angliával kiegyezve, akarták megtámadni a Szovjetuniót.

Közvetlenül München után a német sajtó elkezdett egy nagyszabású politikai propaganda kampányt, az ukrán emigráció teljes bevetésével, egy önálló Ukrajna létrehozására. Amikor sor került a Szudéta-Németország átcsatolása után Csehszlovákia teljes felszámolására, Magyarország bejelentette, még '39 márciusa előtt, igényét a Kárpátaljára, de Németország ezt egyértelműen elutasította. Amikor megtörtént Csehszlovákia összeomlása, a Berlinben lévő ukrán emigráció áttette a székhelyét Husztra, a helyi ruszinokkal együtt kikiáltották az önálló Ukrajnát. Az alatt a pár nap alatt, amíg uralmon voltak, az ott megjelentett újságjaik meghirdették, hogy Kárpát-Ukrajna a majdani Nagy Ukrajna Piemontja, innen fogják majd német segítséggel elfoglalni egész Ukrajnát. Néhány nappal később a Horthy kormány kapott egy értesítést, hogy Németország mégis beleegyezik abba, hogy Magyarország elfoglalja Kárpát-Ukrajnát. Ezzel adták a Szovjetunió tudtára, hogy Németország politikája megváltozott. Ezt a szovjet hadvezetés tökéletesen megértette, magyar közvetítéssel megkezdődtek a szovjet–német tárgyalások és '39 augusztusában létrejött a Molotov-Ribbentrop paktum néven ismert egyezmény. A meg nem támadási szerződés kritikus pontja a hozzá csatolt titkos záradék, amely egy érdekszféra-megállapodást tartalmazott. Lengyelországot úgy osztották fel, hogy keleti, főleg ukrán lakta területeit, a Szovjetunió kapta meg. A paktumban hallgatólagosan benne volt

az is, hogy háború esetén, amennyiben Németország elfoglalja a saját érdekszféráját, a Szovjetunió is annektálni fogja Lengyelország keleti felét. Ennek a megállapodásnak az eredeti értelmezése szerint szovjet érdekszféra lett Lettország és Észtország – amelyek a két háború között független országok voltak, és német érdekszféra lett Litvánia.

A Szovjetunió az egyezményrel nem egyszerűen csak egy hatalompolitikai lépést tett, hanem a politikai stílusát is megváltoztatta, hozzáigazította ahhoz a stílushoz, melyet a fasiszta országok együttesen alakítottak ki. Korábban, a KOMINTERN VII. kongresszusa is gyökeres változást hozott a szovjet külpolitikai stílusban. Külkapcsolatokat már a húszas években is tartottak, de ezek csak gazdasági kapcsolatok voltak, 1935 után azonban megkezdődött egyfajta bekapcsolódás a nemzetközi politikai életbe, mégpedig egy németellenes, antifasiszta tendenciájú kapcsolat-keresés. Ennek tengelye az 1935-ben kötött szovjet-francia egyezmény volt, ezt borította fel a nyugati országok müncheni politikája. A Szovjetunió ugyan nem változtatta meg a fasizmusról hirdetett, meglehetősen általános elveket, de akkor a KOMINTERN a német kommunista párt számára félreérthetetlenül azt az utasítást adta, hogy mérsékelje az ellenállási tevékenységet a náci kormánnyal szemben. Ez nem esett nehezükre, ugyanis nem is volt számottevő ellenállási tevékenység, a német kommunista párt szinte nem is létezett. Bizonyos bírálatot így is kapott a KOMINTERN-ben a német kommunista párt '40-ben, hogy *steril antifasiszta politikájával zavarja a Németországgal való együttműködést*. Ez az emigráns kommunista pártra vonatkozott. Ekkor már megtörtént a fasizmus koncepció módosítása is. A szovjet politika idomulása az új politikai stílushoz elsősorban abban állt, hogy átvette a náci Németország revizionista politikájának alapelveit, maguk a szovjetek is tulajdonképpen egy irredenta politika megvalósítására törekedtek '39 és '41 nyara között. Ennek a politikának a leglényegesebb eleme az volt, hogy az első világháború után elvesztett cári birodalmi területeket visszaszerezték.⁶³ Ezek az egykori Orosz-Lengyelország, a balti államok, Besszarábia és egész Finnország. A szerződés titkos záradéka szerint a teljes Lengyelországot nem foglalhatták vissza, erre láthatólag a Szovjetunió nem is törekedett.⁶⁴ A többitől csak fokozatosan derült ki, hogy német érdekekbe ütköztek, ezzel a

⁶³ 1939 őszén Sztálin elvtárs kezdeményezésére felszabadítottuk véreinket, Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Bjelorusszia népeit a lengyel földesurak igája alól. E népek beolvadtak a Szovjetunió szabad népeinek egységes, testvéri családjába. Később visszatérítettek a Szovjetunió állományába a Balti-tenger melléki szovjetköztársaságok – Litvánia, Lettország és Észtország.

1939 december 20-án a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetje Elnökségének rendeletével Joszif Visszarionovics Sztálinnak, hatvan éves születésnapja alkalmából, a Szocialista Munka Hőse címet adományozták rendkívüli érdemeiért, amelyeket a bolsevik párt megszervezése, a Szovjetállam megeremtése, a Szovjetunió szocialista társadalmának felépítése és a Szovjetunió népei közötti barátság megerősítése művében szerzett.

Joszif Visszarionovics Sztálin (rövid életrajz), Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949 (172. oldal)

⁶⁴ *A Német Birodalom és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége közti megnevezési szerződés aláírása alkalmából a két fél alulírott teljhatalmú megbízottjai szigorúan bizalmas megbeszélést folytattak kelet-európai érdekszféráik határainak kérdéséről. Ezek a megbeszélések a következő eredményre vezettek:*

- Abban az esetben, ha a balti államokhoz (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia) tartozó térségekben területi és politikai átrendeződés megy végbe, Litvánia északi határa képezi Németország és az SZSZKSZ érdekszférájának határát. Ebben az összefüggésben Litvánia érdekét Vilna körzetében mindkét fél elismeri.
- Abban az esetben, ha a lengyel államhoz tartozó térségekben területi és politikai átrendeződés megy végbe, Németország és az SZSZKSZ érdekszférájának határa nagyjából a Narev, a Visztula és a San folyók vonalát követi. Azt a kérdést, hogy a két fél érdekei megkívánják-e egy független lengyel állam fennmaradását, és hogy melyek legyenek egy ilyen állam határai, a további politikai fejlemények alakulásától függően kell végérvényesen eldönteni. Ezt a kérdést a két kormány mindenképpen békés egyezményben rendezi.

szovjet vezetés eredetileg nem számolt. Az elképzelés mögött azonban egy nagyobb dimenziójú program is jól kivehető volt: Nagy Péter egykori terve, a meleg tengeri kijárat megszerzése. Félreérthetetlen volt ebben a két évben a Balkánon is a tengerszorosok megszerzésére, a Balti-tengeren is a tengeri pozíciók megszerzésére való törekvés. Ez egy gigantomániás elképzelés volt, ami messze meghaladta az akkori Szovjetunió erejét.

Nem számoltak azzal, hogy ezek az elképzelések német érdekekbe ütköznek. Az egyik oldalon, a Balkánra való kijutás esetében, a Szovjetunió veszélyeztette a harcoló Németország egyetlen biztosított szárazföldi olajbázisát Romániában. Németország és Románia viszonyát az egész második világháborúban ez a körülmény határozta meg, mint ahogy ezt a magyar történelem is mutatja. A Szovjetunió láthatólag akkor nem számolt ezzel és a későbbiekben sem értették meg.

A másik veszélyes pont északon volt. A szovjetek vezérkara tudta, hogy Németországnak a Baltikumra és Finnországra, ha nem akarja megtámadni őket, nincs különösebben szüksége. Egy okból azonban mégis kockázatos volt a németek számára, ha a szovjetek szerzik meg ezeket a területeket. Az annektálás miatt Anglia és a még létező Franciaország beavatkozhatott volna Finnország mellett, ez kiterjesztette volna a háborút a Balti-tengerre, ahol az egész német flotta állomásozott. A németek pedig nem akarták a flottájukat veszélyeztetni.

Amikor Németország megtámadta Lengyelországot, a szovjet csapatok megszállták az ukrán területeket. Molotov egyik beszédében kinyilatkoztatta, hogy *Lengyelország, a versailles-i béke e szörnyszüleménye, megszűnt létezni*. A KOMINTERN pedig a német–francia háborút imperialista háborúnak minősítette. A megkülönböztetés nagyon finom, azt jelentette, hogy egyik félnek sincs igaza, mindkettő osztályérdekeket és profitérdekeket képvisel. Tehát ez nem a demokrácia és a fasiszmus háborúja, hanem egyoldalú, imperialista háború. A meg nem támadási szerződés előtt az alakuló politikai frontokat a Szovjetunió még a *demokrácia* és a *fasiszmus* táborára bontotta, de a háború kezdetén nem foglalt állás egyik fél mellett sem.

A háború kitörése után, titkos diplomáciai úton, a Szovjetunió követelte, hogy terjesszék ki a szovjet érdekszférát Litvániára is. Németország engedett, de ez már akarata és kedve ellenére történt. A Szovjetunió ezt követően a három balti államra rákényszerítette, hogy szovjet támaszpontokat létesíthessenek a területükön, azaz csapatai bevonulhassanak. Akkor még megmaradtak különálló országokként, a kormányok sem változtak. Szovjet csapatokkal a területükön azonban politikájuk megváltozott és függetlenségük sem tartott már sokáig.

A következő lépés a Szovjetunió részéről Finnország volt, igényt támasztottak jelentős finn területekre. Az egész ultimátum úgy volt megszerkesztve, hogy teljesen elfogadhatatlan legyen, tehát a Szovjetunió nem arra törekedett, hogy Finnország átadja a területet, hanem hogy háborút provokáljon ki.⁶⁵ A háború célja egész Finnország elfoglalása lett volna. A német állásfoglalás furcsán bizonytalan volt, a szerződés miatt. Tartottak attól, hogy Anglia és Franciaország, felhasználva az alkalmat,

-
- Délkelet-Európa tekintetében a szovjet fél felhívta a figyelmet Besszarábiával kapcsolatos érdekére. A német fél teljes politikai érdektelenségét nyilvánította ebben a térségben.
 - Ezt a jegyzőkönyvet mindkét fél szigorúan titkosként kezeli.

Bojtár Endre: Európa megrablása, Budapest, 1989, ISBN 963781020x (29. oldal) [fordította: Zala Tamás]

⁶⁵ Az 1939. október 14-én a Szovjetunió 2761 négyzetkilométernyi területet követelt (Leningrád közelében, több finn várossal együtt), cserébe 5523 km² erdőt ajánlottak föl.

expedíciós hadsereget küld a finnek megsegítésére. Ez majdnem meg is történt. Franciaország ugyan nem állt katonailag jól, de a francia parlament már megszavazta a segítséget, sőt Angliában is küszöbön állt ez. A tengely-hatalmak közül Olaszország nyíltan Finnország mellett foglalt állást, antikommunista alapon. Olaszország fegyveres támogatást is adott Finnországnak, de az csak névleges volt, nem volt számottevő. Az Amerikai Egyesült Államok egyértelműen Finnország mellett foglalt állást és Magyarország is a finnek mellé állt, néhány önkéntest is küldött.

1940

A finn háborút ugyan a Szovjetunió megnyerte, de a helyzet az első pillanattól kezdve katasztrofális volt, a perek és a tisztogatások hatása ijesztően megmutatkozott. Látható volt annak a következménye, hogy minden katonai egységet frissen előlépett tisztek vezetnek, tehát olyanok, akiknek még nem volt tapasztalatuk. Fronttapasztalatuk még egyáltalán nem is volt, mind fiatalok voltak. Kialakult az a szituáció, hogy Finnország egyáltalán nem erős hadseregével szemben, amelyet az első világháborút megjárt tisztek vezettek, a szovjetek hátrányban voltak. Ahol egyenlő erejű csapatok ütköztek meg, ott a szovjetek biztosan vesztek.⁶⁶ A túlerő viszont akkora volt, hogy a moszkvai katonai körzet hadserege elég volt ahhoz, hogy a finneket megverje, de messze nem olyan mértékben, hogy szó lehessen a teljes Finnország elfoglalásáról, így '40 tavaszán, a moszkvai békében, a karél területet Leningrád stratégiai védelme címén elcsatolták. Akkor a nyilvánosság előtt még szó sem volt arról, hogy onnan német támadás jöhet. Ezzel egy nem túl sikeres lépés történt a baltikumi terjeszkedés biztosítására.

A balti országok Szovjetunióhoz csatolását több lépésben hajtották végre, a spanyol polgárháború tapasztalatait is a figyelembe véve. Először beépültek valamelyik pártba, majd ezt – ha kellett, külső nyomással – bevetették a kormányba és ez a párt kapta meg a belügyminiszeri tárcát. Megkezdték a politikai rendőrség kiépítését, majd ennek segítségével ez a párt került kormányra. Utolsó lépésként az új kormány kérte az ország felvételét a Szovjetunióba.⁶⁷ A balti államok *csatlakozása* még egy tisztogatási hullámot eredményezett. Lényegében az egész balti értelmiséget, tisztviselőket, tisztikart internálták Szibériába, nagyon sok embert, nagyon brutálisan kivégeztek.⁶⁸

A terjeszkedés másik iránya a Balkán volt, mint ismert a Szovjetunió visszafoglalta Romániától Besszarábiát, a jelenlegi Moldovát. Ez provokálta Németországot, mert féltek, hogy a szovjet uralom alatt lévő Románia nem szállít majd olajat nekik. Ebből következően a németek egy jelentős katonai közeledést tettek Románia felé, a tancsapatokat, azaz a kiképzési csapatokat küldték Románia biztosítására. A szovjet vezetés ekkor még mindig nem fogta fel terjeszkedési törekvéseinek kockázatos voltát. Novemberben, amikor már érezhetőek voltak a súrlódások, sor került a következő tárgyalásra, Molotov Berlinbe látogatott, a szövetségi viszony kiterjesztése, további megerősítése volt napiren-

⁶⁶ A téli háború után, 1940. május 7-én ismét megszüntették a komisszári rendszert, újra egy személy lett a parancsnok és bevezették a tábornoki rendfokozatokat.

⁶⁷ Július 14-15-én parlamenti választásokat tartottak, a politikai rendőrség közreműködésével mindenütt a baloldal győzött, és augusztus 3, 4, 5-én lettek a baltikumi országok a Szovjetunió tagállamai.

⁶⁸ Néhány hónappal korábban, a katyni erdőben kivégeztek 4143 elfogott lengyel katonatisztet. A tömegsírokat a német megszállás idején feltárták, de a hivatalos szovjet álláspont évtizedekig az volt, hogy a gyilkosságokat a nácik követték el, szovjetellenes provokáció történt.

den. A német ajánlat az volt, hogy a Szovjetunió csatlakozzék a tengelyhez és ennek keretében, Japánnal együttműködve, terjeszkedési törekvései irányuljanak India megszerzésére. Ezzel tehát finoman a tudtukra adták, hogy nem tartják kívánatosnak balkáni és közép-európai terjeszkedésüket. Szovjetunió válasza az volt, hogy nem zárkoznak el a hármass egyezményhez való csatlakozáshoz, de Németország presszionálja Törökországot és Bulgáriát, hogy adjanak át nekik katonai támaszpontokat. Törökország a tengerszorosoknál, Bulgária pedig átvonulási bázisként ezek biztosítására. Félreérthetetlen és egyértelmű volt az elutasítás, Németország nem tartotta kívánatosnak, hogy a szovjetek ezeket a területeket megszerezzék, sőt, ezt a német érdekeket súlyosan sértő lépéseknek tekintették. A szovjet–német viszony kiéleződött, noha ez '40 júliusáig nem volt jól látható. Most már a szovjet vezetés számára is nyilvánvaló volt, hogy a németekkel való viszonyuk erősen megromlott. A Szovjetunió ezt igyekezett enyhíteni, olajat és élelmet szállított Németországnak, holott már akkor sem volt felesleges élelmiszerük. A németek számára fontos színesfémeket és fát szállítottak, félreérthetetlenül azért, hogy biztosítsák a meg nem támadási szerződés további érvényességét. Viszont nem tettek le a balkáni terveikről, ezért törökök elkezdtek Anglia felé tájékozódni. Ekkor dőlt el, ennek a nyomására, hogy a háború alatt semleges Törökország egyértelműen nyugati orientációjú lett, Bulgária pedig gyorsan csatlakozott a tengelyhatalmakhoz.

1941

Ezt követően a szovjetek megtették a legvakmerőbb lépést. Kihasználták, hogy a kicsiny, de bizonyos középosztályi pozíciókkal rendelkező jugoszláv kommunista párt beépült a felső hadvezetésbe és az egykori oroszbarát hagyományok alapján egy kommunista orientációjú tábornoki csoportot szerveztek és az ekkor már a tengelyhez csatlakozott Jugoszláviában '41 áprilisában végrehajtottak egy szovjetbarát puccsot, Szimovics tábornok vezetésével. Ennek a kormánynak csak annyi ideje volt, hogy a Szovjetunióval gyorsan megkössön egy örök barátsági szerződést, aztán a németek Magyarországgal együtt bevonultak Jugoszláviába. Ez már félreérthetetlen jel volt, a moszkvai kormány is tudta, ezután mi következik.

Ha a németekkel kapcsolatos szovjet politikát megvizsgáljuk, láthatjuk, nem voltak ütődöttek, számoltak a német veszéllyel. Egy elég figyelemre méltó információ van a szovjet koncepcióról. Vlaszov tábornok '44-ben tárgyalt Himmlerrel, erről fennmaradt egy jegyzőkönyv. Ott Vlaszov – elég furcsa módon, mivel semmi érdeke nem fűződött hozzá, hogy erről az elmúlt dologról beszéljen Himmlernek – előadta, hogy '41 elején Sztálin a felső tisztikar tagjainak egy titkos gyűlésen előadást tartott és azt mondta, hogy Németország ereje egészségtelenül megnőtt, ezért elkerülhetetlen lesz vele a háború. A sztálini szóhasználatban *a háború elkerülhetetlen* formula mindig azt jelentette, hogy a Szovjetunió *meg fogja támadni* azt az országot, amellyel úgyis elkerülhetetlen a harc. Teljesen a német elképzeléseknek megfelelően, nagyjából '42–'43-ra tervezték ezt a támadást, kihasználva Németország nyugati lekötöttségét. Egy nagy balkáni hadműveletet terveztek, le a Boszporuszig. De '41 áprilisában azonban már nyilvánvaló volt, hogy a helyzet annyira kiéleződött, hogy hamarosan megindulhat a német támadás. A szovjet vezetés ettől kezdve, hónapokon keresztül arra törekedett, akár megalázkodva is, hogy eltérítse Németországot ettől a támadástól.⁶⁹ Számoltak azzal, hogy az

⁶⁹ [Karlo Štajner horvát kommunista 1932–1939 között a KOMINTERN központjában dolgozott, akkor letartóztatták és csak 1956-ban engedték szabadon. Visszatérhetett Jugoszláviába, ahol kiadták az emlékiratát. A

adott katonai helyzetben ez a támadás a németeknek távolról sem volt egyértelmű érdeke. A megalázkodáshoz, a nyilatkozatokon kívül, hozzátartoztak olyan gesztusok, hogy a Szovjetunió elismerte az összes német hódítást. A kollaboráns rezsimekkel diplomáciai kapcsolatot létesített, Vichy-ben is volt szovjet követ. Párizsban TASSZ ügynökség létesült, Ilja Ehrenburg volt a vezetője, ekkori tapasztalatai alapján írta meg később a *Párizs bukása*-t. Elismerték a Tiso-féle Szlovákiát, a Pavelics-féle Horvátországot. Végül, ahogy az új jugoszláv kollaboráns kormány megalakult, a Szovjetunió azonnal bejelentette, hogy elismeri status quot és a hozzá menekült Szimovics párti tiszteket kiutasította szovjet területéről. A további lépésekhez tartozott az is, hogy amikor a japán külügyminiszter látogatást tett Németországban, átutazott a Szovjetunión és Sztálin személyesen üdvözölte Sigemicu külügyminisztert a pályaudvaron. Ez a külügyminiszter igen nagy felértékelése volt, a protokoll szerint elegendő lett Molotovnak köszöntenie. Sztálin drámai hangnemben mondta neki, *a németekkel mi minden áron fenn akarjuk tartani a kapcsolatot, nekünk minden áron barátoknak kell maradnunk*. Alexander Werth, orosz emigráns származású, amerikai tudósító, akinek a könyve (ugyan nem teljes változatban) Magyarországon is megjelent, leírta, hogy a szovjet vezetés ekkor már nemcsak számolt a német támadással, hanem – a későbbi hruscsovi állítástól eltérően – történetek katonai lépések is a felkészülésre. A szovjetek óvakodtak attól, hogy provokáló mértékű csapatösszevonásokat hajtsanak végre a határövezetben, de elitalakulatokat helyeztek el ott, ezeket igyekeztek tűzérségileg megerősíteni, sőt még a repülőgép bázisokat is előretolni. Ennek nem volt nagy jelentősége, mert a szovjet légierő akkor is, ahogy az egész háború alatt, igen gyenge volt. Leírta azt is, hogy Sztálin a tavasszal a tisztavaton – ugyanis mint a nagy államfők általában, személyesen avatta a tiszteket – már egy német támadásról beszélt. Ez nem a nyilvánosság előtt elhangzott beszéd volt, de a nyugati tudósítóknak, egyebek között Werthnek is kiadták a szövegét. A május elseji díszszemle után közölték a tudósítókkal, hogy ezeket az alakulatokat csak a szemlére hozták Moszkvába, azonnal visszaküldik őket a határövezetbe.

A szovjet hadsereg felkészülését '39–'40-ben súlyosan megterhelte az előtte végrehajtott tisztogatási hullám emléke. A tisztek nem mertek önállóan döntéseket hozni, teljes fóbia alakult ki. Mikor a hadiipar megkapta az utasításokat modernebb fegyvertípusok kifejlesztésére, akkor ezeket a fegyvereket nem rendszeresítették, mert attól féltek, hogy ha a fegyverrel bármilyen baj lesz, akkor őket biztosan kivégzik szabotázsért. Ha nem vezetik be, akkor talán valamivel kisebb a veszély. Például Melnyik, a hadiiparért felelős miniszterelnök-helyettes (aki korábban politikai főcsoportfőnökként részt vett a tisztogatásokban) azzal utasította el a dobtáras géppisztoly rendszeresítését, hogy kicsi a hatótávolsága. Kifejlesztettek egy páncéltörő ágyút is, de azt sem használták fel időben.

könyv magyar nyelvű ismertetése tartalmazza 96 szovjet és 49 külföldi fogolytársának rövid életrajzát is, közülük egyet idézünk:] Otto Raabe, német kommunista, egyike azoknak, akiket a Hitler–Sztálin egyezmény után ki akartak adni. [...] 180 német kommunista fogollyal együtt Norilszkból Moszkvába szállították, miközben rendkívül jól bántak velük, majd az NKVD tisztje egyenként, diszkrét módon adta tudtukra, hogy a Legfelsőbb Szovjet megkegyelmezett nekik és büntetésüket a Szovjetunióból való kitoloncolásra váltotta. Tehát *kegyelemből* visszamehetnek a nemzetiszocialista Németországba, vagyis kommunisták lévén a biztos halálba. Naponta egy-egy ilyen fogoly-szállítmány indult Németországba, majd a transzport hirtelen leállt, mert kitört a háború. A Moszkvában várakozók – köztük Raabe is – visszakérültek Norilszkba.

Karlo Štajner: 7000 dana u Sibiru, Globus, Zágráb, 1971

Bosnyák István: Hétezer nap Szibériában, Új Symposion, XVI. évfolyam, 177. szám (49. oldal) Forum Nyomda, Újvidék, 1980

A háborús készülődés a politikai koncepcióra is visszahatott. A finn háború következményei ebben a tekintetben nagyon súlyosak voltak. Egy figyelemre méltó politikai dokumentum (amelyet a hruscsovista *Nagy Honvédő Háború Története* tartalmaz) annak a kibővített plénumnak a jegyzőkönyve, amely a finn háború katonai tapasztalatait megtárgyalta. Ezen részt vett az egész katonai vezetőség, a tiszti iskolák tanszékvezetői, a vezérkar minden fontosabb egyénisége. Ez egy rendkívüli történeti tabló, megjelent Sztálin és mindenkinben benne volt az a ki nem mondott vád, hogy mindez a tisztogatások eredménye. Kivégezték azokat a katonatiszteket, akik a háborút vezethették volna, ezért most a tapasztalatlan tisztek csak erre voltak képesek. Sztálinnak erre kellett valamit mondani, tudott is. Kifejtette, hogy a Frunze-féle katonai doktrína, amely a szovjet hadsereg katonai doktrínája volt és a partizánháború tapasztalataiból alakult ki, már nem alkalmazható. A Tuhacsevszkij garnitúra teljesen erre a korszerűtlen hadviselési módra építette fel az egész szovjet hadviselést. Tehát ő, azzal, hogy eltávolította ezeket az embereket, megnyitotta az utat az új hadsereg megszervezésére. Ezt a következtetést persze ilyen nyíltan nem mondta ki, de egyértelműen ezt sugallta. Az iparban is drákói intézkedéseket hoztak. Nagyon brutális szabályok voltak, például a második elalvás után már internálták a munkából elkésőt. Leszorították a béreket, visszavontak néhány szociális intézkedést. Ez a lakosság körében nagy elégedetlenséget keltett, nem fokozta a háborús felkészülés lelkesedését. Ilyen körülmények között került sor június 22-én a német támadásra.

Ezt a támadást nemcsak a fentebb elmondottak a kiprovokálták ki. Magyarázatra szorul, hogy Németország miért szánta rá magát egy ennyire veszélyes és kockázatos hadműveletre. Elfoglalták Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát, a Skandináv országokat, lényegében kezükben volt a Balkán is – de a náci Németország Angliával nem akart háborút. Tettek is egy béke ajánlatot Angliának '39 őszén, különösen szép történet, hogy akkor KOMINTERN is közzétett egy béke tervet, ami lényegében ugyanaz volt és szintén Angliának szólt. Anglia viszont makacsul nem volt hajlandó, egy számára látszólag megnyerhetetlen háborúból kimaradni. A német hadvezetés kereste a magyarázatot, miért nem mennek bele az angolok egy számukra viszonylag kedvező békeajánlatba. Végül arra a következtetésre jutottak, hogy a hátuk mögött ott van a potenciálisan nagy erőt jelentő Szovjetunió, amellyel úgy számolnak, hogy jelentősen leköti az ellenük felhasználható német haderőt. Idővel a Szovjetunió meg fog erősödni annyira, hogy beléphet a háborúba. Tehát az a nézet alakult ki, hogy egy villámháborúval meg kell semmisíteni a Szovjetuniót, akkor majd Anglia feladja és be fog következni a végső győzelem. Természetesen ekkor az angol hadvezetés is tett olyan nyilatkozatokat, amelyek azt sejtették, hogy számíthatnak a Szovjetunióra.

A sztálini vezetés félelme, hogy az angolok bele akarják őket rángatni a háborúba, természetesen érthető volt. Az ismert, a hruscsovista időkben gyakran előadott mesék azt sugallták, hogy a mesterkémek (mint Dr. Richard Sorge) napra pontosan jelentették a támadást, de a szovjet vezetés nem hitt nekik. Sztálin számolt a támadással, de nem akarta a németeket provokálni. Másrészt pedig, a kémek memoárjai mindig tartalmazzák azokat az információkat, amelyek utólag igaznak bizonyultak, de a politikai vezetés nem hitte el – de általában elhallgatják azokat, amelyek nem váltak be, ráadásul ha a vezetés hallgatott volna rájuk, akkor megnézhetette volna magát. Egy ilyen helyzetben, amikor tudták, hogy az angolok be akarják rángatni őket a háborúba, óvatosnak kellett lenniük, természetesen azok is voltak.

A háború kitörése után a szovjet határ menti védelem percek alatt összeomlott. Az első fejleményeket nézve két különböző dolgot kell látnunk. Az egyik az, hogy a németek minden előzetes számítás-

nál sokkal több hadifoglyot ejtettek. Július végéig 1 millió katona esett fogságba, szeptemberig már 3 millió, az év végéig, a moszkvai csatáig pedig összesen már mintegy 6 millió. Ennyi embert nem tudtak a németek bekeríteni. Az igazság az, hogy a nép fiai eldobott fegyverrel és feltartott kézzel szavaztak a szovjet rendszer ellen. Nem akartak harcolni érte. Hozzá tartozik ehhez még az is, hogy a szovjet törvények tiltották a fogságba esést. A katonai eskü tartalmazta a *ha kell életem árán is* formulát, amiről megmondták nekik: szó szerint kell érteni. Aki megadta magát, az bűncselekményt követett el, ha hazajutott, bíróság elé került dezertálásért.⁷⁰ De ez, amikor úgy nézett ki, hogy a Szovjetunió összeomlott, az emberek többségét nem érdekelte. Nem csupán megadták magukat, hanem át is álltak, szintén milliós nagyságrendben.⁷¹ A dezertálás Sztálingrád után természetesen visszaesett, de nem szűnt meg, még a '44-ben is előfordult. Ez egyedülálló dolog volt, semmilyen másik hadviselő országban nem fordult elő. A francia tisztikar jelentős része az összeomlás után ugyan kollaborált, átállt a Vichy-kormány oldalára, de amíg nem kapitulált az országuk kormánya, kitartottak, nem dezertáltak. Ugyanez volt a helyzet a jugoszláv, lengyel és a többi hadseregben.

Az érem másik oldala viszont az, ez a szovjet kormány elismerendő teljesítménye, hogy a visszavonulás és a kiűrités a civil szektorban nemcsak példásan zajlott le, hanem a szovjet ipar áttelepítése az Uralon túlra egy olyan mértékű katonai, politikai, adminisztratív teljesítmény Szovjetunióknak, ami nyugodtan együtt emlegethető a Normandiai partraszállással.⁷² Vagyis ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a civil apparátus, eltérően a közkatonáktól, megbízható volt. Másrészt pedig nem volt nyoma annak, ami a finn háborúban a hadsereg részéről megmutatkozott. Az apparátusban is ugyanúgy lezajlottak a tisztogatások, mint a hadseregben, egészen a bázis-szintig, mindenütt tapasztalatlan, újonnan előlépett funkcionáriusok voltak hivatalban. A tisztogatások pedig általában kontraszelektálnak, a legjobb, legmarkánsabb emberek esnek ki és a jelentéktelenek kerülnek előtérbe. Ez a kontraszelekció a szovjet pártapparátus teljesítményét nem csökkentette. Ez bürokrácia-elméletileg is figyelemreméltó tapasztalat. Egy működő bürokratikus szervezetben nem az emberek egyéni képessége, hanem a *rutin* a domináns faktor. Egy apparátus egy meghatározott standardra van beállítva, ha az abban benne lévők annak megfelelnek, akkor működik. A tehetségtelen funkcionárius ugyanolyan jó, mint a tehetséges, sőt néha jobb, mert nincsenek egyéni ötletei. A működőképesség elsősorban szervezési kérdés, és ebben az esetben a szervezés megfelelő volt.

A háború kitörésekor egy pillanatnyi válság mutatkozott a politikai vezetésben. A legszembeszökőbb és demoralizálóbb az volt, hogy Sztálin nem szólalt meg azonnal. Az első nyilatkozatokat, az első parancsokat Molotov adta ki. Sztálin csak napokkal később, július elsején szólalt meg először.⁷³ A XX.

⁷⁰ Egy évvel később, '42 júliusában a 227. sz. hadiparancssal létrehozták a szovjet tábori csendőrséget is, ezek az alakulatok a front mögött járőröztek és lelőtték azokat, akik nem tartották magukat Sztálin *Egy lépést sem hátrálni!* parancsához. A 270. sz. parancs pedig az *összes hadifoglyot hazaárulónak nyilvánította*, és 1943. április 17-én a Legfelsőbb Tanács elrendelte, hogy nyilvánosan akasszák föl őket, ha ismét szovjet fennhatóság alá kerülnek.

⁷¹ 1941. július 16-án megint visszaállították a komisszári intézményt: a megbízható politikai tisztek fő feladata a parancsnokok dezertálásának megakadályozása volt. A sorok rendezése után, a sztálingrádi csata idején, 1942. október 9-én ismét visszatértek – a katonai szempontból hatékonyabb – egyszemélyi vezetéshez.

⁷² Július és november között kb. 10 millió embert és 1523 vállalatot telepítettek át. Novemberben az ipari termelés az előző novemberi 52%-ára esett vissza.

⁷³ 1941. július 3-án Sztálin elvtárs rádióbeszédben fordult a szovjet néphez, a Vörös Hadsereg és a Hajóhad harcosaihoz. Ebben a történelmi jelentőségű beszédben Sztálin elvtárs a folyamatban levő eseményeket mély elemzés alá vette és kijelölte a hadseregnek és a népnek a szocialista haza védelmében teljesítendő

kongresszuson később leleplezték, hogy ekkor Sztálin a soktól összeomlott, két napig tartott, amíg magához tért. Az igazsághoz azonban hozzátartozik az is, hogy a későbbiekben folyamatosan tudta vinni az ügyeket. A felsőbb, civil vezetésben az egész háború alatt semmiféle fellazulás nem mutatkozott.

A szovjet hadviselés nagy katonai teljesítménye a kiűrését követően a partizánháború megszervezése volt. Ez központi irányítás alatt történt, kifejezetten szervezetten, erre már a háború előtt is készültek. Itt nem számított a meglepetésszerű támadás, a területi pártbizottságok, ha nem tudtak visszavonulni, az erdőkbe és eldugott területekre menekültek. A katonai egységek közül sok szét-szórta kószált, nem tudtak ők sem visszavonulni. Ezeket előre megadott kódok szerint, rádiókon keresztül utasították, hogy hol, milyen elrejtőzött szovjetekhez csatlakozhatnak és ezek aztán partizánparancsnokságokká alakultak át. A hozzájuk csatlakozott leszakadt katonai alakulatokból megszervezték az első partizánállományt ennek semmiféle *népfelkelés* jellege nem volt. Sőt a lakosság kifejezett ellenérzéssel fogadta, ahol nem volt politikai ellenérzés, ott is csak azt látták bennük, hogy jönnek és elvisznek mindent, elsősorban persze az ennivalót. Később a közhangulat gyors megváltoztatásáról a németek gondoskodtak.

1942

A náci rezsim gyarmatosítási terve összefonódott a fajelmélettel, az *Übermensch–Untermensch* koncepcióval. Pontosan szelektálták a Szovjetunió etnikai csoportjait. A legalacsonyabb rendűnek az orosz népet tekintették. Nem volt egyértelmű az ukránok besorolása, a balti népeké pedig egyértelműen jó volt, őket már európaiaknak tartották. A kaukázusiak besorolása is magasabb volt. A nácik eldöntötték, hogy a megszállt Oroszországnak semmiféle közigazgatási autonómiája nem lehet, tehát ott nem kollaboráns kormányt hoznak létre, Oroszország a német birodalomhoz kerül. A legalsóbb igazgatási egység a község volt, fölötte a járás, annak már német közigazgatása lett volna, nem csak katonai megszálló igazgatás, hanem végleges. Itt már orosz hivatalnok egyáltalán nem lehetett volna. A falvak élére vissza akarták állítani a régi cári időkből ismert sztarosztát, falubíró, akit persze a németek jelöltek volna ki. Az ukrán területen helyi segédrendőrségeket is létre hoztak, fel is fegyverezték őket. Erre azért volt szükség, mert a rendőrnek beszélni kellett a lakossággal. Ebbe bevonták az emigráns ukránokat is. Az orosz területeken ezt nem engedték meg. Kialakult és világos koncepció volt, hogy se az orosz, se az ukrán emigrációt bevonni a kormányzásba nem lehet, mert ezek lovat adnának a népség alá. Semmiféle zászlójuk, himnuszuk, saját jelképük nem lehetett. Az ugyan nem volt benne a tervben, de Hitler sokat beszélt róla, hogy minden falu különüljön el, valami-fajta törzsszerű állapotok legyenek, ha lehet, egy idő múlva még közös nyelvük se legyen.

Tehát a német vezetés eleve lemondott egy olyan lehetséges politikai eszközről, mint az egyház társadalmi szerepének visszaállítása. A megszállt területeken ugyanúgy be volt tiltva, mint a szovjet rendszerben. A templomokat nem adták vissza, nem engedték haza az emigráns papokat.

feladatait. Sztálin elvtárs a kialakult hadi helyzetről elmondta a komor valót, felhívta a szovjet embereket arra, hogy értsék meg a hazát fenyegető veszély egész nagyságát és rázzák le magukról a békés építőmunka hangulatát. Sztálin elvtárs figyelmeztetett arra, hogy a szovjetemberek közt nem szabad lábra kapnia a gondtalanságnak, nemtörődömségnek, hogy a harcban nem szabad félelmet ismerniök, hogy soraikban nem lehet helye a sopánkodóknak, pánikterjesztőknek és szökevényeknek.

Joszif Visszarionovics Sztálin (rövid életrajz), Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949 (176. oldal)

A gazdálkodás rendszere sem változott. A náciak úgy gondolták, hogy a szovjet rendszer tökéletesen megfelel a megszálló rezsim számára. A parasztság viszont azt várta, hogy feloszlatták a kolhozt. Ha az ottmaradt funkcionáriusok közül hajlandó volt valaki kollaborálásra, akkor azt a németek alkalmazták. Az üzemeket a szovjetek leszerelték és felrobbantották. Ahol azonban itt-ott valami megmaradt, azt újra indították, például a magnyitogorszki erőművet, a szervezeti struktúra azonban itt sem változott. Ez nem volt egyáltalán magától értetődő a náci vezetésben. A nem kimondottan náci, hanem a polgári elemek, a régi német közigazgatási apparátus és főleg a régi tisztikar megütközéssel fogadta ezt. Az ő elképzelésük az volt, hogy egy régivágású reakciós rezsimet állítsanak föl Oroszországban. A német vezetésben az egész háború alatt folyt a vita az Untermensch koncepció megvalósítói és a hadviselés igényeit képviselő tiszték között. A fajelméleti koncepcióhoz az is hozzátartozott, hogy a túl nagy létszámú orosz lakosságot ritkítani kell, tehát kifejezetten irtották őket. (A történet, amelyet Malaparte is leírt, nem kitalált.⁷⁴ Gyakran előfordult, hogy bevonultak egy faluba és mindenkiel írtak pár sort. Az emberek strapálták magukat, mert úgy gondolták, akinek a legszebb a kézírása, az lesz az írnok. Az így kiválasztott képzetebbek embereket azonnal lelőtték, hogy a falu potenciális elitjétől megszabaduljanak.) Nem lehet csodálkozni azon, hogy a lakosság hangulata nagyon gyorsan megváltozott.

A balti területen viszont egyértelműen felszabadítóként fogadták a németeket, mert ott nem így bántak a néppel. Mindaddig, amíg az Untermensch koncepció hatása nem kezdett érvényesülni, így volt az ukrán területeken is. A lakosság nagy része szintén örült a németeknek. Ott a hangulat akkor változott meg, amikor kiderült, hogy semmit sem kapnak, a kolhozt nem számolták fel, az egyház sem lett szabad és a terror is fokozódott, vagy legalábbis nem volt kisebb, mint a szovjet uralom idején. Kezdett érvényesülni az a nézet, főleg az orosz származású lakosság körében, hogy ha már mind a kettő rossz, akkor mégiscsak a hazai mellé állnak. Mindezek hatására '42 közepére a partizán hadviselés átalakult hivatásos katonai tevékenységből népfelkeléssé. A német hadvezetés így módon eljátszotta az esélyeit.

Hogyan vett részt a szovjet társadalom a háborúban, milyen volt a viszonya hozzá? Az apparátusról azt lehet mondani, hogy nagyjából és egészében megbízhatónak és használhatónak bizonyult, nem úgy, mint a hadsereg tisztikara. Ez a szovjet történelem azon ritka fejezetéhez tartozik, amelyről fennmaradtak dokumentumok, mert megvannak a német katonai iratok. Az átállásokról volt már szó, milliós nagyságrendű volt. Volt egy másik kollaborációs forma is, a német hadseregben fegyvertelen szolgálatot teljesítő, kisegítő személyzet. Sofőrök, tolmácsok, szakácsok. Ezek száma is 3 millió volt. Róluk megbízható német GH-s adatok vannak. Sztálingrád után, amikor már nagyon rosszul állt a németek szénája, bizonyos német katonai vezetők, a felsőbb parancsnak ellenszegülve felfegyverezték őket, és ezek rendes és hatékony, végig harcoló katonai alakulatok lettek. Az Untermensch koncepció kifejezetten tiltotta, hogy oroszokat fegyveres hadviselésre felhasználjanak, csak a fegyvertelen szolgálatot engedték meg nekik, azt sem nagy örömmel. A többi nemzetiséget azonban fel lehetett használni fegyveres szolgálatra. Őket az SS-be sorozták be, nem a Wehrmacht kötelékébe tartoztak. Voltak ott balti csapatok, doni kozák hadosztály, közép-ázsiaiakból alakult alakulatok. Ennek bizonyos politikai kihatásai is voltak, szovjet szemmel nézve a belső-kaukázusiak különösen megbízhatatlannak bizonyultak. Még mielőtt a németek elfoglalták volna a Belső-Kaukázust, egyes (kalmük és balkár) területeken a lakosság elkergette a szovjet apparatcsikokat és nemzeti tanácsok alakultak, ezek

⁷⁴ Curzio Malaparte [Kurt Erich Suckert]: The Volga Rises in Europe, Four Square Books #327, London, 1961

fogadták a bevonuló németeket. Ennek a következménye volt az, hogy '44-ben a Szovjet Legfelsőbb Tanács ezeket az autonóm területeket megszüntette és nemzetiségi autonómia nélkül olvasztotta be az Orosz SzSzK-ba. És ezek a népek voltak, a krími tatárok mellett azok, akiket deportáltak a közép-ázsiai területekre.

Még '41-ben nagyon sok szovjet tiszt esett fogságba. Ezekkel a német szárazföldi hadsereg parancsnokság propaganda stábjába foglalkozott. Meg akarták nyerni őket, de a Hitler által képviselt politikai vezetés nem volt hajlandó oroszokkal együttműködni. A katonai vezetők azt állították, hogy csak propagandacélra használják fel őket. (Ennek az ügynek a teljes dokumentációja megvan, a háború után Amerikába került. A Columbia egyetem vezető szovjetológusa, Alexander Dalin feldolgozta, de neveket csak abban az esetben hoznak nyilvánosságra, ha bizonyosan lehet tudni, hogy már nem lehet a hozzátartozóinak baja ebből.) A fogságba esett szovjet tábornokok többségének az volt az álláspontja, hogy ők olyan státust kérnek, mint De Gaulle Angliában. Tehát ismerjék el őket egy szövetséges hadsereg vezetőinek, esetleg ismerjék el őket szövetséges kormánynak, így harcolnának a német hadsereg állományában. De a német tárgyaló fél Berlinből nem kapott erre felhatalmazást. A szovjet tábornokok másik csoportjának tipikus válasza az volt, ők ugyan utálják a szovjet rendszert, fegyvert is fognának ellene, de hát ők mégis csak oroszok, hazafiasságuk miatt nem hajlandók együttműködni. Tehát a fogságba esett tábornokok szóba álltak a németekkel, lehetséges alternatíva volt számukra a kollaboráció, sokkal többüknek, mint ahányan végül is hajlandóak voltak rá. Egy szűk kör, mintegy 10 ember, akiket Andrej Andrejevics Vlaszov vezérőrnagy neve fémjelez, más alapon is hajlandó volt tárgyalni, holott ők is onnan indultak el, mint a többiek. Itt a személyek külön-külön is érdekesek. Vlaszov a távol-keleti hadseregnél volt, tehát Tuhacsevszkij alatt szolgált. Becsukták, de '41-ben kiengedték a lágerből, reaktiválták. A moszkvai csatánál annyira kitüntette magát, hogy a Szovjetunió Hőse címet kapta, majd nem sokkal később fogságba esett. Ennek a körülményeiben is van valami furcsa. Amikor szétlőtték az állását és a katonái elmenekültek, Vlaszov napokon keresztül a frontterületen mászkált, míg végül a németek elfogták. Később azt állította, hogy a fogságba esett szovjet tisztek a börtönben tárgyaltak egymással, hogy a sztálini uralommal szemben milyen álláspontra helyezkedjenek. Egyértelmű volt számukra, hogy azt meg kell döntenie. Egy részük nyugatbarát volt, másik németbarát. Végül felülkerekedett az az álláspont, amelyet Vlaszov is képviselt, hogy Németország ideológiailag közelebb áll a Szovjetunióhoz, mint a klasszikus gyarmattartó, ősreakciós Anglia, tehát inkább a német orientációt kívánatos követni.

A szovjet felső értelmiségben, ami megkülönböztethető a szorosan vett funkcionáriusoktól, egy csoport volt, ahol ilyesmi észrevehető, ez a pravoszláv egyház. A szovjet vezetés, mikor kitör a háború, megkísérelt nyitni a nép felé. Ez nem jelentett semmi érdemlegeset, csak egyrészt egyfajta fokozott nacionalista propagandát, másrészt pedig az egyház iránt mutatott békülékenységet. Az első lépés az volt, hogy visszaállították a pátriárka intézményét, hiszen '27 és '43 között nem volt egyházfő. A moszkvai metropolitát, Alekszejt tették meg pátriárkává.⁷⁵ Ehhez is egy furcsa dolog kapcsolódik. Mikor elfoglalták és a Szovjetunióhoz csatolták a balti államokat, ott már a cári időkben betelepült orosz lakosság is volt, akik pravoszlávok voltak. A moszkvai metropolita azonnal kiküldött egy egyházszervezőt, Szergej atyát, e területek újra-pravoszlávosítására. Szergej szándékosan megvárta a németeket, nem vonult vissza a szovjetekkel és első dolga volt, hogy felajánlja szolgálatait. De ő

⁷⁵ Sztálin 1943. szeptember 4-én fogadta Szergej metropolitát, engedélyezte a pátriárka megválasztását és a templomok megnyitását.

megpróbált a németekkel szemben is bizonyos önállóságot kivívni az egyházának, ezért a háború alatt az SS meggyilkolta. Tehát az egyházi vezetés is szovjetellenes lehetett és az egyik egyházi vezetőt azért küldték a Baltikumra, hogy ha a németek jönnek, ott legyen, a másik vezető pedig a szovjet oldalon maradt, hogy bárki is lesz a győztes, nekik mindkét oldalon legyen főpapjuk. Az egyház részt vett a háborús erőfeszítésekben és felajánlotta, hogy a még megmaradt egyházi műkincsek értékéből felállít egy páncélos hadosztályt, azaz K.u.K. szóhasználatával azt is mondhatjuk, hogy a pravoszláv egyház ezredtulajdonos lett. (Az egyik leningrádi múzeumban van is erről egy tárló, ahol úgy interpretálják ezt az ügyet, hogy az egyháznak ez egy hazafias lépése volt, de persze politikai tőkét akart belőle kovácsolni.)

A városi lakosság, az ipari munkásság és az alsóbb szintű adminisztráció általában visszavonult a kiűritéskor. Ha mégis ott érték őket a németek, tartózkodó volt, inkább ellenséges, mint kollaborálásra kész. Leningrád népe pedig a blokád alatt inkább éhen halt szinte az utolsó emberig, anélkül, hogy ott bomlási jelenségek lettek volna észlelhetők. A szovjet viszonyok úgy tűnik, hogy itt stabilabbak voltak. A munkásokra a magasabb civilizációs körülmények közé kerülésnek az átalakító és konszolidáló hatása, illetve talán a szovjet ideológia is hatott.

Még néhány szó a szovjet társadalom alakulásáról. Az első és legfontosabb fejlemény az ipari munkásság létszámának óriási mértékű növekedése volt. Ez természetesen kezdetben nem jelentette azt, hogy a szovjet viszonyokkal szemben barátságos lett volna a munkásság, hiszen azok a parasztok voltak, akiket elűzték a földjükről. Konszolidáló hatása valószínűleg a nagyon erős mobilitásnak volt. Annak, hogy minél fiatalabb munkás volt valaki, annál könnyebben kerülhetett vezető funkcióba a politikai apparátusban. Ennek toborzási területe az újonnan létrehozott, szélesebb körű munkásság volt elsősorban és részben az ezzel szorosan összefonódó alkalmazotti réteg. Az érvényesülési lehetőség, a magasabb civilizációs szint vonzásával együtt befolyásolta a munkások nagy részét. Ez az időszak a gyors felemelkedések ideje volt. Visszatérve a tisztogatásokra, ezeknek az egyik funkciója az volt, hogy mesterségesen gyorsította a szociális mobilitást a vezetői funkciókban. Ez az, ami ellensúlyozta a bomlást a civil apparátusban. Tehát nemcsak arról volt szó, hogy rengeteg embert kinyírtak, megfélemlítettek, de ugyanakkor azt is magával hozta, hogy sokan és nagyon gyorsan a magasabb pozícióba kerültek. A tisztogatás lényege az, hogy felülről haladt lefelé. A legnagyobb mértékű fent – Lukács György egy magánbeszélgetésben fordított piramisnak nevezte ezt –, lejjebb már kisebb mértékű volt. Lent az látszott, hogy szinte egyik pillanatról a másikra olyan pozícióba lehetett kerülni, amely a bürokratikus számléltrán való haladással csak 50–60 éves korban lett volna lehetséges. Aki ilyen pozícióba került, azt ez általában elvakította, nem azon gondolkodott, hogy éppen úgy fog kikerülni, mint az elődje, hanem abban reménykedett, hogy ő megússza.⁷⁶

⁷⁶ [Lukács György halála előtt magnóra mondott visszaemlékezéseiben így magyarázta, ő miért élte túl a harmincas éveket:] Egy éjszaka feljött hozzám Gábor Andor egy nagy hátizsákkal, beleraktuk az összes Buharin [könyve]t, és bedobtuk a folyóba. Pedig Buharin nagyon rendes ember volt, csak rossz marxista, ami persze nem ok arra, hogy kivégezzék. De akkor mindez részletkérdés volt. A saját kivégzésem is részletkérdés lett volna. [...] Ha 1930-ban elfogadom Buharin meghívását, akkor hét év múlva kivégeznek. Ha nem iratkozom át a magyar pártból a németbe, akkor is kivégeznek. Ha jobb lett volna a lakásom, akkor is kivégeznek. Mindez részletkérdés. Nem tehetek róla, hogy megmentett a szerencsém.

Eörsi István: Az interjú, Színház, 1989/1/Melléklet

[Lukács szerint a rossz moszkvai lakás *kevésbé gyakorolt vonzóerőt az NKVD embereire*. A dráma alapjául szolgáló interjú teljes szövege öt részletben megjelent az Új Symposion XVII.–XVIII. évfolyamában, az idézett részlet a 200. szám 444. oldalán található. Forum Nyomda, Újvidék, 1981]

Ennek az apparátusnak a kinevelésére a húszas évektől kezdve a szovjet rendszer egy széleskörű intézményi infrastruktúrát épített ki. Az apparátus kicserélése összefonódott az új szovjet értelmiség kiképzésével is. Az értelmiség itt elsősorban műszaki és szakértelmiséget jelentett. A cári időszakhoz képest megsokszorozódott, kiépülő ipar, nagyobb létszámú műszaki értelmiséget igényelt. Ennek színvonala természetesen nem érte el a régi színvonalát, de a célnak megfelelt. Az új értelmiség az egyik legmegbízhatóbb része a szovjet társadalomnak, egyfajta társadalom-fenntartó alsó középosztály lett. Ennek társadalmi háttere, népbegyökerezettsége, régebbi rokonai és ismerősei szintén hozzátartoztak ahhoz a háttérhez, amely a szovjet viszonyokat konszolidálta. A pártapparátus kiépítése annyiban haladt párhuzamosan ennek az értelmiségnek a kiképzésével, hogy a pártoktatás nem egyszerűen csak az a szeminárium volt, aminek mi már megismertük, hanem szakképzés is. (Ez megvolt az ötvenes évekbeli Magyarországon is, a Vörös Akadémia, a későbbi Tanács Akadémia, ahol igazgatási funkcionáriusokat képeztek, ezért jogi és közigazgatási tárgyakat is tanítottak.) A szovjet szakosított pártoktatásnak nemcsak igazgatási főiskolái voltak, hanem a közigazgatási képzés nagy része is ilyen keretben folyt. Képeztek gazdaságirányítási funkcionáriusokat és mérnökoktatás is folyt. A mai szovjet pártvezetők nagy részének is valamilyen mérnöki képzettsége van, Brezsnyev például kohómérnök volt. Ezeket aztán általában nem mérnöknek helyezték el, vagy legalábbis csak az első fokozat volt a szakmai gyakorlat. Utána általában a területi pártbizottságok gazdaságirányítási apparátusaiban dolgoztak, az ipari osztályok vezetői, később gyárigazgatók lettek. A felnőttképzés ezen a szinten még lehetséges volt, még nem volt akkora az tananyag, hogy egyetemistaként kellett volna elkezdni. Ekkor még a káderutánpótlás felét a munkapad mellől kiemelt emberek tették ki. A fiatalember elment dolgozni valamelyik üzembe, ott a KOMSZOMOL ajánlásával bekapcsolódott a pártmunkába. Figyelték, különböző feladatokat adtak neki. Később olyan beosztást kapott, amely mellett lehetett *társadalmi munkát* végezni, majd előlépett hivatásos funkcionáriusnak, ahol már megnyílhatott előtte a pártkarrier lehetősége.

Ez a szovjet időszak gyökeresen eltér a maitól, a brezsnyevi időszaktól. Nem gerontokratikus hanem teljesen az ellenkezője, talán neokratikusnak lehetne nevezni. Minél fiatalabb a funkcionárius, minél kevésbé van saját tekintélye, hatalma, annál megbízhatóbb. Minél idősebb, annál rosszabbá válik, annál inkább gondolhatja magában azt, hogy ő is ért hozzá annyira, mint aki neki mondja, hogy ő is valaki. Ezért volt az, hogy a funkcionárius egy bizonyos korba érve törvényszerűen tisztogatási listára került. (Erre mondta Péter Gábor azt, hogy aki a '45 előtti káderekből itthon volt, az Horthy besúgó volt, aki a Szovjetunióban, az trockista, aki nyugati emigrációban az az Intelligence Service ügynöke. Tehát aki '45 után lépett be a pártba, az a jó elvtárs. A Rákosi-rendszerben is látszott, hogy a '45 után kiképzett apparátusra támaszkodik a felső-vezetés.) Tehát ebben az időszokban a mesterségesen felpörgetett mobilitás kifejezetten stabilizáló és nem destabilizáló faktor a szovjet viszonyokban.

A háború kitörésekor a szovjet hadsereg fegyverzete még ahhoz képest is gyenge volt, mint ami a Szovjetunió akkori ipari fejlettségéből következett volna. De '43-ra ez a fegyverkezési elmaradás nagyrészt megszűnt. Az áttelepített szovjet hadiipar nagyon sokat produkált. Elsősorban nagyon jelentős volt a mennyiségi teljesítmény. Eltérően a sokkal fejlettebb német haditechnika gyakorlatától, amelyik különösen hatásos, modern fegyvereket igyekezett gyártani, a szovjet haditechnika viszonylag egyszerű, ha úgy tetszik, kezdetlegesebb fegyvereket gyártott nagy tömegben. Ezek a szovjet viszonyok között beváltak, hatékonynak bizonyultak. Akkorra rendszeresítették már a jól ismert dobtáras, a németnél egyszerűbben működő géppisztolyt, ennek az előnye az volt, hogy az orosz télen is lehetett használni. A szovjet gyalogsági fegyverzet része volt a nagy tömegű aknavető, ami

megint egy eléggé egyszerű katonai berendezés. A taktikai fegyverzetben ehhez hozzájött még a szovjet páncélos erő. Az akkor már nagy tömegben gyártott T-34-es harckocsiról a később fogságba került német páncélos-tábornokok (pl. Guderian, Neunstein) is azt mondták egy katonai szakértőnek, hogy ez a világ legjobb közepsúlyú harckocsija. Volt, aki az akkor rendszeresített szovjet nehéz-harckocsit, a Joszif Sztálin 1-et is az akkori világ legjobb tankjának tartotta. Velük szemben a német páncélos hadviselés fegyverzete, a Tigris harckocsi és a Párduc rohamágyú, nagyon nagy benzin-fogyasztású, nagyon nehéz gépek voltak. A vastag páncélzatuk miatt a mocsárban elsüllyedtek, a szovjet terepen nagyon nehéz volt velük mozogni, a háború végére már alig volt benzin ahhoz, hogy ekkora monstrumokat mozgatni tudjanak. A szovjet haderő szűk keresztmetszete a háború alatt a szállítás volt. Teherautókkal nem voltak rendesen ellátva, de a nyugatiak ebben segítettek a Szovjet-uniónak, az amerikai segély elsősorban szállítójárműveket jelentett. A szovjet hadsereg gépesítése ezzel kielégítő lett és nem maradt el lényegesen a némettől. A légierő mindvégig se számban, se minőségben sem tudta megközelíteni a németekét, azok az utolsó hetekig légifölényben voltak. Megszűnt továbbá a szovjet hadsereg vezetési hátránya, ennek talán az előzőeknél is nagyobb jelentősége volt. Azok a szovjet tisztek, akik a háború kezdetekor tapasztalatlanok voltak, a háború második felére megedződtek, egyenlő ellenfélnek mutatkoztak a németekkel szemben.

Sztálingrád után elkezdődött a felgöngyölítő hadművelet, a kurszki csata és mellékhadműveletei, a német hadsereg abba a veszélyes helyzetbe került, hogy emberanyag utánpótlásra szorult. Egyes német ezredek és zászlóaljak a politikai vezetés tilalma ellenére a szovjet segédszolgálatosokat is felfegyverezték. Már '44-ben egyre erősebb lett a tábornoki kar követelése Hitlerrel szemben, hogy szovjet hadifoglyokból állítsanak fel katonai alakulatokat. Hitler nagy nehezen megkapott beleegyezésével erre sor is került. Ekkor hozzák létre, orosz származású katonákból, Vlaszov tábornok vezetésével az Orosz Felszabadító Hadsereget.⁷⁷ Nem a Szovjetunióban vetették be, hanem Olaszországban, és csak a háború legvégén álltak szemben a szovjetekkel, többek között Magyarországon is.

Az alakulatok élére egy politikai bizottság került, amely '44 őszén alakult meg Drezdában, civil tagja is volt, aki eredetileg újságíró volt az Izvesztyiánál akkor, amikor Buharin volt a főszerkesztő, később, amikor a háború kitört, üzletvezető volt Moszkvában. Ő volt a politikai ideológus, aki külön létre akart hozni egy szervezetet, amelynek a programját német röpcédulákon terjesztették volna. A csoport neve az *1936 évi szovjet alkotmány életbeléptetésének bizottsága* lett volna. Azaz, itt nem a szovjet rendszer felszámolásáról, hanem a sztálinizmus likvidálásáról és valamilyen demokratikus szovjet állam létrehozásáról lett volna szó. Drezdában adták ki az egyetlen nyilatkozatukat, ami mindezeket a követeléseket tartalmazta, ez egy teljesen szovjet típusú szöveg, lényegében revizionistának lehet nevezni. Sok tekintetben összezseng a kronstadti felkelés pontjaival vagy a későbbi '56-os magyarországi felkelés követeléseivel. Bevezetése egy elvi nyilatkozat, vállalja az októberi forradalom hagyományát és azt állítja, hogy a sztálini vezetés hamisította meg az igaz ügyet. Nincs szó arról, hogy az államosítást vissza akarnák vonni. Lényegében egy vegyes gazdasági rendszert hirdettek meg, a kolhozok felosztását, szabad kisipart, szabad egyházakat. Többpártrendszerrel nem volt szó, csak arról, hogy vissza kell állítani a valóságos szovjet rendszert, tehát lényegében demokratikus közigazgatást szerettek volna. A vlaszovisták legnagyobb jelentőségű szereplése a '45 májusi prágai felkelés idején volt, mert Prága német helyőrségének jelentős részét ők alkották. Miután Németország letette a fegyvert, a Csehszágban állomásozó német hadsereg parancsnoka, Schrömmert tábornok még

⁷⁷ Русская освободительная армия: ROA (Russische Befreiungsarmee)

habozott. A kollaboráns prágai városi tanács felvette a kapcsolatot a kommunista párttal, ellenállási bizottságok alakultak. Tárgyaltak a vlaszovistákkal, akik annak fejében, hogy mielőtt a szovjet hadsereg odaér, átvonulhatnak Bajorországba az amerikaiakhoz és azoknak adhatják meg magukat, kiverték a német helyőrség másik részét Prágából. Miután egy napig a vlaszovisták voltak hatalmon, bevonult az SS maradéka és leverte a felkelést, az oroszok pedig átmenekültek Münchenbe. Az amerikaiak a tiszteket később kiadták az oroszoknak, a légénység egy részét azonban nem.⁷⁸

A kollaborációnak volt még egy, nem különösebben jelentős, de megemlítené tényezője, az ukrán falvakban felállított községi segédrendőrség. Ez volt az egyetlen fegyveres szervezet, amelyet a németek a szovjet területen engedélyeztek. Ebbe kapcsolódott be a Bandera és Melnyik által vezetett ukrán emigráció. Megpróbálták a német megszállási politikát befolyásolni. A német vezetés azonban erre rendkívül érzékeny volt, ezért mindketten hamarosan koncentrációs táborba kerültek. Ennek ellenére az emigráció mégis belefolyt a segédrendőrség megszervezésébe és később ez is valamiféle ellenállási szervezetté vált. Banderistáknak nevezték őket Bandera után. Nappal ügyeltek a rendre, éjszaka pedig ugyanúgy lövöldöztek a németekre és robbantgatták a német autókat, mint ahogy a szovjet partizánok. Amikor a szovjetek bevonultak, természetesen nem mertek ott maradni, visszavonultak a németekkel. Egy nagyobb kontingensüket Csehszlovákiában verték szét. Magyarországra is jöttek néhányan, habár azok, akiket banderistáknak neveztek akkor a magyar újságok, azok tulajdonképpen a Magyarországot elfoglaló szovjet hadsereg szökevényei voltak. Nagyon nagy mértékű volt a dezertálás '45-ben is, mentek Ausztriába az amerikaiakhoz.

Amikor a háború győzelemre fordult, megkezdődött a háború utáni nemzetközi politika kidolgozása. Ez szoros összefüggésben állt a háborút közvetlenül megelőző politikai fejleményekkel, a moszkvai perek és a tisztogatási hullám lezárásával. Nem csupán a régi frakciókat, a tekintélyes régi vezetőket irtották ki, hanem az első sztálini garnitúra többségét is. Molotov megmaradt, szilárdan ő volt a második ember a rezsimben. Erős pozíciója volt Kaganovicsnak és Vorosilovnak, aki a háború alatt a szovjet katonai politika fő irányítója volt. Mellettük felemelkedett a tisztogatások során egy újabb funkcionárius nemzedék. A legfontosabb figura ezek közül – aki a tisztogatások során tűnt fel és tevékenyen részt vett a koncepciók kidolgozásában – Andrej Zsdanov volt. Területi párttitkárként kezdte pályáját, tulajdonképpen az ő első jelentősebb, népi származású, ráadásul orosz funkcionárius. Karrierje egy új garnitúra kialakulásának a nyitányát jelentette, vele kezdődött meg a már a forradalom után belépett párttagok első vonalba kerülése. A húszas évek végén, az első ötéves terv és a kollektivizálás idején, került az agitprop apparátusba és rövidesen az élére. Ő volt az egyik megszervezője és vezetője az úgynevezett vörös professzúrának, a szovjet egyetemi tanári testület bolsevik frakciójának. Ez eredetileg a kommunista professzorokat tömörítő szervezet volt, amely később egy felsőbb pártoktatási és ideológiai intézménnyé alakult át, ez a csoport dolgozta ki a *tudszoc* elméletet.⁷⁹ A moszkvai perek időszakára lett Zsdanov vezető ideológus, továbbá ő volt a legfelsőbb irányítója a politikai tiszti apparátusnak. Az agitprop apparátusban Zsdanov egyik jobbkeze volt Milisz, majd mikor leváltották, akkor az addigi helyettese, Stagyenko lett a politikai főcsoportfőnök. Pártvonalon ők bonyolították le a hadsereg tisztogatását, azaz ők hívták össze a kinyírandó tisztek

⁷⁸ Andrej Vlaszovot és társait 1946. augusztus 1-jén ítélték halárra, a moszkvai Lubjanka börtönben végezték ki őket.

⁷⁹ Lenin felosztása szerint a marxizmus három alkotórésze: marxista filozófia = dialektikus materializmus, marxista gazdaságelmélet = politikai gazdaságtan, marxista politikaelmélet = tudományos szocializmus

ellen a párt-taggyűléseket, tették meg az első politikai lépéseket a tiszti értekezleteken. Ez a két figura kikerült a háború közepére a politikai vezetésből, ugyanis Milisz oly mértékben rosszul szerepelt a háború előtt, a hadiipart irányító miniszterhelyettesként, hogy büntetesként egy front politikai komisszárra lett, majd onnan is lebukott és Stagyenkóval együtt eltűnt a süllyesztőben. A másik fontos ember a már említett Berija, az állambiztonsági főnök volt. A harmadik figura, aki közvetlenül Sztálinhoz kapcsolódott és eredetileg az enyhítési politika személyi állományába tartozott, Nyikita Hruscsov, aki pártfunkcionáriusként kezdte, ezen belül agrárspecialista volt. Később, az úgynevezett *kakofónia* beszédében ő azt állította, hogy a nagy perek idején, moszkvai párttitkárként elhárította azt a követelést, hogy a saját apparátusában is végrehajtsa a tisztogatást. Valóban nem tudunk arról, hogy a moszkvai pártapparátusban véres ügyek lettek volna. Mint mondtam, voltak ilyen fellépések, általában kompakt egységeket képező apparátusokban. Hruscsov a perek utolsó időszakában próbálkozott az ellenállással és szerencséje volt, mire e miatt sor kerülhetett volna rá is, a kurzus megfordult, a pereket leállították. Utána Ukrajnába került első titkárnak, ott már nem maradt tiszta a keze. A háború alatt a legfelsőbb honvédelmi tanácsban, a háborút irányító politikai testületben a partizánháború parancsnoka volt, ez igen fontos poszt volt.

1945

A háború alatt két koncepció merült fel. Az elsőt a *népi demokratikus* pártvezetőségek vonalából és néhány korabeli interjúból és dokumentumból lehet kikövetkeztetni. A legérdekesebb és legtöbbet mondó dokumentum Magyarországon keletkezett. A budapesti törvényhatósági választás előtt, amely megelőzte az országos képviselőválasztást volt egy pártaktíva értekezlet, amit szigorúan zárt ajtók mögött tartottak, hogy az aktivistáknak elmagyarázzák a vonalat. Rákosi Mátyás ott elmondott beszéde soha nem jelent meg, egyetlen hivatalos dokumentum sem utal rá. De Schöpflin Gyula ott volt, és már emigrációban leírta, hogy a nemzetközi politikára és a népi demokráciára vonatkozó terv szerint arra kellett felkészülni, hogy fenn kell tartani a népfrontpolitikát. Polgári és koalíciós kormányok lesznek, ott is, ahol kommunista dominancia volt. Hosszú ideig, Rákosi szerint mintegy 20 évig, fenn kellett volna tartani egy polgári demokratikus formát. Ebben az időszakban még nem kezdték el az államosítást sem és szoros együttműködést kívántak fenntartani az Amerikai Egyesült Államokkal is. Félreérthetetlenül azt a politikai modellt vázolták fel, ami sokkal később, egy más történelmi korszakban *koegzisztencia – békés egymás mellett élés* néven lett ismert. Mivel az akkori elképzelések szerint még valakivel szövetkezni csak valaki ellen lehet, ezért az együttműködés indoklásához kellett egy (fiktív) ellenséget találni. Ez az akkor már meggyengült *ősreakciós, gyarmattartó* Anglia lett volna. Vele szemben egy demokratikus világrend kialakításában vett volna részt a Szovjetunió és az USA. (Természetesen ekkor még a Demokrata Párt vezette, roosevelti Amerikára gondoltak.) Arra, hogy ez a Szovjetunióon belül is létező koncepció volt, további dokumentumok utalnak, a háború végi álláspont szerint az elfoglalt országokban nem *proletárdiktatúra* lesz, hanem *népi demokrácia*. Ekkor a proletárdiktatúra annak a szinonimája volt, amit ma sztálinizmusnak nevezünk. Maga a szovjet agitprop is bizonyos elhatárolódással kezelte ezt a fogalmat a háború végén. A népi demokráciákban pedig félreérthetetlenül azt mondták, hogy a proletárdiktatúra már nem szükséges – ugyan a Szovjetunióban a polgárháború viszonyai között elkerülhetetlen volt, de az új rendszerek demokratikusabbak lesznek. Ebbe belefért az is, hogy maga a Szovjetunió is egy új szakaszba fog lépni. Ennek a

megfogalmazása volt az, amit a KOMINTERN VI. kongresszusán, a KOMINTERN egyetlen kiadott programjában *munkás-paraszt demokratikus diktatúrának* hívtak és ezt festették át annak, amit most népi demokráciának nevezünk. Ez egy vegyes gazdasági rendszert jelentett, ahol a kulcsiparágak állami tulajdonban vannak, de létezik a közép és kistulajdon, a föld nagy része a parasztok magántulajdona. Mindehhez társul még egy korlátozott polgári parlamentarizmus, tehát ez nem egypárt-rendszerű rendőrállamot jelentett.

Még valami mutat arra, hogy a Szovjetunóban változásokat próbáltak bevezetni. Amikor a KOMINFORM⁸⁰ megalakult, a Szovjetuniót Zsdanov és Malenkov képviselte. Zsdanov tartotta a referátumot, meghirdette a világ két táborra szakadásának koncepcióját. Szó sem esett arról, hogy Malenkov is beszélt volna a titokban tartott tanácskozáson. A jugoszláv delegáció tájékoztatása alapján, Isaac Deutscher írt erről Tito életrajzában. Szerinte Malenkov egy olyan fejtegetést adott elő, hogy küszöbön áll a soron következő szovjet kongresszus – amit végül csak öt évvel később hívtak össze –, amely egy nagyszabású fejlesztési politikát fogad majd el. Ez a kongresszus lesz hivatott a kommunizmusba való átmenet elvi problémáit kidolgozni és ehhez az utópista szocialisták műveit tanulmányozzák. Emberi nyelvre lefordítva ez azt jelentette, hogy az új kurzus egy életszínvonal emelő politika lett volna. Ezt alátámasztja, hogy a szovjet értelmiségre nehezedő nyomás a háborús években jelentősen enyhült. Megszólalhattak olyan írók és költők, akiket a harmincas években teljesen elhallgattattak, ha nem is teljesen szabadon írhattak, de egy apolitikus költészet is újra megjelenhetett. Mindez láthatóan kapcsolódott az egyik politikai csoportosuláshoz – Malenkov, Berija, Hruscsov – amely Sztálin körül tömörült.

Velük szemben állt a Zsdanov körüli csoportosulás, amely azt a koncepciót képviselte, amely végül megvalósult. Ennek lényege a sztálinizmus maradéktalan fenntartása, a feszített iparosítás és rendszeres tisztogatás. Követelték minden befolyásuk alá került területen legyen kemény osztályharcos politika, sőt kommunista felkelések, azonnali hatalomátvétel. Ezzel persze együtt járt a külpolitikai konfrontáció, egy újabb, immár az USA ellen tervezett háborúra való felkészülés. Zsdanov a háború alatti leningrádi titkár volt, végig a körülfalt városban tartózkodott. A háború alatt is kezében tartotta a politikai tiszti apparátust, aminek akkor különleges funkciója is volt, a politikai tisztek külön felhatalmazást kaptak, hogy a frontról menekülő alakulatokra az NKVD különítményeivel lövessenek. Ha a parancsnok vissza akart vonulni és ezt a komisszár ellenezte, akkor ott helyben lelőhette a parancsnokot és átvehette az irányítást. Ez lényegében Zsdanov politikája volt, de természetesen ezt '41–'42-ben Sztálin is támogatta. A politikai főcsoportfőnök a háború alatt Zsdanov jobbkeze, Cserbakov volt, továbbá Zsdanov kádere volt a tervhivatal elnöke, Voznyeszenszkij és az Orosz SZSZK miniszterelnöke, Popkov is.

Zsdanov leningrádi titkári funkciója mellett ő volt a szovjet párt képviselője a KOMINTERN-ben. Dimitrov nem az ő embere volt, ő határozottan Sztálin népfrontos vonalát támogatta, de Zsdanov közvetlen befolyása a KOMINTERN-re nagyobb volt, mint Dimitrové, aki formálisan vezette. Ez a frakcióharc volt a közvetlen oka a Kommunista Internacionálé '43-as feloszlásának. Wolfgang Leonhard, aki akkor a KOMINTERN főiskolájának a tanára volt, leírta, minden előzetes tájékoztatás nélkül kapták meg az értesítést, hogy a főiskola és a KOMINTERN is megszűnik. A szovjet intézmények tervezett megszüntetésének is megvolt a szokásos gyakorlata, először a pártsajtóban jelentek meg

⁸⁰ 1947. szeptember 22-én 9 kommunista párt, a szovjet, bolgár, csehszlovák, francia, jugoszláv, magyar, olasz, lengyel és román párt részvételével jött létre a KOMINFORM – Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája [Информационное бюро коммунистических и рабочих партий]

különböző bíráló cikkek, csak azután következett a felszámolás. Az, hogy a KOMINTERN-t egyik pillanatról a másikra oszlatták fel, arra utal, hogy mindez a frakcióharc következménye volt. Nem elsősorban arra ment ki a játék, hogy a népfrontpolitikának támogatást adjanak, hanem Zsdanov alól akarták kihúzni egyik legfontosabb szervezeti bázisát, az egyik házi-hatalmát jelentő apparátust. A '43-as teheráni konferencia után egyértelműen a sztálini vonal kerekedett fölül. A jaltai, majd a potsdami konferencián és a moszkvai külügyminiszeri értekezleten teljes mértékben az előbb ismertetett sztálini koncepció alapján tárgyaltak. A leendő népi demokráciákba küldött pártszervező stábok mindenütt a fokozatosság politikáját képviselték és mindenhol olyan rezsimok jöttek létre, mint amit Magyarországon koalíciós kormánynak hívtak.

A Szovjetunióban ezzel szemben a dolgok nem úgy alakultak, mint ahogy az elmondottak alapján eredetileg tervezhették. Volt ugyan bizonyos enyhítés, mikor megkezdődött a hadifoglyok hazaszállítása és koncentrációs táborokba deportálása, a Szovjetunióban különös módon néhány évre eltörölték a halálbüntetést, mert több millió férfit (azaz *munkaerőt*) mégsem lehetett kivégezni.⁸¹ Ugyanakkor a háború befejezésekor egy fontos területen már a legélesebb és legbrutálisabb terror érvényesült. A nemzetiségek ugyanis szinte mindenhol kollaboráltak a háború idején, ezt olyan dokumentumok is mutatják, mint a szovjet háborús szépirodalom reprezentatív műve, Alekszandr Bek *A volokalamszki országút*-ja. Ennek hőse, nem véletlenül, egy nemzetiségi származású tiszt, pontosan azért, mert velük volt a legtöbb baj. Az angol külügyi delegáció egyik tolmácsa, Poszten, (egy orosz származású közgazdász professzor) később többször járt Magyarországon is és az egyik történész kollégámnak elmesélte, hogy az egyik beszélgetés során Sztálin azt mondta Winston Churchillnek: *Biztosan feltűnt Önnek, milyen kevés nemzetiségi származású tisztet tüntettünk ki. Ne gondolja azonban azt, hogy ez rajtunk múlt. Mi politikai okokból a kvótát fölemeltük volna, de egyszerűen nem tartottak ki annyian, hogy nagyobb számban ki lehessen tüntetni őket.*

Ezért egy sor bűnösnek talált népet, a krími tatárokat, a kalmüköket, a meszheti törököket, az észak-kaukázusi balkár kisebbséget (és még néhány kisebb népet) áttelepítették a közép-ázsiai területekre. Nem kaptak személyi igazolványt, hogy ne mehessenek el külön engedély nélkül, a legrosszabb munkákat kellett végezniük. Több olyan bizottságot, amelyek a háború alatt a nemzetiségekkel együttműködtek, mintegy népfrontszerű intézmények voltak, nemcsak hogy megszüntettek, hanem likvidálták is a tagjaikat, például egy zsidó komité tagjai is áldozatul estek. A húszas évek nagy avantgarde színháza, kijevi jiddis színház, szinte teljes egészében e terrorhullám áldozatául esett. De megszüntették azt az össz-szláv komitét is, amely a háború alatt létezett, mert a pánszlávizmus veszélyes nacionalista jelszóvá vált, tehát ennek a vezetőit is lágerbe vitték. Ekkor kezdődött egy brutális, erőszakos oroszosítás. Ebben az időben írták, az azóta némileg megváltoztatott szövegű szovjet himnuszt, a *szabaddá tett népek örök szövetsége, a Nagy-Oroszország műve e frigy...* kezdetűt.

Természetesen új történelemkoncepció is készült, ennek megfelelő szellemben. Ennek egyik jele a Samil-féle felkelés ismételt ártértékelése volt. Samil pópa már nem haladó szellemű nemzeti, forradalmi vezető, hanem a török-perzsa ófeudális terjeszkedési törekvések és az angol imperializmus

⁸¹ A Legfelsőbb Tanács 1947. május 26-i rendelete értelmében a legsúlyosabb büntetés a 25 évi kényszermunka lett. Sztálin halála után, 1955 szeptemberében tették lehetővé azon német hadifoglyok hazatérését, akiket nem ítélték el háborús bűnökért és amnesztiát kaptak a kollaboráció miatt elítélt civilek. A fogságba esett szovjet katonákra – egy titkos rendelettel – 1956 szeptemberében terjesztették ki az amnesztiát, és akkor engedték szabadon a nem szovjet állampolgárságú politikai foglyokat. (Tehát a baltikumiakat nem.)

ügynöke lett. Amennyiben győzött volna a felkelése, ázsiai barbárságba taszította volna a kaukázusi népeket, hozzá képest a cári Oroszország igazi felszabadító volt. Már a háború alatt lényegesen átértékeltek a cári Oroszország újabkori történelmét, Sztálin még magát Engelst is korrigálta néhány ponton. Megváltoztatták Hegel történeti megítélését is, addig ő volt a marxizmus egyik forrása, a leghaladóbb polgári gondolkodó, ez volt a fő jelzője. Ekkor az utolsó időszakbeli Hegel vált Hegel egészévé, azaz ő volt a porosz reakció fő ideológusa. Korrigálták Marx és Engels azon írásait is, amik a XVIII. és a XIX. századi orosz terjeszkedések értékelésére vonatkoztak.⁸² A háború alatt, '43-ban lett a szovjet kadétiskola névadója Szuworov. Haladó hagyománnyá minősítése elég furcsa fejlemény, tekintettel arra, hogy ő II. Katalin és utána I. Pál cár kedvenc tábornoka volt.⁸³

A napóleoni háborúknak ugyanez a teljesen nacionalista beállítása a külsőségekben is megmutatkozott. 1943-ban megváltoztatták a katonai egyenruhákat is. A polgárháborúból örökölt egyenruha megszűnt és a helyére a régi cári szoldateszka pompája került, a harmonikás kozák csizmákkal, kucsmákkal, a hatalmas válldeszkákkal – igaz, rojt nélkül. A régi katonai rendfokozatokat már korábban visszaállították.⁸⁴ Korábban nem voltak a Vörös Hadseregben őrnagyok, ezredesek és tábornokok, csak *parancsnoki beosztások* voltak.

Mindennek a fő ideológusa és irányítója Zsdanov volt, akinek a szerepe ezzel jelentős mértékben megnövekedett. Az oroszország szerepének demonstrálása volt a szovjet agitprop gyakorlatban az is, hogy a hivatalos álláspont szerint mindent oroszok találtak fel. Akkor jöttek azok a szövegek, hogy a gőzgép feltalálója Pozunov, a rádióé Popov, a langyos vizet pedig Ivan Ivanovics fedezte fel.

Sor került a szovjet értelmiség *fellazulásának* a megszüntetésére, egy sor ideológiai határozat jelent meg. Elítélték Anna Ahmatova modernista költőnőt, aki újra apolitikus verseket, Mihail Zsosczenkó humoristát, aki a szovjet viszonyokat is célba vevő satirikus karcolatokat írt, és a *LENINGRÁD* című irodalmi folyóiratot, amely őket közölte. Sor került egy zenei határozatra is, amely elsősorban nemzetiség szempontú volt, Muradeli operáját, mint nem eléggé szovjet szelleműt átkozták el. Célba vették a modern orosz zeneművészetet is, elsősorban Prokofjevet. Ekkor vált ideológiai kampányfeladattá a kozmopolitizmus elleni harc. Ez nem egyszerűen csak vonalasságot és új szocreál propagandagyártást jelentett, hanem azt is, hogy minden olyan művészeti és tudományos irányzat, amely világtendenciákban gondolkodik, az kozmopolitizmus. A kultúra nemzeti vonásait kellett előtérbe helyezni, persze elsősorban az orosz nemzeti kultúrát.

A brutális oroszosítás azt igyekezett kihasználni, hogy a háború második felére a háborús győzelem nagyon erős politikai konszolidáló tényező volt. Ekkor történt meg a szovjet rendszer megszilárdulása. A németek ellen fordult szovjet társadalom – ekkor már a falvak népe is – úgy érezte, hogy a győzelmet a rendszerrel együtt vívták ki. Tehát békét kötöttek egymással, azt hitték, a rendszernek nincs már szüksége arra, hogy terrorizálja őket. A véres és hosszú háborúk után ez így szokott lenni. Az emberek tudatának egyik zugában ez úgy fogalmazódott meg, hogy most már valamiféle szabadságnak kellene

⁸² Marx: *A XVIII. századi titkos diplomácia története* című, hosszú ideig betiltott művének legfontosabb részletei a Medvetánc (az ELTE és az MKKE társadalomelméleti folyóirata) 1982/1. számában jelentek meg először magyarul.

⁸³ Alekszandr Vasziljevics Szuworov (1729-1800) az orosz-török háborúk mellett különösen az 1794-es lengyel felkelés leverésében tüntette ki magát.

⁸⁴ 1935. november 20-án vezették be a rendfokozatokat. Az első öt marsall Blücher, Bugyonnij, Jegorov, Tuhacsevszkij és Vorosilov volt.

következni. A retorziós hullám célja, amely még egy sor egyéb értelmiségi ügyet is jelentett, filozófusok ellen, filmek ellen, ennek a társadalmi várakozásnak a lehűtése volt. Maga a sztálini vezetés, amely először enyhíteni akart, megrettent attól a gondolattól, a társadalom nem érné be annyival, mint amennyit ők adni akarnak. Egy ilyen erős társadalmi várakozás komolyabb enyhítést kényszerítene ki, mint amit ők szeretnének. Ekkor a szovjet belpolitika irányítása átkerült Zsdanov kezébe.

Ráadásul a külpolitika fejleményei is ezt az irány támogatják. Az első ütést, amivel a sztálini elképzelés nem számolt, Roosevelttel halála jelentette. Harry Trumannal a Demokrata Párt konzervatív szárnya került hatalomra Amerikában, ők már kevésbé jó partnerek voltak a sztálini elképzelésekhez. Hirosima után veszélyesnek látták az Egyesült Államok atommonopóliumát is. Az első konkrét ütközési pont, amin megtört az együttműködés, a görög polgárháború volt. A szovjet vezetés a domináló és uralkodó tényezővé váló kommunista partizánmozgalom hatalomra kerülését óvatossággal bár, de támogatta, viszont a kommunista kormányt az angol intervenció megdöntötte. Negyvenhatban az Egyesült Államok meghirdette a Truman elvet, amely kilátásban helyezte, elsősorban Görögországra és Törökországra vonatkozóan, hogy amennyiben ott szovjetek által támogatott felkelések törnének ki, akkor ezt a nyugati hadseregek leverik.

1947

Az olasz és a francia koalíciós kormányokból is ki kellett válniuk a kommunista pártoknak. Ennek pontos háttér-története nem ismert, feltételezhető, hogy ez határozott amerikai nyomás miatt történt. Tehát a szovjet vezetés azt látta, hogy nyugaton felborult a koalíciós szisztéma, de ők addig egy összeurópai koalíciós rendszerben gondolkodtak. Feltételezték azt, hogy az a fajta vegyes-gazdasági és koalíciós rendszer lesz Olaszországban, Franciaországban, sőt a munkáspárt vezette Angliában is, mint a szovjet érdekszférában. Mikor látták, hogy ez nyugaton nem fog megvalósulni, a szovjet vezetésben eldőlt, hogy a népi demokráciákat is szovjetizálni kell, ekkor áttértek a nyugattal szembeni konfrontáció politikájára.

Ennek jele volt a szovjet oldalon a KOMINFORM megalakítása. Zsdanov már említett referátumában meghirdette a világ két táborra szakadását, lényegében ez volt a hidegháborús hadüzenet. A KOMINFORM-ban nem volt mindegyik kommunista párt benne, csak az uralmon lévők, illetve a két legnagyobb nem uralmon lévő, az olasz és a francia. A népi demokráciákban sztálinista útra akkor még csak Jugoszlávia lépett, ott az első perctől kezdve ezt a rendszert vezették be. Nem voltak hajlandók még külsődleges formában sem egy koalíciós rendszert kialakítani. (Ez akkor egyáltalán nem tetszett a moszkvai vezetésnek.) Bulgáriában legalább külsőleges formájában megvolt, míg Romániában, Magyarországon és a többi népi demokráciában valóságos koalíciók is léteztek.

A KOMINFORM megalakításakor egy történelmi pillanatra Jugoszlávia vált mintaszerű népi demokráciává. Megkapták azt a főlemelő feladatot, hogy bírálják meg élesen az olasz és francia pártokat, amiért részt vettek a koalíciós kormányokban. (Ez a rendes perszerkesztési gyakorlat, amikor a vonal megváltozik, akkor az előző politikához való hűség azonnal bűnné válik.) Bíralták a román és a magyar pártvezetést is, hogy túl nagyméretű a koalíciós rendszer, túl nagy szerepük van a polgári tényezőknek. Elrendelték a népi demokráciák sztálinizálását. Ebben a legfontosabb feladat a mezőgazdaság kollektivizálásának megkezdése volt.

1949

A szovjet pozíciókat '49-ben erősítette a kínai forradalom győzelme is. Kínában egy, a szovjet vezetéstől kevésbé függő, nagyon radikális kommunista rezsim alakult ki. Mao szintén elkövette azt az engedetlenséget, mint a jugoszláv, nem volt hajlandó koalíciós kormányt alakítani a polgári rezsim maradékával. Lényegében a szovjet vezetés intencióitól eltekintve indította meg a polgárháborút, ez is jelentősen erősítette a Zsdanov csoport pozícióit.

Végül '47–'48-ban a sztálini vezetés, hasonlóan ahhoz, ahogy az iparosítás hajnalán átvette a trockisták terveit, átállt a Zsdanov frakció vonalára. De ha a sztálini vezetés egy vele szembenálló politikai csoport politikáját átvette, akkor azt a csoportot teljesen kiirtotta, nehogy azok arra hivatkozhasanak, ezt ők találták ki, tehát ők tudják legjobban, hogyan kellene megvalósítani. Zsdanov ugyanúgy halt meg, mint Menzsinszkij vagy Gorkij, orvosai '48-ban félrekezeltek, utána felszámolták az apparátusait. Leningrádban '49 januárjában mintegy 2000 funkcionáriust (ebben a számban a családtagjaik is benne vannak), kivittek egy városszéli mezőre és géppuskával lelőtték őket. Ez volt a *leningrádi ügy*, ami egy második tisztogatási hullám kezdetét jelentette. Kivégezték Nyikolaj Vozneszenszkijt, a tervhivatal elnökét, Rogyionovot, az OSZFSZK miniszterelnökét, Cserbakov akkor már nem élt.

Ekkor a vezetést ugyanaz a garnitúra vette át, amelynek az enyhítési program irányítása lett volna a feladata, Molotov és Kaganovics pozícióban maradnak. Berija, mint adminisztratív titkár kulcspozícióban maradt, Malenkov szervezőtitkárként ugyancsak, Hruscsov pedig mezőgazdasági titkár lett. Mellette a nehézipar irányítója lett, miniszterelnök-helyettesi rangban, Bulganyin marsall, a háborús katonai vezérkar egyik fontos figurája. A katonai csoportok továbbra is egy veszélyes szerveződési bázist jelentettek a szovjet vezetésben. A legnépszerűbb hadvezér, Georgij Zsukov marsall ugyan nem esett a tisztogatás áldozatául, de azonnal eltűnt a politikai sülyesztőben, egy jelentéktelen katonai körzet parancsnoka lett.⁸⁵ Őt a sztálini vezetés már '45 körül Tuhacsevszkij utódának látta.

A hidegháború megindulásakor a Szovjetunió belső fejlődése már más stádiumban volt, mint az első öt éves terv befejezésekor. A harmincas években nem csak politikai tisztogatások folytak, hanem ment tovább, feszített ütemben az iparosítás is. Ez már egy következő fejlesztési szakaszt jelentett, az energiabázis és alapanyag termelési bázis kiépítése után, a szerszámgépipar megteremtése volt a soron következő feladat. Lényegében ez egy alapozó szintet volt hivatott megteremtteni, tehát teljes szerszámgépipari ágazatokat kellett létrehozni, nem csak néhány üzemet. Az acélipar megteremtése csak néhány hatalmas kombinát létrehozását jelentette, most egy nagy komplex szerszámgépipari ágazatot kellett létrehozni, felszerszámozni. Ez egy komplikált ipari struktúrát jelentett, erre épült fel a Szovjetunió egész tervezési rendszere. Ekkor dolgozták ki a centralizált gazdaságirányításnak azt az átfogó mechanizmusát, amely a szovjet gazdaságnak még ma is az alapja.

Ez a gazdasági szisztéma szervesen tartalmaz egy sajátos tervszerűtlenségi motívumot. A tervezés elvileg azt jelentené, hogy csak pontosan annyit szabad gyártani, mint amennyi a tervben szerepel. Nemcsak, hogy kevesebbet nem szabad, de többet sem. Amikor a tervgazdaság ideológiája kialakult, nyugat felé propagandaszempontból is hangoztatták ezt, mert Nyugaton akkor dühöngött a nagy gazdasági válság. A tervgazdaság egyik előnye éppen az lett volna, hogy megakadályozza a túlterme-

⁸⁵ 1946. november 18-án Konyev marsall lett a szovjet hadsereg főparancsnoka.

lési válságot. Nos, a Szovjetuniót a túltermelés azóta sem fenyegeti. Ezért a legfőbb faktor, az egyetlen teljesítménymérce, amivel a gazdasági vezetők teljesítményét mérték, a *terv túlteljesítése* lett. Már önmagában ez szükségképpen tervszerűtlenséghez vezetne, mert a túlteljesítés azt hozza magával, hogy több anyagot kell felhasználni, mint amennyit az üzem számára eredetileg allokaláltak, tehát azt máshonnan kell elvonni. Ha a terv pontos volt és valahol túltermeltek, abból az következett, hogy valahol csak kevesebbet tudtak termelni. Lényegében ez hozza magával, és nem egyszerű szervezési hibák, hogy a szovjet gazdaság állandó problémája ma is az anyagihiány, ami a gyakori leállásokat, a termelés kiszámíthatatlan szezonyszerűségét okozza. Ebből erednek az *objektív nehézségek* – ez a szovjet típusú tervezés egyik kulcs-fogalma. A termelés ellenőrizhetetlenné válik, mert mindenki hivatkozhat arra, akár igaz, akár nem, hogy az alacsony teljesítmény oka az anyagihiány. Teljes zűrzavar alakult ki, ezzel könnyen lehetett manipulálni. A másik jellegzetessége a szovjet termelésnek, hogy ez egy mesterségesen, politikailag megteremtett, nem valóságos teljes foglalkoztatottságot jelent. Nincs annyi munka, amennyi státusz és alkalmazott van. Viszont ez nem úgy oszlik meg, hogy bizonyos emberek dolgoznak és mások pedig nem, hanem mindenki dolgozik valamennyit, a munka nem tölti ki a teljes munkaidőt. Ezért tehát nem valamifajta visszasság és ellenőrzési hiba, az emberek alacsony tudati szintje a *lógás* oka, ez a termelés szükségszerű velejárója. Ebből következően ál-munkatevékenységeket is be kell iktatni, hogy ez ne legyen túlságosan látható. A szovjet gazdaságban teljesen kiszámíthatatlan, hogy mi a valóságos munka, és mi az ál-munka. A valódi munkát nem lehet nem elvégezni, mert az kiderül és abból botrány lesz. Amit lehetséges nem megcsinálni, az nem is nevezhető munkának. (Ez elsősorban a hivatali, adminisztratív munkákra vonatkozik.) Ez az alapja annak, amit ezekben a rendszerekben második gazdaságnak neveznek, ennek az időnek, mint látens termelési kapacitásnak a kihasználása. Egy hiánygazdaságban, amely nem tudja fogyasztási cikkekkel és szolgáltatásokkal ellátni a társadalmat, a rendszer valójában teljes mértékben rá van utalva erre a másodlagos munkára. Ennek eredeti formája az volt, hogy nem munkaidőn kívül kellett csinálni, bőven belefért az a munkaidőbe. Amikor kiépült a termelés, egyre inkább kitöltötte a tényleges munka a munkaidőt, akkor szorult ki ez a tevékenység a munkaidőből a szabadidőbe. (Magyarországon ez lényegében már megvalósult, a Szovjetunió még a mai napig sem tart ezen a szinten.) Ennek a tevékenységnek két fontos funkciója van. Egyrészt biztosítja az ellátást és az ebben résztvevők magasabb jövedelmét, másrészt a munkások szocializálódását is segíti, gyorsítja. Az emberek nem egyszerűen barkácsolnak, hanem a gyárakban található technikai eszközöket alkalmazzák saját javukra, azaz érdekükben áll azok jobb megismerése, hatékonyabb felhasználása.

A rendszer működőképessége szempontjából is nagyon fontos volt ez a gyakorlat, mert a *munkaroham*-ok időszakában a valóságos és szükséges munkateljesítményt csak a munkaintenzitás fokozásával tudták elérni, ugyanis a szovjet üzemek csak egy viszonylag alacsony színvonalú technikával rendelkeztek. A munkaintenzitás fokozásának két fajtája volt. Az élmunkás, *sztahanovista* módszer, illetve a túlhasználásos és kispórolásos technika. A túlhasználásról már volt szó az első ötéves tervnél és a tisztogatásoknál. A kispórolásos technika lényege pedig az, hogy kevesebb és rosszabb anyagból is meg lehet ugyanazt csinálni. Igaz, nem lesz olyan jó, rövidebb lesz a termék élettartama, de ez nem számított. A feszített terv arra a gondolatra épült, hogy az iparosítás nagyon gyorsan végrehajtható. Ennek voltak politikai okai is, hiszen nagy terrorral, az életszínvonal leszorításával jár együtt, azt hitték ez csak egy rövid ideig fog tartani, addig kibírja a társadalom, aztán majd meg lehet változtatni. Megtervezték egy bizonyos színvonalú ipar felépítését, de menet közben kiderült, azt nem lehet megvalósítani – ekkor álltak át arra, hogy lehet rosszabb is, de ugyanannyi idő alatt épüljön fel.

Van egy másik ok is, amely miatt ez a rendszer nem alkalmas a teljes értékű modernizációra. Ebben a szisztémában nincs meg, amit az egykori japán és német modernizáció mintájára az *elmaradottság előnyének* neveznek. Ez azt jelenti, hogy a viszonylag elmaradott gazdaságba kívülről hozták be fejlett technikát, nem terhelték őket elavult, régi gyáregységek, ágazatok, mint a már korábban iparosodott társadalmakat, hanem az adott kor legmodernebb eszközeit vették át. Egy ideig sokan úgy vélték, hogy Japán, Németország és Amerika ezért lett modernebb, mint a hagyományos ipari országok, Anglia és Franciaország. A szovjet szisztémában azonban ez nem valósítható meg, mert itt egyszerre egy egész ágazatot kell felépíteni. Természetesen a Szovjetunióban is külső minták alapján gyártották a gépeket – de így nem lehetett a legmodernebb technikát lemásolni, mert az szükségszerűen még kísérleti stádiumban volt, nem bizonyosodott be róla, hogy ipari méretben is beválk. Egy egész gazdasággal nem lehet kísérletezni. Egy piacszerű gazdaságban – extraprofit reményében – egyes vállalkozások természetesen kísérletezhetnek, sokat nyernek vagy tönkremennek. De egy ekkora állam így nem kísérletezhet, csak azt veheti át, ami az akkor a legelterjedtebb, bevált technika – vagyis pontosan azt, amely már éppen kezd elavulni. Tehát az ötéves terv-ciklus végére, mire bevezetik, már elavult lehet. Ezt mindenki tudta, de nem lehetett ellene tenni, ez a rendszer szabályszerűsége. (A hetvenes évekbeli lengyel és román gazdasági összeomlásnak is ez volt a lényege, hiába vették meg a nyugati gépeket, licenszeket, mire a gyárat felépítették, az termék már nem volt exportképes, de a beruházásra felvett hiteleket törleszteni kellett volna.)

Ebben az időben épült ki a tervgazdaság igazgatási rendszere, a szovjet kormány több lépcsős adminisztrációja, *ami több mint száz minisztériumból áll*. Minden feldolgozóipari ágazatnak megvan a saját minisztériuma, illetve az ennek megfelelő szerszámgépgyártási minisztériuma is, amit úgy kell érteni (a példa nem kitalált), hogy van *halászlai minisztérium* és van *halászlai gépgyártási minisztérium* is. A minisztériumok fölött a főbb ágazatokat miniszterelnök-helyettesek irányítják. Fölöttük áll a nagy politikai területeket felügyelő testület, a *miniszterelnök első helyetteseinek kollégiuma*, és mindezek fölött a miniszterelnök és apparátusa. Nagyjából ugyanilyen a mellérendelt pártirányítás struktúrája is, amelyik megduplázza ezt a bürokratikus struktúrát.

A pártapparátus funkciója az ötvenes években megváltozott, addig egyszerűen az volt az uralkodó apparátus. Most a szovjet uralom alapszintű apparátusai a gazdaságirányítási, államigazgatási, rendőrségi, biztonsági szervezetek. Emellett, erre ráépülve kialakítottak egy azonos struktúrájú, de kisebb létszámú ellenőrző apparátust, amelynek fő feladata, hogy az önállóan felépült ágazatok önkényeskedését megakadályozza. Erre szolgáltak a tisztogatások is. A mellérendelt párt-apparátus hivatott ügyelni arra, hogy a vezetők azt hajtsák végre, amit a felsőbb hatalom elrendelt. Mindezek mellett ez egy tartalék apparátus is, ha mégis fellázadna egy bizonyos terület, akkor azt likvidálni lehet, a kontroll-apparátus átmenetileg át tudja venni a funkcióját. Ez persze egy nagyon nagy apparátustúltengést jelent, de a rendszer nem nélkülözheti, mert ez biztosítja a külső ellenőrzést. Egy bürokratikus rendszerben mindig kettős kontroll van. Egyik a rutinszerű ellenőrzés, tehát utasítás fentről – határidővel, megnevezett felelőssel – majd az alsóbb szintről jelentés az utasítás végrehajtásáról. A másik a külső kontroll, az időnkénti rajtaütésszerű ellenőrzés. A periodikus tisztogatás úgy is tekinthető (a bürokrácia nyelvén megfogalmazva), mint egy *vérengzéssel párosított számvevőszéki revízió*. Ugyanaz, mint a katonaságnál a *rovancsolás*, ott sem lehet tudni, hogy az ellenőrzés során éppen kivel fognak kiszúrni. Azért is szükség van erre, mert egy ilyen túlszabályozott rendszerben mindig több utasítás van, mint amit valójában végre lehet hajtani. Az ellenőrzésről azonban nem lehet lemondani, mert a szabályozási hézag önállóságot teremt, azt kihasználva valami rendszerelleneset követnek el. A

második gazdaság maffiaszerű rendszeréhez hasonlóan kialakult, hogy melyek azok a szabályok, amit nem szoktak betartatni. (Ez általában minden munkahelyen így van, a főnöki terror egyik módszere az, hogy büntetik azon szabályok megsértését, amelyeket egyáltalán nem szokás betartani.)

1950

Tehát a szovjetek egy Amerika elleni háborúra készültek. A népi demokráciák felszámolása, ennek során Tito szembe fordulása Sztálinnal, a táboron belül is hidegháborús feszültséget teremtett és kirobbant a koreai háború, Észak-Korea a Szovjetunió engedélyével megtámadta Dél-Koreát. Ennek az értelme nem látható teljesen világosan, valószínűleg ez egy szondázási akció volt, amivel azt tesztelték, hogy a Nyugat eltűné-e Jugoszlávia megtámadását. Kiderült, hogy nem, ezért arra nem is került sor.

Az ötvenes évek elején végrehajtották a szovjet mezőgazdaságban a kolhozok összevonását. Ez a kollektivizálás szokásos menete, először kisebb mezőgazdasági szövetkezeteket hoztak létre, majd összevonták őket jól kézben tartható, nagy igazgatási egységekké. A kolhozok egyben a községi adminisztratív irányítás némely funkcióját is átvették. (Ez mindig ideológiai implikációkkal keveredik össze: *a kommunizmusra való áttérés első lépése a falu és város különbségének megszüntetése.*) Az összevonás végrehajtója Hruscsov.⁸⁶ A terv tehát elvileg a kolhozok városiasítását jelentené, valójában ez is egy parasztság elleni hadjárat, mint az első kollektivizálás volt, bár nem olyan véres. Az élelmiszer-termelés szempontjából ez is katasztrofális eredményekkel járt. Természetesen erőszakkal és adminisztratív nyomással akarták a termelést növelni, mert az ellátási nehézségek növekedtek.⁸⁷ De az ellenkező hatást érte el, az ország '51 végére ismét az éhínség határára került.

1952

Emellett a külpolitikai helyzet is katasztrofálisra fordult. A Bikini-szigeteken kipróbálták az amerikai hidrogénbombát. A Szovjetunió atombombával már rendelkezett, bár messze nem annyival mint az USA – és most egy még erősebb nukleáris fegyver volt az amerikaiak kezében. Ráadásul a Szovjetunió egy háború esetén nem tudta volna elérni az USA területét, míg az amerikaiak lassú lépésekben egy támaszponthálózatot építettek fel a Szovjetunió körül. Kifejlesztették azokat a nagy hatósugarú repülőgépeket, amelyek a Szovjetunió egész területét tudták volna bombázni. Fennállt a veszély, a szovjetek elveszíthetik a hidegháborút. Ezt a veszélyt fokozta, hogy napirendre került Nyugat-Németország újrafelfegyverzése, felvétele a NATO-ba. Ez azzal fenyegetett, hogy az egyetlen Szovjetunió számára kedvező tényező, az Európára nehezedő nagy szárazföldi hadsereg túlereje is megszűnhet. Ekkor – az egész nyugati világ számára teljesen váratlanul – egy szovjet jegyzék kilátásba helyezte, a Szovjetunió nem zárkózik el Németország egyesítésétől, ha az egyesített Németország semleges lesz. Ebben nem ajánlották fel ugyan, de nem is zárták ki, hogy a német egyesítés egy nemzetközi ellen-

⁸⁶ Ezt Hruscsov már '51 márciusában megírta a PRAVDA-ban, 10-12 ezres lélekszámú települések kialakítását javasolva, de akkor Sztálin és Malenkov elítélték a tervet.

⁸⁷ A kolhozok 8,25 rubelt kaptak egy mázsa gabonáért, az önköltség ennek több mint hatszorosa volt. A háztáji gazdaságok beszolgáltatási kötelezettsége független volt attól, hogy mit termeltek, voltak-e állataik.

őrzés alatt tartott szabad választással történjék meg, ami természetesen csakis Kelet-Németország elvesztését jelenthette számukra.

Bizonyos jelek politikai válságot jeleztek, '52 október 5–14-re összehívták a XIX. pártkongresszust. Már ez önmagában krízisjelenségnek tekinthető, hiszen 13 éve nem volt kongresszus, a háború befejezése óta még központi bizottsági ülés sem volt, sőt '49 után a Politikai Bizottság is parkinsonizálódott, akkora létszámú volt már, mintegy 20 fő, hogy kialakult benne szűkebb vezetői csoport. A PB egy furcsa átszervezésen ment keresztül, belső bizottságokat hoztak létre benne, de ezt nem hozták nyilvánosságra, mivel a létük a hatályos szervezeti szabályzatba ütközött. A PB a Központi Bizottság bizottsága, amelyet a KB választ és elvileg nincs kompetenciája, hogy a saját maga bármiféle további bizottságokat válasszon. A belső bizottságok közt egyetlen fontos bizottság volt, a Párttisztasági Bizottság, ez rendelte el a tisztogatásokat. Tagja volt Sztálin, Molotov, Berija, Malenkov, Hruscsov. Ezen kívül alakult még egy szervező bizottság, egy nemzetközi bizottság, amelyek azért voltak, hogy legyenek, a többi PB tagnak is ki legyen szúrva a szeme valamilyen bizottsági tagsággal. Ezeket össze se hívták, minden ügyet Sztálin titkársága intézett, akkor az volt a politikai hatalom centruma, nem a Politikai Bizottság.

Ilyen körülmények között a kongresszus összehívása határozottan egyfajta ígéret volt a párt demokratizálására. A kongresszust megelőzően közzétették Sztálin cikksorozatát, ami később *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* címen jelent meg és még jelentősebb dolgokat mutatott. Először is kiderült belőle, hogy '51-ben volt egy tanácskozás, amelyen arról volt szó, hogy meg kell írni a politikai gazdaságtan tankönyv szocializmussal foglalkozó fejezetét. Sztálin beterveztette a tankönyv-szerkesztő bizottsághoz előzetesen bizonyos téziseket, amelyekben meghatározta a szocialista gazdaság alaptörvényeit. Ezek olyanok voltak, mint a *tervszerű és arányos fejlesztés törvénye* és hasonló marhaságok. A figyelemreméltó az volt benne, hogy Sztálin reflektált egy felvetésre, válaszolt egy bizonyos Jarosenko elvtársnak. Ugyanis előzetes vitaanyagként kiadták Sztálin téziseit, amihez megjegyzéseket lehetett fűzni. És ez a polgárdi tanár tényleg vitába szállt vele, bírálta az elképzeléseit, a szocializmusnak más gazdasági törvényeit határozta meg. Ez soha nem jelent meg, csak sejteni lehet a lényegét Sztálin válaszából, Jarosenko kizárólag a technikai fejlődésre alapozta volna az egész szovjet rendszer kommunizmus felé haladását. Az igazi kérdés persze nem az, hogy kinek mi volt a véleménye, hanem az, hogy hogyan merészelhetett Jarosenko elvtárs ilyet tenni? Úgy tűnik, ez a vita talán valamifajta Petőfi-körben volt. Nem ez volt az egyetlen. A kolhoz-összevonások, az *agrogorod* kampány után felvetődött, mit is lehetne csinálni a mezőgazdasággal. Itt is kétféle álláspont volt, Sztálin vitába szállt ezekkel is. Az egyik szélsőség az volt, hogy a kolhozokat szovhózzá kell államosítani. Sztálin ezt elutasította, lefektette azt a nagy jelentőségű, ideologikus tételt, hogy kettős szocialista tulajdon van, a kolhoz tulajdon ugyanúgy szocialista tulajdon, mint az állami tulajdon. A Jarosenkonak adott válaszában azonban önmagát cáfolta, mert azt mondta, *az elvtárs ott hibázik, hogy nem veszi figyelembe azt, hogy egyes tulajdonformáknak még szocialistává kell válnia, például a kolhozoknak*. Sztálin eme kapkodása is mutatja, zavaros viszonyok voltak. A másik álláspont viszont az előző ellenkezője volt. Szüntessék meg a traktorállomásokat, bár ezek a szovjet mezőgazdasági politika alapintézményei voltak, adják el a gépeket a kolhozoknak. Az előző egy hiper-sztálinista elképzelés, a másik pedig lényegében a későbbi *új gazdasági mechanizmus*. Maga Sztálin mutatta meg ennek az elképzelésnek a legáltalánosabb elvi alapját. Ez is tipikus sztálini módon történt, kifejtette, hogy a *szocializmusban a gazdasági törvényszerűségek objektívek*. Az ember azt gondolná, hogy az ellenkezőjét állítani elmebajra vall, a gazdasági törvényszerűségek csak objektívek lehetnek. Ennek ellenére a harmincas évek elejétől Sztrumilin elvtárs hatására azt mondták, hogy mivel a szovjet rendszerben

tudatossá válnak a gazdasági folyamatok, ezért tudatos tevékenységgel irányíthatók is lesznek. A gazdasági törvényszerűségek egész egyszerűen azonosak azzal a törvénnyel, amit az állam hoz.⁸⁸ Most hirtelen kiderült, hogy a gazdasági törvények mégis objektívek és az áruviszonyok a szocializmusban is érvényesülnek, azonban ezt korlátozta valami, a termelőeszközök nem áruszerűek. A mi számunkra most ezeknek a vitáknak nem a tartalma a fontos, hanem az, hogy ezek egy válság tünetei.

A cikksorozat foglalkozott nemzetközi kérdésekkel is, ha nem is látható első pillanatra, a koegzisztencia elvi alapjait fektette le. Felvetette a kérdést, elkerülhető-e a háború. A válasz: nem, az imperializmus miatt nem, de a kapitalista országok közti piaci ellentétek nagyobbak, mint a kapitalizmus és a szocializmus közöttiek, ezért nagyobb a valószínűsége, hogy köztük hamarabb robban ki háború, mint a szocializmus és a kapitalizmus között. Ez akármilyen furcsa, ez a *békés egymás mellett élés* politikájának meghirdetése volt. Mindez arra utal, hogy meg akarták akadályozni Németország újrafelfegyverzését, hidegháború befejezése felé tapogatóztak. Még egy ennél fantasztikusabb jel is volt arra, hogy hol tartottak már a belső ellentétek. Magyarországon is megjelent a *Pártmunkás kézikönyve*, '53-ban, amelyben az elhajlásokra hozott példák között szerepel egy bizonyos Kobahidze elvtárs, aki valamelyik eldugott pártiskolának volt a tudszoc tanára és beadványt intézett a Központi Bizottsághoz, azzal a kéréssel, hogy az vitassa meg. Az őt támadó szövegből azt lehet kivenni, hogy ez valami Gyilas stílusú írás lehetett, tehát a *pártbürokrácia, mint új uralkodó osztály kritikája*. A kérdés itt is az, hogyan lehetett Kobahidze elvtárs olyan bátor, hogy ilyen beadványokat fogalmazzon meg, nyújtson be? A magyarázat, hogy a dolgok már ott tartottak, hogy ezt is meg lehetett tenni. (Itt párhuzamot lehet vonni az '56 előtti magyarországi helyzettel, amikor a Magyar Írószövetség is beadványban követelte, hogy hívják össze a pártkongresszust.)

A XIX. kongresszuson több lényeges dolgot lehetett észrevenni. Először is, a kongresszusi referátumot nem Sztálin, hanem Malenkov tartotta. Ez egyértelműen azt jelentette, hogy Sztálin esetleges visszavonulása napirenden van és Malenkov a kijelölt utóda. A referátum maga is fontos enyhítési ígéreteket tartalmazott, elsősorban az ideológiai kérdésekben. Itt szerepelt néhány olyan formula, amit később már hrucsovistának tartottak. Például a *lakkozás* kérdése a szocreál irodalomban, annak az igénye, hogy legyen a szovjet viszonyokkal foglalkozó satíra-irodalom is és a szovjet művészet is tárgyaljon tragikus konfliktusokat – azaz a szocializmus talaján is lehetséges tragikus konfliktus! Ez nem kisebb dolgot jelent, minthogy vannak-e a szovjet rendszeren belül antagonisztikus ellentmondások. (A szovjet hatalom és az elnyomottak közötti ellentét antagonisztikus-e?) Ez egész egyszerűen azt jelezte, felismerték, hogy a társadalmi-politikai szituáció tragikus, amit valahogy enyhíteni kellene. Csehszlovákiában '52 őszén zajlott le a Slanský-per, furcsa módon őt tulajdonképpen a sztálinizmus alkalmazásával is vádolták: *A pártapparátusnak alávetette a pártvezetés választott szerveit és a kormányapparátust*. Ez volt az igazi cinizmus, amihez jött még egy tétel, a cionista összeesküvés vádja. De félreérthetetlenül olyan elemeket is felsoroltak bűnként, amelyekkel szemben a nép ellenséges volt.⁸⁹

⁸⁸ Sztaniszlav Sztumilin: A kommunizmus útján, Kossuth Kiadó, Budapest, 1959

⁸⁹ [A kommunista párt volt főtitkárát azzal vádolták, hogy] *burzsoá nacionalista és cionista elemeket tett a párt- és állami apparátus különböző fontos posztjaira*. A Slanský per 1952. november 22-én kezdődött, a 14 fővádolt közül tizenegyet halálra ítélték és december 3-án kivégezték őket. [...] Egy 1968-as becslés szerint a tisztogatásoknak 136000 áldozata volt, ennyi embert öltek meg, börtönöztek be vagy internáltak.

François Fejtő: Histoire des démocraties populaires, Éditions du Seuil, Paris, 1972, ISBN 2870277997

Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története, Magyar Füzetek, Párizs – Magvető Kiadó, Budapest, 1991, ISBN 9631417883 (210. oldal) [fordította: Endreffy Zoltán]

1953

Januárban letartóztatták a Kreml kórházának zsidó származású orvosait, azzal a váddal, hogy egyrészt megölték Zsdanovot, másrészt egyes szovjet vezetők hasonló módon való meggyilkolására törekedtek. A sztálini vezetés ezzel egy újabb tisztogatási hullámot indított el. Ennek van egy sajátos dimenziója, antiszemitizmussal színezték, ugyanis ez már a régi Oroszországban is népszerű módszer volt. De itt nem csak erről volt szó. A moszkvai perek hajnalán, a Kirov gyilkosság idején kiadtak egy közleményt, ami éles bírálatban részesítette az állambiztonsági szervezetet, amely nem tudta megakadályozni a gyilkosságot. Ez később Jagoda életébe került. Itt újra előkerült az a mozzanat, hogy az állambiztonsági szervezet nem leplezte le időben a zsidó orvosok szervezkedését. Ez ismét egy életveszélyes fenyegetés volt, de most Berija volt a címzett – Berija pedig a Sztálin körüli enyhítő kurzus egyik kulcsembere volt. Térjünk vissza még egy kicsit Zsdanov félre-kezelésére. Amikor egy vallomásban előkerült az, hogy Gorkijt és Menzsinszkijt is így kezelték, félreérthetetlen volt, az a célzás Malenkovra vonatkozik. Ugyanis ő irányította a leningrádi tisztogatásokat, a Zsdanov csoport likvidálását. Mindezek a fejlemények azt mutatják, hogy Sztálin hirtelen visszariadt az enyhítési kurzustól és likvidálni akarta legközelebbi munkatársait is.

Hogyan lehet utólag megállapítani azt, hogy mely vezetők voltak rajta a tisztogatási listán? Csak az számít megbízható, első-vonalbeli vezetőnek, akit a legutóbb leleplezett összeesküvők meg akartak ölni. Akit nem akartak megölni, az gyanús, az benne van az összeesküvésben. Tehát aki hiányzott az orvosok *protokoll listájáról*, azt Sztálin már '53 elején fölírt a saját tisztogatási listájára. Szinte mindenki ott volt, Malinovszkij, Konyev és Rokosszovszkij marsallak is. Ebből világosan látszik, hogy már minden fejre állt – és ebben a történelmi pillanatban meghalt Sztálin. Pontosan akkor, amikor ez már *történelmi szükségszerűség* volt, mielőtt még a Kreml hatalmi viszonyai teljesen felbomlottak volna.

Nagyon sok variáció kering arról, hogyan halt meg Sztálin. Csak egyet mondok el közülük, ez Ehrenburg meséje. Szerinte összeült a Politikai Bizottság, természetesen azért, hogy Sztálint, aki nem volt a Kremlben, kint volt a dácájában, leváltsa. Persze ő megtudta, hogy ülésezik a PB és gyorsan a Kremlbe sietett, hogy felelősségre vonja őket. Jelentették neki, hogy napirendre tűzték a zsidók sarkkörön túli kitelepítésének problémáját és egyéb ilyen fontos politikai kérdéseket. Sztálin felvette a telefont, hogy hívja az őrséget, de a telefon süket volt. Megnyugtatták, hogy a zsinórt már régen elvágták, erre Sztálint megütötte a guta. A történet valószínűleg így kezdődött, a folytatásban már nem vagyok biztos.⁹⁰

A Sztálin halálát követő első közleményben felszólították az embereket, hogy tömörüljenek a szovjet pártvezetés körül, ami határozottan a válsághangulatra utal, hiszen a szovjet nép ugye mindig is a pártot követte, miért kellett erre most külön is felszólítani?⁹¹ Sztálin temetése után a minisztertanács

⁹⁰ Hruscsov emlékiratai szerint Sztálint a dácájában érte az agyvérzés, az őrség észlelte is, hogy valami történt, de órákig nem mertek benyitni a dolgozószobába.

⁹¹ A hivatalos párttörténet, 1971-es, brezsnyevi változata szerint: *Nem sokkal a párt XIX. kongresszusa után, 1953. március 5-én meghalt Joszif Visszarionovics Sztálin. A szocializmus ellenségei arra számítottak, hogy a népben, a párt soraiban fejvesztettség támad, ingadozás következik be a bel- és külpolitikai vonalvezetésben. De rosszul számítottak. A szovjet nép még szorosabban tömörült a párt és Központi Bizottsága körül. A párt még magasabbra emelte a marxizmus-leninizmus mindent legyőző zászlaját, sikeresen vezette a népet a kommunizmus útján.*

bizonyos termékekre végleges árleszállítást rendelt el, ami súlyos kegyeletsértés volt, de az új vezetés látványosan demonstrálni akarta, hogy azután már jobb lesz.⁹²

A személyi kultusz bírálatáról még évekig szó se volt, de megjelent a közleményekben a kollektív vezetés gondolata. Ennek protokoll-sorrendje nagyjából világos volt, az összehívott Központi Bizottság először Malenkovot jelölte, majd néhány nap múlva megváltoztatták a döntést és Hruscsov lett az első titkár, Malenkov a miniszterelnökséget kapta meg.⁹³ (A XIX. kongresszus a főtitkár elnevezést első titkárra és a Politikai Bizottság nevét pedig Pártelnökségre változtatta.) Teljesen világos, hogy a klasszikus római minta szerint, egy triumvirátus vezette az országot, Malenkov és Berija voltak az erős triumvirek. Berija és a körülötte tömörülő akadályozták meg, hogy Malenkov még az első titkárságot is megszerezze. A harmadik, gyenge triumvir Hruscsov volt, őt csak átmeneti figurának szánták.⁹⁴

Ezt követően két évig az a furcsa állapot volt megfigyelhető, hogy a *Szovjetunió első embere a miniszterelnök volt*, nem a párt első titkára. Erről semmiféle határozatot nem hoztak, de mindenki számára félreérthetetlen volt az, hogy a szovjet nép nagy vezére Malenkov. Bejelentették az elítélt orvosok ártatlanságát és visszavonták a Lenin rendet attól az orvosnőtől, aki feljelentette őket. Ezt követően, egy nyilvánosságra nem hozott határozat alapján Berija elkezdte az állambiztonsági szervezet radikális átszervezését. Letartóztatták és napokon belül kivégezték azt az állambiztonsági miniszterhelyettest, aki Sztálin titkárságának utasításai alapján közvetlenül irányította az orvos-pert. Letartóztatták, de rövid idő után kiengedték Ignatyev állambiztonsági minisztert is, a pártvezetés többi része láthatóan nem akarta őt Berijának kiszolgáltatni. Abakumovot és a korábbi állambiztonsági minisztereket letartóztatták. Vád alá helyezték a területi államvédelmi stábok, a tagköztársasági kormányok és pártvezetések egy részét, helyükre ottani, nemzetiségi származású vezetők kerültek. Az első hullám tetőpontja az internálások megszüntetése volt, ami nem jelentett rehabilitációt és nem minden fogolyra vonatkozott, hanem csak a közigazgatási úton, bírói ítélet nélkül munkatáborba zártakra. Ennek közvetlen előzménye, de nem a kiváltó oka volt, hogy Sztálin halálhírére az Ural felső részén, a murmanszki szénbányászati komplexumban, ami teljes egészében a fegyencek munkájára alapult, lázadás tört ki. (Egy magyar fogoly, bizonyos M. Lajos elmondása szerint Novaja Zemlja szigetén is volt egy hasonló lázadás.⁹⁵ Ott az NKVD őrség átállt a lázadókhöz ezért végül a hadsereg verte le a lázadást.) Tavasszal szabadon engedték az internáltakat, köztük a köztörvényes bűnözőket is, így a rablóbandák részabradultak a városokra, a közbiztonság drasztikusan romlott.⁹⁶ A két fővárosban heteken keresztül szabályos ostromállapot volt, éjszaka katonák járőröztek az utcákon,

⁹² 1953. április elsején 10%-kal csökkent a kiskereskedelmi árindex, ugyanakkor tovább nőtt a hivatalos és a szabadpiaci ár különbsége, átlagosan 34%-ra.

⁹³ 1953. március 5-7-én, a KB, a kormány és a Legfelsőbb Tanács elnöksége együttes ülésén Hruscsov megbízták a KB apparátusának irányításával (és a Sztálin temetését szervező bizottság vezetésével). Március 14-én Malenkov lemondott a KB-titkári posztjáról, Szuszlov és Hruscsov ekkor lett a titkárság tagja, végül szeptember 13-án Hruscsovot megválasztották első titkárrá, addig e poszt hivatalosan betöltetlen volt.

⁹⁴ A KB elnökségének névsora: Berija, Bulganyin, Hruscsov, Kaganovics, Malenkov, Mikojan, Molotov, Pervuhin, Szaburov, Vorosilov. Miniszterelnök-helyettesek: Bulganyin (hadügy), Molotov (külgügy), Berija (belügy), Kaganovics és Mikojan. Az államfő Vorosilov lett.

⁹⁵ Az előadás idején még csak samizdatban volt olvasható Csalog Zsolt: M. Lajos, 42 éves című könyve. ABC Független Kiadó, 1982 – Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1989 – ISBN 9637425101

⁹⁶ A március 27-én kihirdetett amnesztia nem vonatkozott a bíróság által is elítélt politikai foglyokra, de a közönséges bűnözőket szabadlábra helyezték. Egyes források szerint ez Berija ötlete volt, az előre látható fölfordulásra hivatkozva akart rendet teremteni.

páncélautókkal. Ekkor jött szokásba, hogy a tatárok – akik a leghírhedtebb bandákat alkották – beszálltak a metróba, az egyik kezükben késsel, a másikkal pedig összeszedték a pénzt. A bandákat végül kiszorították a városokból, de vidéken újraalakultak. (Ellenzéki barátaim húsz évvel később is úgy beszéltek erről az időszakról, mint egy újabb nemzeti katasztrófáról.)

Július elején Kelet-Németországban és Magyarországon egy új politikai kurzust vezettek be, amit Berija indított el. Lényegében a NEP-hez hasonló gazdaságpolitikai változások voltak és megszüntették az internálást. Fel lehetett oszlatni a kolhozokat, a magán kisiparnak nagyobb szabadságot adtak, az egyháznak engedményeket tettek, nagyobb figyelmet fordítottak a nemzeti önérték tiszteltetésére. Kezdték megváltoztatni az A és a B szektor fejlesztési arányát, a mezőgazdaság és a fogyasztási ipar fejlesztésének javára. Mivel ebben a rendszerben csak sztálinista módon lehetett ezt végrehajtani, a nehézipar fejlesztése mellett be kellett indítani egy fogyasztásicikk-gyártási kampányt is. Ennek keretében brutális normaemeléseket rendeltek el, ami csökkentette a munkások bérét – ez vezetett a kelet-berlini munkásmegmozdulásokhoz. A kelet-németországi kísérlet Berija ötlete volt, aki folytatta az '52-es jegyzékkel elindított sztálini vonalat, hajlandó lett volna Kelet-Németországot leadni, ha a létrejövő Németország semleges lesz. Valószínűleg felmerült annak a lehetősége is, hogy az Amerikával való koegzisztencia meghirdetése és nagyobb nyugati kölcsönök fejében a többi népi demokráciát is leadhatják. Az új kurzussal egy önmagát fenntartani képes rezsimet akartak létrehozni, ennek az első lépései lettek volna a Németországban és Magyarországon elkezdődött változások. Berijának tényleg ez volt a szándéka, erre néhány rejtélyes forrásból lehet következtetni és van egy forrás, ami valóságos és egyértelmű. Egy fontos szovjet dokumentum igazolja, ami nyugaton ismert, mert '55-ben menedékjogot kért Lengyelország washingtoni követségének egyik diplomatája, Seweryn Bialer és magával vitte a lengyel PB tagok számára kiadott titkos tájékoztató két példányát. Ebben azokat az információkat is közzétették, amelyeket bizonyos rendszerességgel a szovjet pártközpont a népi demokráciák Politikai Bizottságainak küldött. Az egyik dokumentum tartalmazza azt a titkos határozatot, amelyet a szovjet párvezetés Malenkov leváltásakor adott ki. E szerint Malenkov egyik bűne az volt, hogy *támogatta az áruló Berija bűnös tervét a szocializmus megszüntetésére a népi demokráciákban*. Hozzá tartozik ehhez az is, hogy a keletnémet hivatalos irodalomban a berlini felkeléssel kapcsolatban szerepel az a gondolat, részletes kifejtés nélkül, hogy Berija állt mögötte.

Van még két másik homályos ügy. Berija letartóztatása után az egyik helyettese kijutott Amerikába, akkor, már '53 őszén lehetett nyugati forrásokból hallani, hogy Berija le akarta adni a népi demokráciákat. Nagy Imre feljegyzéseiből kiderült, ez még az ő '56-os tetteit is befolyásolta, hiszen ő Malenkov kádere volt, valamit tudhatott erről. Továbbá, '51-ben megjelent Nyugat-Németországban Heinz Guderian tábornok német újrafelfegyverzést támogató röpirata. Ebben szerepelt az a furcsa kitétel, hogy tudomása szerint Belgrádban olyan nézet terjed, hogy a népi demokráciák és Németország legyenek semlegesek. Itt még egy furcsa magyarországi pletykára is emlékszem, ami természetesen nem volt igaz, de a reakciós pletykagyártók nem találhattak ki ilyet. Eszerint Moszkvában olyan plakátok jelentek meg, amelyeken a Szovjetuniót egy olyan almának ábrázolták, amit kukacok rágnak. A plakát felirata: *Szabaduljunk meg tőlük!* (Minden kukac egy-egy népi demokráciát jelölt.)

Júliusban letartóztatták Beriját, természetesen azzal a váddal, hogy kémkedett, továbbá elszemtele-nedett. (Ami azt jelentette, hogy saját apparátusát ki akarta vonni a párt ellenőrzése alól.) A vád

harmadik pontja a súlyos törvénytelenések miatti felelősség volt.⁹⁷ Ekkor indult el egy újabb pletyka-hullám, ami egyértelműen kiszivárogtatás volt. Hruscsov fűnek-fának, például egy olasz kommunista szenátornak, egy francia szocialista képviselőnek, sőt a francia miniszterelnöknek is elmesélte, hogyan halt meg Berija. Teljesen ellenséges viszonyok voltak a párvezetőségben, Berija egy NKVD támaszponton tartózkodott, Hruscsov a pártközpontból, Malenkov a miniszterelnökségről, Molotov a külügyminisztériumból telefonon tárgyaltak egymással, K-vonalon. Hosszú álvitában megegyeztek abban, hogy mégis Berija legyen a főtitkár. Tudták, hogy Berija lehallgattatja a telefonokat. Ezután följánlották neki, hogy összehívják az elnökség ülését, kérték, vegyen részt ő is rajta. Ugyanúgy, mint a Kirov gyilkosság napján, eltávolították a Kreml NKVD őrségét, helyére bevonult a tamanyi páncélos ezred. (Azóta is a *tamanyszkij* a Kreml háziezrede.) Odarendeltek három marsallt is az előszobába. Beriját idegesítette a marsallok jelenléte, de azok mondták, hogy amikor őt megválasztják, rögtön csatlakoznak hozzá a hadvezetés képviselőitében. Elkezdődött a pártelnökség ülése, ahol Hruscsov azzal kezdte a felszólalását, hogy Berija a polgárháború idején miért nem volt bolsevik? Berija azt válaszolta, ezt Sztálin elvtárssal már annak idején már tisztázta, már nyúlt is a táskájához, amelyben a pisztolya volt. A belső NKVD őrséget az épületből nem tudták elvezényelni, ők megmotozták a többieket, de a saját főnököktől nem vették el a fegyvert. Ezt mindenki tudta, a közelben ülő Malenkov elrúgta a táskát. Az egyik népmesei változat szerint az egész pártvezetés rárohant és megfojtotta. A főszerepet Malenkov játszotta, aki igen nagydarab ember volt. A másik népmesei változat szerint (Hruscsov általában ezt terjesztette) berontottak a marsallok és ők intézték el. Különböző időpontokban különböző marsallról mesélte, hogy lelőtte Beriját. A XX. kongresszus idején Zsukov marsall, az ő bukása után, a XXI. kongresszus idején, Moszkalenko marsall, Hruscsov házi tábornoka, 1963 körül pedig Konyev marsall volt a főhős. A történetből csak annyi igaz, hogy ezt Hruscsov több nyugati politikusnak is elmondta – de maga a sztori hazugság.

A kiadott hivatalos közlemények szerint december közepén volt Berija tárgyalása, elítélték és kivégezték.⁹⁸ A hatvanas évek végén nyugatra disszidált egy Jakusev nevű, teljesen ismeretlen marxizmus oktató, aki megírta a visszaemlékezéseiben, hogy vattaként jelen volt Berija zárt tárgyalásán. A cikket éppen a szerző jelentéktelensége hitelesíti. Kiderült, hogy nem volt komoly tárgyalás, Beriját egyszerű kis sikkasztásért és egyéb ügyek miatt nyaggatták, a főbb vádpontok csak általánoságokban hangzottak el. A fontos információ az, hogy Berija *akkor még élt és volt tárgyalás*. Kérdés, hogy miért találták ki és miért mesélgették Hruscsovék az idézett rémtörténetet. Szerintem a történet első része analóg azzal, amit Ehrenburg mondott Sztálin haláláról. A becsalogatás a Kremlbe, az elnökségi ülés koreográfiája ugyanaz, ezért én arra hajlok, hogy ez tulajdonképpen Sztálin halálának a leírása. A fecsegés pedig valójában szondázási akció volt, hogyan reagálnak a tömegek, ha elterjed, hogy Beriját nem kivégezték, hanem lepuffantották. Ha tetszik nekik, akkor majd kiderülhet, hogy Sztálin is így végezte. Nos, a szovjet népnek ez nem tetszett, rossz volt a visszhang, így inkább elhallgattak.

⁹⁷ A '71-es párttörténet szerint: *Berija nem hagyta, hogy a párt Központi Bizottságának és a Szovjetunió minisztertanácsának beleszólása legyen a Belügyminisztérium ügyeibe, személyéhez hű munkatársakkal vette körül magát, s megpróbálta a Belügyminisztériumot a párt és a kormány fölé helyezni, megszerezni a hatalmat a pártban és az országban. (...) Kiderült, hogy ez a politikai kalandor hosszú időn át törvénytelenéseket követett el, hamis vádakot tákolt össze becsületes párt- és állami funkcionáriusok ellen, kegyetlenül elbánt velük. Beriját és cinkosait bíróság elé állították; elnyerték méltó büntetésüket.*

⁹⁸ A hivatalos közleményt december 17-én adták ki. A különbíróság elnöke Konyev marsall volt.

Berija három dologban ment messzire. Az első volt Kelet-Németország leadásával kapcsolatos terv. A második, hogy elkezdett egy desztalinizáló tisztogatást, tehát a terror miatti felelősségre vonást. Erről utána már nem volt szó, a felelősséget utódai már nem emlegették. A harmadik pedig az, hogy magát a terror-apparátust akarta csökkenteni.⁹⁹

1954

Ezután Malenkov kurzusa folytatódott, ami talán a szovjet történelem legliberálisabb időszaka volt. Folytatódott az, amit Malenkov referátuma már jelzett a XIX. kongresszuson, az A és B szektor viszonyának a megváltoztatása, a mezőgazdasági termelés és fogyasztási cikkgyártás fejlesztése, a művészet, a kultúra irányításának liberalizálása. Például elkezdődött egy kampány a dramaturgia helyzetének a javítására, amely valójában a cenzúra enyhítését jelentette. Itt kiderült, hogy addig a dramaturgok egyszerűen átírták a műveket. Ez azt jelentette, hogy nem negatív cenzúra volt, amely csak azt mondta meg, hogy mit nem szabad írni, hanem pozitív, kikényszerítették, amit akartak. (Fagyjev híres regénye, *Ifjú Gárda* első változata is nagy botrányt okozott, átírták, ugyanis abban az a bizonyos KOMSZOMOL csoport spontán ellenállási tevékenységet folytatott. Ilyet viszont nem lehetett csinálni, mert a spontaneitás maga az ellenforradalmiság! Ezért átírták. A lektorok kifogásolták azt is, hogy nem szerepelt benne a helyi pártbizottság, amely irányította a partizánmozgalmat.) Elindult a nevezetes *olvasás*. Ez egyben az első desztalinizációs, a rehabilitáció problémáját feszegető regény címe is, szerzője, Ilja Ehrenburg nem egyszerűen bekapcsolódott ebbe a kampányba, hanem továbbvitte, radikalizálta ezeket a kezdeményezéseket.

Ez az év volt a Malenkov kurzus a tetőpontja a nemzetközi politikában is. Megkötötték a panminzdsoni fegyverszüneti egyezményt, véget ért a koreai háború, bár máig nincs békeszerződés. Egy nemzetközi értekezleten lezárták az indokínai háborút, amely a franciák elleni fegyveres kommunista felkelésből nőtt ki. A német kérdés rendezésére összeült az első nagy nemzetközi külügyminiszeri értekezlet. Az indokínai és a német kérdés együttes megbeszélésére pedig '54-ben Genfben megtartották az első csúcsertekezlet.

Napirendre került a népi demokráciákkal való viszony javítása is, első lépésként a kínai párt vezetésével támadt ellentétek rendezése. Mao pártja volt az egyetlen, amelynek – már méreteinél fogva is – ellentétei lehettek a sztálini időszakban a szovjet vezetéssel. A tárgyalások természetesen nem a nyilvánosság előtt zajlottak és az is befolyásolta, hogy a japán és az indonéz kommunista pártok vezetőségeiben rivalizált a kínai és a szovjet vonal. A polgárháború befejezése utáni, első konfliktusok, a Csang Kaj-sek kormánnyal való viszony körüli súrlódások ekkorra már rendeződtek. Kína nem akart a koreai háborúban részt venni, csak a súlyos szovjet nyomásnak engedve léptek be és ez akkora veszteségeket és belső megrázkódtatásokat okozott, hogy Mao Ce Tung ezt nehezen bocsátotta meg a moszkvai vezetésnek. Hruscsov főtitkár Kínába látogatott, ez is újítás és fontos gesztus volt. Sztálin egész életében csak kétszer lépett ki szovjet területről, a Teheránban és Potsdamban tartott konferenciák miatt, de mindkét esetben saját hadserege is ott volt. Teljesen

⁹⁹ Berija kivégzésével egy időben engedték szabadon a *leningrádi ügy* túlélőit, mintegy 1000 embert. Zsdanov apparátusának likvidálását nem Berija, hanem Malenkov irányította. 1954-ben újra átszervezték az állambiztonsági apparátust. Március 13-án kivált a belügyminisztériumból a KGB, áprilisban megszüntették az ügyészi munkát végző részlegeit.

elképzelhetetlen volt, hogy elmenjen egy *testvéri* országba, azok vezetőit egyszerűen Moszkvába rendelte referálni. Hruscsov kínai útja a népi demokráciák számára is jelezte, hogy a kollektív vezetés elve nem csak az egyes pártokon belül érvényes, hanem a *nemzetközi kommunista mozgalom* vezetésén belül is. Nem lett minden párt egyenlő, de a nagy és hatalmon lévő pártokból valamiféle kollektív vezetés állt össze – közülük a legfontosabb partner Kína lett.

Hruscsov nagy engedményekre kényszerült, visszaadta a Japántól Szovjetunióhoz került (a japán-kínai háború előtt Kínához tartozó) Port Arthur kikötővárost.¹⁰⁰ Mint ismeretes, a Szovjetunió mindig nagyon ragaszkodott a megszerzett területekhez. A közleményben szerepelt az is, hogy a szocialista országok viszonylatában nem szabad előfordulnia a nagyhatalmi sovinizmusnak, tehát a kínaiak szerint korábban ez megfigyelhető volt. A tárgyalásoknak volt egy ennél is fontosabb, kulisszák mögött zajló része is, ahol Hruscsov előadta, hogy a szovjet pártvezetés jelentős része szemben áll Malenkov jobbos vonalával, vissza akarja állítani a nehézipar prioritását, amit a nemzetközi helyzet és mindenféle más okok is szükségessé tesznek. Amennyiben a kínai vezetés támogatja ezt a vonalat, azaz segíti őket Malenkov megbuktatásában, akkor a szovjet nehézipari kapacitás növekedése majd lehetővé teszi, hogy Kína egy nagy gépipar-fejlesztési segítyt kapjon.

Természetesen nem lehet tudni, mikor és milyen körülmények között kezdődött el a szovjet szuperfegyverzet fejlesztésének második szakasza, mindenesetre gyorsabb volt, mint ahogy a sztálini vezetés '52-ben számolt. Malenkov 1953. augusztus 8-án bejelentette a szovjet hidrogénbomba kipróbálását. Ez minden forrás szerint igaz volt, nem blöff.¹⁰¹ Ekkor elindult egy nagyszabású program az interkontinentális rakéta kifejlesztésére, mert ezáltal meg lehetett szüntetni az USA területének sérthetetlenségét. Amikor '54-ben elkészült az első rakéta, megszűnt az USA nyomasztó stratégiai fölénye, ha nem is állt helyre a fegyverkezési egyensúly, a Szovjetunióknak nem kellett többé attól félnie, hogy elveszíti a hidegháborút. A feszültség, ami az '52-'53-as események legfontosabb tényezője volt, enyhült. A szovjet katonai doktrína sztálini időben kidolgozott alapkoncepciója szerint a háborúkat eldöntő, legfontosabb tényező nem a technikai fölény, hanem a megfelelő létszámú és politikai felkészültségű *emberanyag*, a szárazföldi hadsereg. Ez nem egyszerűen csak a technikai elmaradottság miatti öngigazolás volt. Mélyebb értelmét a mostani helyi háborúknak is láthatjuk: a háború megnyeréséhez nem elegendő az, ha elpusztítjuk az ellenség stratégiai kapacitását (amerikai megfogalmazás szerint: *visszabombázzuk őket a kőkorszakba*), hanem az ellenséges területet meg is kell szállni. Akkora létszámú katonai erő kell a háború megnyeréséhez, amivel el lehet foglalni az ellenség teljes területét. Ezt a doktrínát végül is igazolta a történelem, főleg a vietnami háború. Akkor, '53-ban fölmerült a doktrína megváltoztatása, a szuperfegyverekre alapozott katonai erő – és a *preventív háború* lehetősége. Ez akkor politikai pánikot is indukált nyugaton, mert kiszivárogtatták, hogy a szovjet páncélosok fegyvernemi főparancsnoka írt egy tanulmányt a preventív háborúról, ami egy titkos vezérkari folyóiratban jelent meg. Ez már a rakétastratégiára való átállás egyik előjele volt.

Miután az Európai Védelmi Közösség megbukott, '54-ben eldőlt, hogy az NSZK a NATO tagja lesz, tehát felfegyverzik. A német újra-felfegyverkezéstől a szovjetek láthatólag jobban féltek, mint ami később indokoltnak bizonyult. Attól tartottak, hogy a szárazföldi fölényüket elvesztik, tehát a hagyományos fegyverzet továbbfejlesztését is elhatározták. Erre hivatkoztak, amikor a nehézipar prioritá-

¹⁰⁰ A Vörös Hadsereg 1945. augusztus 22-én foglalta el a kikötőt, és azt 1955. május 26-án adták át Kínának.

¹⁰¹ Andrej Szaharov, a Lityeraternaja Gazeta 1990/44 számában közölt cikke szerint a bombát egy héttel Malenkov bejelentése után, augusztus 12-én robbantották föl.

sát visszaállították és Malenkov hatalmi pozícióit sikeresen aláásták. Ekkor megszűnt a realitása és értelme annak a tervnek, ami Németország semlegessége fejében a népi demokráciák feladását ígérte.

A november hetedik ünnepségekre összerombolták a pártfőtitkárokat. Nem csupán protokolláris találkozó volt, hanem egy titkos konferenciát tartottak és elhatározták a Varsói Szerződés megalakítását. Ez volt a politikai válasz a párizsi szerződésekre, a nyugat-német újra-felfegyverzést elhatározó szerződésekre. Nagyon figyelemreméltó fejlemény, hogy a VSZ csak a következő évben, '55 májusában alakult meg, mert a Malenkov csoport ezt nem akarta. Végül '55 végére Malenkov megbukott és ezzel a szovjet politika ismét jelentősen megváltozott.

Az NKVD hatékonyabb politikai ellenőrzésének biztosítására ismét átszervezték az állambiztonsági apparátust, visszaállították az egységét, újra az államvédelem alá rendelték a belügyi csapatokat, létrejött a KGB.¹⁰² (Ezáltal a belügyminisztérium olyannyira fölöslegessé vált, hogy meg is szüntették az össz-szövetségi minisztériumot, csak az egyes köztársaságoknak lett belügyminisztériuma.) A KGB élére kineveztek egy elnököt, aki tulajdonképpen olyan pozícióban volt, mint korábban az állambiztonsági miniszter. Az első elnök Ivan Szerov állambiztonsági tábornok volt, aki '58 decemberében a sztálinista opposícióhoz való csatlakozása miatt lebukott a katonai kémelhárítás, a GRU vezetőjévé. Utána Seljepin, a KOMSZOMOL addigi első titkára lett a KGB főnöke. Elvileg nem egy személyben irányította, hanem a nevének megfelelően egy bizottság, aminek tagja volt a főügyész is. Az ellenőrzés azonban formális volt, lényegében az elnök dirigált, végrehajtotta az ilyenkor szokásos belső tisztogatást, majd '61-ig kézben tartotta a KGB-t.

Még nem ért véget a desztalinizálás, '54-ben elkezdődtek a rehabilitálások, ez is a hruscsovi politika része volt. Nem hasonlítható össze az ugyanebben az időszakban elkezdődött magyarországi rehabilitálásokkal, ugyanis a rehabilitáltak nem helyezték vissza a régi funkciójába, vagy ahhoz hasonló posztra, ez inkább csak amnesztiát jelentetett. Nem következett belőle az, hogy semmi baj nincs, sőt nem is volt az illetővel. Az első rehabilitációs intézkedéseket nyilvánosságra sem hozták, azok a trockisták kivételével az összes volt frakciót érintették. Mentésítették őket az állami vádaktól, már nem voltak ügynökök, kémek, de nem mentésítették őket a párt-vádak alól, tehát egykori *elhajlásaik* bűnös, pártellenes tevékenységnek számítottak továbbra is.

1955

Hruscsov második nagy jelentőségű külpolitikai enyhítő lépéseként kiegyeztek Jugoszláviával, bár itt egy sok ellenmondást és nagyon erős összeütközéseket tartalmazó konfliktust kellett felszámolni. Az eredeti a szovjet koncepció szerint fenn kívánták tartani a Jugoszláviát elítélő KOMINFORM határozatot, Jugoszláviának kellett volna önkritikát gyakorolnia. Ennek ellentétéleként visszavonták volna a '49-es határozatot, amely Jugoszláviát fasiszta államnak nyilvánította. Tehát egy kompromisszumot ajánlottak, mindkét felet elmarasztalva a szakítás miatt, de ezt Tito keményen és élesen visszautasította. Ráadásul Hruscsovék még azt a teljesen idétlen megoldást is fölvetették, hogy a szovjet oldalon egy összeesküvés-teória keretében Berijára fognák a viszony szándékos megrontását,

¹⁰² Állambiztonsági Bizottság [КГБ – Комитет государственной безопасности]

jugoszláv oldalon pedig az akkoriban kirúgott Milovan Gyilas lett volna a bűnbak. Hruscsov megérkezésekor, a repülőtéri beszédében ezt fel is vetette, de nagyon fagyos volt a fogadtatás. A kiegyezés mégis létrejött, ami nem egyszerűen csak azt jelentette, hogy rendeződött a viszony, hanem egy ideig Kína mellett Jugoszlávia is érdemben beleszólhatott a népi demokráciák ügyeibe. Tehát az '55–'56-os években egy furcsa kollektív irányítás alakult ki, a két nagy közé egy harmadik kicsi is bekerült, mint a mérleg nyelve. A jobbos, revizionista Jugoszláviától remélték azt, hogy a népi demokráciákban a jobbos pártellenzéki mozgalmakra mérséklő befolyást gyakorol, tehát nem Moszkvától eltávolító vonzasközpont lesz, hanem együttműködik a szovjet vezetéssel. Ez a magyar ügyekben talán valamennyire működött is, de tovább nem.

Szovjetunióban is egy sajátos belső tagozódás volt. Már Sztálin halálakor és az azt követő politikai fordulatkor sem két pólus volt, nem két frakció létezett, egy balos és egy jobbos, hanem több. Külön csoportja volt Berijának, aki az államvédelmi hatóságra támaszkodott. Külön frakciója volt Malenkovnak, aki a könnyűipari ágazatokat és a mezőgazdasági ágazatokat irányító kormányzati apparátusra támaszkodott. Az ismert politikai vezetők közül hozzá Anasztaz Mikojan állt hozzá a legközelebb, illetve a Tervhivatal elnöke, Pervuhin és a könnyűipari ügyeket felügyelő első miniszterelnök-helyettes, Szaburov. Saját tábora volt Hruscsovnak is, aki a pártapparátusra támaszkodott. Még létezett a Molotov és Kaganovics körül a sztálinista-maradvány frakció, amelyik együttműködött a nehézipar fölött diszponáló első miniszterelnök-helyetessel, Bulganyin marsallal. Lényegében a sztálini koncepciót képviselték, de nem opponáltak mindig mindent, '53–'54-ben ez a frakció is részese volt a változásoknak. Elsősorban a nehézipar prioritása fölötti vitákban és a sztálinizmus leépítésében mutattak erős ellenállást. Ezeken túl még két frakció létezett. Az egyik Mihail Szuszlov körül képeződött, a rehabilitált zsdanovista ideológusokból. Az ismertebb emberek közül Borisz Ponomarjov tartozott még ide. Továbbá, Zsukov marsall körül kialakult egy erősen jobbosnak számító frakció.

A frakciók nem egyszerűen politikai alternatívák szerint formálódtak, hanem a feszített iparosítás lelassításával, illetve a komplikált tervgazdasági rendszer kialakításával együtt járt a lobbyk kialakulása is. Ezeknek a politikai alternatívákon kívül saját lobby-érdekeik, az állami költségvetés felosztása körüli érdekeik is voltak. A lobby-érdekek és a politikai érdekek nem feltétlenül fedték egymást, sőt, mint mindjárt egy fontos fejleménynél látni fogjuk, a lobby-érdek önsúlya néha már erősebb volt, mint a politikai koncepció. A szovjet politikai életet a mai napig az határozza meg, hogy nem két, hanem sok lobby-szerű frakció van és a politikai frontképződés deformált.

Hruscsov már '55-ben fellépett azzal a reformtervvel, amit csak '57-ben tudott keresztülvinni, hogy a szovjet gazdaságirányítást szervezzék át területi elv szerint. Tehát szüntessék meg az össz-szövetségi ágazati minisztériumokat és alakítsanak területi gazdaságirányítási egységeket, amelyek élén egy területi gazdaságirányítási központ, a *szovnarhoz* állna. A terv szerint ez a területi elv a gazdaságirányítás egy racionálisabb struktúráját jelentette volna. (A felhozott példák közül egy: ha volt két egymás közvetlen közelében levő gyár, amely két iparági központ alá tartozott, akkor azok egymással nem léphettek semmiféle közvetlen kapcsolatba. Ha kooperálni akartak, akkor először fel kellett küldeni Moszkvába egy kérvényt, majd ha az átjutott az iszonyatos kormányzati bürokrácián és megkapták a jóváhagyást, akkor szállíthattak egymásnak.) Ennek előzményeként tekinthetünk arra, hogy a Malenkov kormány a mezőgazdaságban (de csak a mezőgazdaságban) a háztájinak nagyobb teret engedett, a kolhozok adóját csökkentette és a beszolgáltatás és a helyi kolhoz-piac arányát a

kolhozok javára megnövelte. Ennek köszönhetően máig Malenkov az egyetlen vezető, akire a szovjet uralom alatt élő parasztság rokonszenvvel emlékezik.

A gazdaságban a horizontális kapcsolatok ugyanúgy nem alakulhattak ki, mint ahogy nem alakulhattak ki az egyes pártszervezetek között sem. A centralizmus a *pártdemokrácia* megszűnésének illetve nem létezésének a legfontosabb tényezője. A földrajzi–területi elv pedig éppen azt jelentette volna, hogy az alsóbb szintű szervezetek egymással kooperálhatnak és az adott régió igényei szerint alakíthatnák ki helyi politikát. Ez egyfajta irányítási decentralizálás jelentett, bármiféle piaci mozgás nélkül.

Persze az igazgatási javaslat nem csupán gazdaság-irányítási, hanem egy nagyon átgondolt frakció-politikai javaslat is volt, amely segítségével Hruscsov szét akarta robbantani a másik két nagy frakció bázisát. Szét akarta zilálni az egész miniszteriális igazgatást, tehát Molotovék alól és Malenkovék alól is ki akarta húzni a saját apparátusukat. Ezt felismerve a két szélső frakció, a Molotov-féle balos és a Malenkov-féle jobbos együtt lépett fel és ideiglenes koalíciót alkotott a hozzájuk képest centrum-csoportot alkotó hruscsovi frakció ellen, így Hruscsov nem tudta keresztülvinni ezt a javaslatot.

1956

Hruscsov viszont nem egy jámbor figura volt, aki egyszerűen belenyugszik a vereségébe. A következő offenzíva, amelyben az erősebb, vele jobban szembenálló és a jugoszláv kiegyezést is ellenző Molotov csoportot akarta visszaszorítani, a XX. kongresszus volt. Ennek a desztalinizációs koncepciója erősen eltért az előző időszaktól, semmiféle szervezeti, irányítási, politikai változtatást nem hozott, egyszerűen leleplezték Sztálin egykori bűneit és rombolták Sztálin mítoszát. Három évvel korábban ehhez még nem volt szabad megtenni, '56-ban pedig csak ezzel foglalkoztak, mert ezzel lehetetlen helyzetbe akarták hozni a Molotov csoportot, hogy utána keresztül tudják verni a szovnarhoz programot.

A XX. kongresszus nyitányaként pár perces néma felállással megemlékeznek a beszámolási időszakban meghalt nagy munkásmozgalmi vezetőkről. Az egyik Klement Gottwald volt, aki Sztálin temetésekor, a díszőrségben állva megfázott, tüdőgyulladást kapott és belehalt. (A korabeli vicc szerint: *Gottwald elvtárs miért kapott tüdőgyulladást? – Hideg volt a kés.*) A második maga Sztálin és volt még egy, akinek a nevére nem emlékszem. A munkásmozgalmi vezetőkről *ABC sorrendben* emlékeztek meg, tehát Sztálin nem volt kiemelve! Ebből mindenki láthatta, hogy Sztálin értékelése megváltozott. (Különben Sztálin utólagos megítélése folyamatosan hullámozott. Mikor meghalt, hosszabb ideig hallgattak róla, '53 decemberében nem emlékeztek meg a születésnapjáról, de a következő évben igen.¹⁰³)

A kongresszuson először elhangzott egy nyilvánosságra hozott referátum, ami fontos és jelentős dolgokat is tartalmazott, egyrészt visszavonták Sztálin ama tételét, amely szerint a szocializmus építése során az osztályharc egyre jobban éleződik. Mint mondtam, ez volt a tisztogatás ideológiája. Visszavonásával a pártvezetés deklarálta, a tisztogatás módszerével a továbbiakban nem akar élni. A másik újítás pedig az volt, hogy a szocializmusba való átmenet nem szükségszerűképpen fegyveres

¹⁰³ 1956 végén (érthető okok miatt) rendeletben tiltották meg Sztálin szobrainak ledöntését. A PRAVDA 1969. december 21-én emlékezett meg újra Sztálin születésnapjáról: *kimagasló teoretikus és szervező volt* írták, és 1970 júliusában fölállították Sztálin új mellszobrát a Kreml falánál.

úton történik, lehetséges parlamentáris, népfrontszerű formában is. A harmadik tétel pedig a háború elkerülhetősége volt, amely a koegzisztencia politikájának akart elvi alapot adni. Óvatosan elhangzott az is, hogy Sztálin a tisztogatások során hibákat követett el. (A Malenkov bukását majdnem egyedül megúszó Mikojan Hruscsov referátumánál valamivel élesebb hangon bírálta Sztálin hibáit.)

A kongresszusi küldöttek részére, zárt ülésen elhangzott egy titkos referátum is, de ennek autentikus voltát a szovjet hivatalos párttörténet máig tagadja. A szöveg hitelességéhez azonban nem férhet semmi kétség, mert azt bizalmas pártinformációként megkapták a népi demokráciák is, még párt-alapszervezeti szinten is hozzáférhető volt. Sőt, azonnal kiszivárogtatták Nyugatra is és soha nem vonták komolyan kétségbe a Nyugaton megjelent szöveg valóságát. Hruscsov egy hosszú fejtegetésben egyfajta koncepcionális leírását adta a sztálinizmusnak. Híg és óvatos koncepciót alkotott, majd júniusban a Központi Bizottság még külön határozatba is foglalta ezeket az alapelveket a személyi kultuszról. Ebben benne vannak azok az üres fejtegetések is, hogy Sztálin a húszas években nagy és haladó szerepet játszott a frakciók felszámolásában és ezzel akkora tekintélyt szerzett, amellyel aztán vissza tudott élni. Lényegében leírták, hogy '34-ben az első öt éves terv és a kollektivizálás befejezésekor létrejött egy olyan helyzet, hogy enyhíteni lehetett volna a terrort, de Sztálin ezt megghiúsította, azaz '34-re datálták a *sztálinizmus* létrejöttét. Hivatkoztak Lenin utolsó cikkeire és Sztálinról mondott kritikájára, amelyek régebben titkos szövegek voltak, csak az emigráns Trockij tette őket közzé nyugaton. Majd hosszú, anekdotikus példákat írtak le arra vonatkozólag, hogy Sztálin hogyan bánt a párvezetőkkel. Ezekből kiderült, hogy mindenkit valamilyen módon megalázott. (Hruscsovot például megtáncoltatta. A dácákban tartott ivászáttal egybekötött megbeszéléseknél egyszer szóba került az ugrálós ukrán tánc. Sztálin ráparancsolt Hruscsovra, hogy táncoljon, neki akarata ellenére táncolni kellett. Vorosilovot azzal gyanúsította, hogy ellenséges ügynök. Azt mondta neki, *Vorosilov, maga mindig máshova néz, nem mer a szemembe nézni. Nem angol kém maga?* Molotovnak zsidó felesége volt, aki ezért '52-ben házi őrizetbe került.) Jól észrevehetően mindenkit bántott Sztálin – Malenkovot kivéve, tehát a lényegében bukott Malenkovot (aki még a PB tagja volt, csak a miniszterelnökségről váltották le) támadta a beszéd e részében, csak másodsorban Sztálint.

Addig Sztálin mint a háborút megnyerő hadvezér jelent meg az egyszerű nép előtt. Hruscsov tehát nagy és hosszú előadásokat tartott arról is, hogy Sztálin elhanyagolta a felkészülést a németek ellen. Az ő hibáiból, a provokációtól való beteges félelméből következett az, hogy a Szovjetuniót a támadás felkészületlenül érte. Gondosan kiemelte az első napokban mutatott gyengeségét, azt állította, hogy Sztálin dilettáns vezető volt, aki még a katonai térképhez sem értett és egy iskolai földgömbön követte a hadműveleteket. Adatokkal bizonyította, a sztálingrádi fordulat környékén a szovjet hadvezetés emberpazarló stratégiát folytatott, ez komoly ütés volt, alkalmas arra, hogy a Sztálin legendát kikezdje. Mindezek a leleplezések elsősorban nem a Szovjetunióban indítottak el jelentősebb politikai folyamatokat, hanem a népi demokráciákban. Magyarországon és Lengyelországban pártellenzések formálódtak. Kelet-Németországban ez nem olyan nagy jelentőségű, de ott is voltak vezető értelmiségiek, akik ellenzéki köröket alakítottak, ennek hátterében elsővonalbeli pártvezetők is voltak.

Kínában összehívtak egy pártkongresszust, amelyen meghirdették a *virágozzék minden virág* akkor teljesen jobbosnak ható koncepcióját, bár ott akkor zajlott le a mezőgazdaság kollektivizálása, szintén fél-polgárháborús körülmények között. De még nem indult el az első öt éves terv, ami a következő menetben került sorra. A Mao Ce Tung pártjában az '56-os év az, ami a Szovjetunióban az '55-ös volt,

két megszorítás közt egy kis enyhítés azokban a dolgokban, amelyek nem kerülnek semmibe. Tehát az értelmiség-politikában, az ideológiai irányításban, a politikai terror bizonyos mechanizmusában. Kínában ekkor még nem kommunista pártok is voltak, amelyek komolyan megélnékültek és ellenzéki góccokká váltak. A kínai kongresszus referátumában (igen érdekes és figyelemreméltó olvasmány, megjelent magyarul is a Szikra Kiadónál) egy olyan formula van, hogy *a párt vezető szerepe a kölcsönös bírálat és kölcsönös ellenőrzés modellje szerint alakul*, ez egy pluralizálási koncepció. Mindezt át kívánták venni a népi demokráciákban is, ilyen helyzetben került sor októberben a magyar és a lengyel válságra, lényegében egy időben. Lengyelországban is küszöbön állt a katonai beavatkozás, a Szovjetunió nem akarta elfogadni a '48-ban kimondottan önállósulási politikát képviselő Gomulka pártfőtitkárságát.

A magyar forradalom leverésére szintén sajátos körülmények között került sor. A szovjet vezetőségben lényegében patthelyzetben volt. Nagyjából ki lehet következtetni, hogy Hruscsov, Mikojan, Sepilov (akkor már külügyminiszterként) és Zsukov marsall voltak az engedelkeny oldalon. Természetesen Molotov, Kaganovics és Szuszlov a másik oldalon. Valószínűleg Malenkov ide-oda állása billentette át a mérleget. A magyar válságban a szovjet vezetés megosztottságát mutatta az is, hogy Rákosit megerősíteni Szuszlov jött, leváltani Mikojan – amikor kitört a forradalom, mindkettő. Október 30-án a szovjet kormány kiadott egy nyilatkozatot, amiben elismerte, hogy a népi demokráciák és a Szovjetunió viszonyában hibák voltak és ezeket a hibákat a nagyhatalmi sovinizmus jellemezte. (Feltehetően nem a kis országok részéről.) Megemlítették, hogy a szovjet szakértők nem mindenben a kölcsönös barátságot és az államok közötti jó viszonyt erősítő tevékenységet folytattak. A nyilatkozatról az előző napokban, valószínűleg október 24-én, a felkelés hatására döntöttek, Mikojan és Szuszlov ezt az üzenetet hozták. Beleegyeznek abba, hogy Nagy Imre kössön paktumot a felkelőkkel, ismerje el a felkelés demokratikus jellegét. Megígérték, Magyarország a szovjet csapatok majdani kivonása után Jugoszláviához hasonló, *el nem kötelezett ország lehet*. Tehát Nagy Imre nem követett el árulást, ő mindenben az aktuális szovjet határozat szerint cselekedett. Enver Hodzsa franciául megjelent visszaemlékezésében leírta, a budapesti albán képviselőt követelte a szovjet nagykövettől, hogy lépjen fel ellenforradalmi felkelés ellen, de Andropov meg sem hallgatta őket, elfogadta a pártok újraindítását és az ÁVH feloszlatását. Október 30-án következett be a változás a szovjet vezetés álláspontjában, amikor megérkezett Moszkvába Liu Sao Csi és ő a kínai vezetés nevében követelte, hogy a Szovjetunió azonnal verje le a forradalmat.

Hruscsov a kollektív blokkvezetés jegyében október 31-én és november 1-jén (Walter Ulbricht kivételével) minden első titkárral tárgyalt, majd Jugoszláviába repült, Malenkovval együtt (jellemző, hogy oda őt kellett vinnie.) Az akkori moszkvai jugoszláv követ, Micsunovics, részt vett ezen a tárgyaláson és később meg is írta.¹⁰⁴ Hruscsov nehezen, de elfogadtatta a jugoszláv pártvezetéssel a szovjet intervenciót, de azok kikötötték, hogy ne a Hruscsov által javasolt Münnich Ferenc legyen a kollaboráns kormány miniszterelnöke, hanem az általuk preferált Kádár János, akivel valószínűleg már nyár óta kapcsolatban voltak. Ez a történet ma még eléggé homályos.

A magyar forradalom leverése az egész blokkban és a Szovjetunióban is egy újabb terrorhullám kezdetét jelentette. A felkelés előtt észlelhető volt egy nagyon erős értelmiségi mozgalom, akkorra az

¹⁰⁴ *Moszkva – Belgrád – Budapest* című emlékiratainak részleteit először a párizsi Irodalmi Újság közölte. Vjelko Micsunovics: *Tito követe voltam* (Moszkva 1956–1958) InterArt, Budapest, 1990 (129. oldal) ISBN 9638035102

ellenállás erősen túlment azon a kereten, amelyet a hivatalos kultúrpolitika meghatározott. Már nem Ehrenburg és Szimonov, a nagy jobbosok vonala volt a mérvadó, hanem föllépett egy radikálisabb, fiatalabb költőgárda, köztük Jevgenyij Jevtusenko, Robert Rozsgyeszentvenszkij. Erős befolyásuk volt az egyetemi hallgatókra, akik követelték az állandó tájékoztatást a népi demokráciákról, oroszra fordították a lengyel és magyar cikkeket. A magyar forradalom mellett jelentős demonstrációk voltak, leverése után következett egy brutális kizárási és letartóztatási hullám. A Jevtusenko-kör tagjait pedig több évre teljesen elhallgattatták. Azokon az országokon is végigsöpört a retorziós hullám, ahol nem történt olyan jelentős megmozdulás, mint nálunk vagy a lengyeleknél. Elsősorban Romániában, ahol sok magyar egyetemi hallgatót és oktatót rúgtak ki az egyetemekről, zártak börtönbe.

1957

Nyáron sor került annak a reformnak a keresztülvételére, amelyet Hruscsov '55-ben még nem tudott megvalósítani. Nem ment simán, sőt majdnem visszájára fordult, mert a pártelnökségben teljesen kiegyenlítették voltak az erőviszonyok. Hruscsov olyan rosszul állt, hogy második embere, Sepilov pánikszzerűen átállt a másik oldalra.¹⁰⁵ Molotov, Kaganovics, Bulganyin, Vorosilov, Malenkov együtt opponálták az átszervezést és elhatározták Hruscsov leváltását. Aki ekkor egy olyan politikai húzással élt, amit '54-ben Magyarországon Nagy Imre is megtett, gyorsan összehívta a Központi Bizottságot. Zsukov marsall katonai repülőgépeken hozatta a vidéki tagokat Moszkvába.¹⁰⁶ A KB természetesen a pártfőtitkárnak engedelmeskedett, annak rendje és módja szerint megszavazta a teljes Molotov gárda felmentését *a személyi kultusz felszámolásának akadályozása* miatt. Jóváhagyták a reformot is, amely nem is annyira a gazdasági hatékonyság javítását jelentette, hanem megszilárdította Hruscsov pozícióját a hatalmas kormányzati apparátussal szemben. Hruscsov – az egykori gyenge triumvir – győzött. A dezertálás miatt megbukott Dmitrij Sepilov után az ukrán származású Alekszej Kiricsenko lett a Hruscsov-csoport második legfontosabb figurája. További tagjai: Averkij Arisztov, Pjotr Poszpelov, Nyikolaj Ignatov KB titkárok, továbbá Jekatyerina Furceva kulturális miniszter, aki Hruscsov szeretője volt és ő lett a hruscsovista ideológiai vezető.¹⁰⁷ A győzelem után sem kormányozhatott egyedül a Hruscsov frakció, szükségük volt szövetségesekre, ekkor a volt zsdanovisták, a Szuszlov csoport is Hruscsov mellé állt.

Hruscsov ezt követően, valószínűleg a *gyengítsd a legerősebb pozícióban lévő*t elvét követve megbuktatta (az egyébként őt támogató) Zsukovot. Elküldték Jugoszláviába, amíg ott volt, nyugdíjazták, az '57 októberi KB-határozat azt állította, hogy *a katonai vezetést a pártvezetés fölé helyezte és kalandor politikát folytatott*. (Egyes vélemények szerint ő volt felelős az aktuális török-szíriai

¹⁰⁵ Sepilovot az év elején előléptették a KB ideológiai titkárának, helyette 1957. február 14-én Andrej Gromiko lett a Szovjetunió külügyminisztere, aki több mint 28 évig megőrizte ezt a funkcióját, majd a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke volt 1985. július 27. – 1988. október 1. között.

¹⁰⁶ Június 18.–20.-án, amíg Hruscsov Finnországban volt, a KB elnöksége döntött a XX. kongresszus határozatainak fölülvizsgálatáról és az első titkár leváltásáról. A teljes KB június 22.–29-én ülésezett, az új 16 tagú elnökségbe ekkor került be Georgij Zsukov és Leonid Breznyev.

¹⁰⁷ Furceva 1910-ben született, hivatalos életrajza szerint először szövőnő volt, majd KOMSZOMOL funkcionárius ['30–'37], utána egy moszkvai kerület párttitkára ['42–'50], majd a moszkvai pártbizottság másodtitkára, illetve '54–'57 között első titkára. A XX. kongresszuson lett KB-tag, '57-től KB-titkár.

határkonfliktusért – Szíria akkor éppen szovjetbarát politikát folytatott.) Zsukov a szuperfegyverkezési stratégia egyik fő alakja volt, míg utóda a szárazföldi haderők volt parancsnoka lett.¹⁰⁸

Ekkor lezajlott a blokk kollektív vezetésének legnagyobb demonstrációja, ugyancsak november hetediké alkalmából. Ez volt az első és utolsó kommunista egyetemes zsinat. Akkor kivételesen ott volt majdnem az összes¹⁰⁹ kommunista pártvezető, még Mao Ce Tung is. De ekkor kezdődött az újabb kínai és jugoszláv szakítás, itt váltak láthatóvá az első repedések. Kína elindította a saját első öt éves tervét, a *Nagy Ugrás*-t, amihez szovjet segítségre lett volna szüksége. Ezt a kínai vezetés úgy próbálta elérni, hogy élesen ellenezte a szovjet koegzisztencia politikáját, vissza akart térni a hidegháborúhoz. (Az első öt éves tervek idején a rendszernek a terror fokozásához szüksége van egy nagyon erős külső ellenség fantomjára is.) Ha Kína be tudja rántani őket egy ilyen Amerika ellenes kampányba, akkor a szovjetek rákényszerülnek arra, hogy maximális szolidaritást vállaljanak a legnagyobb blokk-országgal és részben finanszírozzák a kínai nehézipar, azaz a hadiipar fejlesztését. Ezen a megbeszélésen Kína kikényszerítette, hogy a Szovjetunió egy titkos megállapodásban kötelezze magát arra, hogy atomfegyvert ad át nekik, amivel fenyegetve Tajvan visszafoglalását akarták elérni. Hruscsov akkor még mindenáron a táborában akarta tartani Kínát, belement a számára nem túl előnyös paktumba. A másik oldalon ott volt az újabb konfliktus Jugoszláviával, amit persze Kína gondosan élezett. (A zárónyilatkozatba Hruscsovék be akarták vetetni a Szovjetunió vezető szerepét, ami Jugoszlávia, azaz Tito számára természetesen elfogadhatatlan volt. A kínaiak pedig túlságosan is szorgalmazták ezt, részben éppen azért, hogy a jugoszlávok ne írják alá a dokumentumot és így megkezdődjön a szovjet–jugoszláv viszony újabb romlása.) Erre a konferenciára a jugoszlávok elhoztak egy pártprogram-tervezetet is, amit a következő évben tartandó kongresszusukon akartak elfogadtatni. Ebben a '48-as szakításnak olyan magyarázata volt olvasható, amely csak a szovjeteket tette felelőssé, tehát ez számukra elfogadhatatlan volt. Ráadásul a szovjet blokkot egy kalap alá vették az imperialista táborral, a világ két táborra szakadása oka szerintük a jaltai érdekszféra felosztás volt és a Szovjetunió külpolitikáját éppen olyan imperialista jellegűnek írták le, mint az amerikaiét. Ez Moszkvában nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt, így '58-ban sor került a második szakításra.

A Szovjetunió nemzetközi, nyugat felé nyitó politikája viszont a *koegzisztencia* irányába fejlődött tovább. Lényegében a kifejezés ma használatos értelme akkoriban alakult ki, de ez nem az volt, ami a Sztálin által megfogalmazott előzményekben szerepelt, az sem, amelyik az '55-ös bandungi értekezleten, a kínaiak által kezdeményezett megfogalmazásban szerepelt. Csak a két hidegháborús blokk *fegyverszünetét* jelentette, ami a két nagyhatalmi blokk fennállását, a bipoláris világrendet nem érinti, sőt, megerősíti azt. Ezen az alapon kezdődött el a viszony javítása az USA-val, amelynek fontos lépése volt Hruscsov amerikai látogatása, az elnöki nyaralóban, Camp David-ben tárgyalt Dwight Eisenhowerrel.¹¹⁰

¹⁰⁸ Zsukov 61 éves volt. Korábbi első helyettese, az 59 éves Malinovszkij marsall lett a miniszter.

¹⁰⁹ [Tito betegsége hivatkozva nem vett részt a konferencián. A jugoszláv küldöttséget Edvard Kardelj (a párt vezető ideológusa) és Aleksandar Ranković (állambiztonsági és belügyminiszter) vezette. A nagykövet naplóbejegyzése szerint:] *Az oroszok szentül hiszik, hogy Tito betegsége politikai jellegű.*

Vjelko Micsunovics: Tito követe voltam, InterArt, Budapest, 1990 (310. oldal)

¹¹⁰ 1959. szeptember 15. és 27. között. A fegyverkezési verseny egyik leglátványosabb demonstrációját három nappal Hruscsov amerikai útja előtt rendezték meg, 1959. szeptember 12-én egy szovjet rakéta elérte a Holdat.

A gazdaságirányítás átszervezése nem tette a szovjet gazdaságot hatékonyabbá. Ahhoz, hogy az életszínvonalat javítani tudják, a további extenzív fejlesztéshez szükséges tartalékokat kellett volna feltárni. A szűzföld program mutatta, hogy letettek arról, hogy a mezőgazdaság termelékenységét növeljék, inkább elkezdtek növelni a termőterületet. Ezt '54-ben, a Malenkov kurzus alatt határozták el és '57-ben tették meg az első konkrét lépéseket. A nagy szűzföldi évek '58 és '59 voltak, ekkor Hruscsov legjobb emberei, elsősorban Alekszej Kiricsenko, egymás után égtek le, mert őket küldték ki szűzföldi komiszárnak. (Először Brezsnyev vallott kudarcot, ő szintén Hruscsov kádere volt.) A próbálkozás a talajerózió miatt eleve reménytelen volt, a fölszántott füves sztyeppéről a szél egyszerűen elfújta a vékony termőréteget, csak újabb sivatagokat hoztak létre, tovább rontva a szovjet mezőgazdaság helyzetét.

Az ipari termeléshez és fogyasztási cikkek termeléséhez olyan módon próbáltak meg kapacitásokat felszabadítani, hogy tervbe vették a hadsereg leépítését. Erre az a stratégiai váltás adott lehetőséget, amelyet a szuperfegyverzet létrehozása kínált. Az '56-os forradalom napjaiban, a szuezi válság idején volt először szó az interkontinentális rakétákról, akkor kiadtak egy figyelmeztetést, hogy a Szovjetunió ilyen nagy rakétákkal is rendelkezik. Jóval később, 1957. október 4-én, lőtték fel az első szputnyikot, amivel demonstrálták, valóban rendelkeznek ilyen fegyverrel. Megszűnt az USA területének sebezhetetlensége, ennek nagyon nagy hatása volt az egész világban, ez volt a *szputnyik sokk*.¹¹¹ Hruscsovék fontolgatták, hogy átveszik Amerika '54-es koncepcióját, ahol lényegében minimálisra csökkentették a hagyományos szárazföldi amerikai haderőt és szuperfegyverzetet fejlesztették, az atomfegyvereket és az atomfegyver-hordozókat. Tehát nem lett volna szükség arra a hadviselési kapacitásra, amelyet a sztálini katonai doktrína meghatározott, hanem csak egy kisebbre, amivel – akár az ellenség teljes megsemmisítésével – meg tudnák torolni a támadást. Ezzel ki lehet zárni a támadás lehetőségét, ez az *elrettentési stratégia* lényege.

Ebből következett volna a szovjet hagyományos fegyverzetű hadsereg leépítése. (A modern hagyományos fegyverzetű hadsereg sokkal drágább, mint a szuperfegyverzet. A katonai infrastruktúra ciklikus modernizálása hatványozott költségeket jelent. Az egyre fejlettebb harckocsik és repülőgépek gyártása hatalmas összegeket emészt fel, ráadásul nagy létszámú és nagyon jól kiképzett, azaz hivatásos katonákból álló személyzet kell hozzá.) A tervezett egyoldalú fegyverzetcsökkentés bizalomkeltő lépés is volt a nyugat felé. Ennek legelső lépése (aminek egyébként nem ez volt a valóságos oka, de ebbe a koncepcióba is beleillett), hogy '58-ban kivonták a szovjet csapatokat Romániából. A nyugati szakirodalom elfogadja azt a magyarázatot, hogy ez egy gesztus volt Hruscsov amerikai útja előtt. Én feltételezem, hogy a román vezetés (amely a kulisszák mögött leginkább képviselte a hű népi demokráciák sértődöttségét) követelte ezt, mondván: *a magyarok több segítséget kapnak az árulásukért cserébe, mint mi a hűségünkért!* Moszkvában később nagyon megbánták, hogy engedtek e kérdésben. Feltételezem azt is, hogy Románia vezetői már akkor készültek arra a politikára, amit később a Szovjetunióval szemben folytattak.

¹¹¹ Az USA kormánya erre nemcsak fegyverkezési programokkal reagált, hanem jelentősen fölemelte a közoktatás költségvetési támogatását is.

1960

Sor került a fegyverzet-csökkentésre, ami szokás szerint egy nagyszabású politikai kampány keretében történt meg.¹¹² Nem arról volt szó, hogy nem hívtak be újoncokat, hanem a hivatásos állomány egy részét is leszerelték. A sajtó tele volt lelkes cikkekkel, például, hogy milyen jól érzi magát a volt főhadnagy a szovhozban, mint traktorista. (El lehet képzelni.) Később egy sajátos dokumentumból, Oleg Penkovszkij CIA ügynök által megszerzett mikrofilmtekerécsből derült ki, hogy a szovjet tisztikar ezt olyan heves felháborodással fogadta, mint amelyet az első világháború előtt a Monarchia tisztikarában keltett az antimilitarizmus. Ez persze hangosan nem nyilvánulhatott meg, de fontos politikai lépések következtek belőle. Május elsején a szovjet léghárítás Szverdlovszk [Jekatyerinburg] térségében rakétával lelőtt egy U2 típusú amerikai gépet, amely 21000 méter magasban, a sztratoszféra határán repülve rendszeresen fényképezte a szovjet katonai objektumokat. Addig ez a koegzisztencia miatt hallgatólagosan eltűrt felderítési tevékenység volt. A pilótát elfogták, a sajtónak mutogatták, bebörtönözték, majd egy idő után kiadták.¹¹³ A május elseji díszszemlén Malinovszkij marsall, aki Zsukov leváltása után lett hadügyminiszter (emlékezzünk: ő '53-ban rajta volt a Kreml orvosainak protokoll-listáján, tehát Sztálin embere volt) mondott egy nagyon dörgedelmes beszédet, nagy nyilvánosság előtt frontális támadást indított a hruscsovi politika ellen. Párizsban volt egy nagyhatalmi csúcserkeztetés, amely a német lefegyverzés kérdését is tárgyalta volna. Hruscsov utazott erre a csúcstalálkozóra, majd Hruscsov Párizsban bejelentette, hogy nem vesz részt az érkeztetésen és kivonult. Ez furcsa lépés volt, az magyarázza, hogy a teljes pártelnökség kikísérte a repülőtérré, majd Hruscsov elutazása után többségi szavazással határozott: a Szovjetunió mégsem vesz részt ezen a találkozáson. Ezt követően a Központi Bizottság gyökeres változást hajtott végre a KB Titkárságában, 11 tagról 4 tagra – az első titkárt nem számítva – redukálta a létszámát és Hruscsov összes káderét kihajították. Ez volt az a ritka pillanat a kremlinológiai kutatások történetében, amikor a megmaradt KB titkárok névsorából látni lehetett, kik álltak szemben Hruscsovval. Mihail Szuszlov, ez mindenki számára nyilvánvaló volt. Otto Kuusinen, aki a régi KOMINTERN egyik utolsó mohikánja volt. Maradt egy Nuritgyinov Muhitnyikov nevű üzbég, aki a nemzetiségügyi titkár akkor még létező funkcióját töltötte be, továbbá Frol Kozlov, aki ekkor leningrádi titkár volt. Ez a Hruscsov ellenes koalíció nem volt egységes, mint ahogy nem volt az Hruscsov tábora sem. Szuszlov a volt zsdanovistákat jelentette, ők a Nemzetközi Titkárság apparátusára támaszkodtak, azaz a KOMINTERN utódszervezetére, az ő

¹¹² A szovjet kormány már 1955. augusztus 13.-án bejelentette, hogy fokozatosan csökkenti a hadsereg létszámát. 1958-ig mintegy 2 millió katonát szereltek le. 1960. január 15-én további 1,2 milliós csökkentést jelentettek be. Ugyanekkor megint megszüntették a szövetségi belügyminisztériumot, hatáskörének egy részét áadták a tagköztársaságok *közbiztonsági* minisztériumainak és csökkentették az államvédelmi apparátus tagjainak fizetését.

¹¹³ [A pilótát, Gary Powers századost 1962 februárjában, Nyugat-Berlinben, a Glienicke-hídon cserélték ki a KGB ezredesére, akit 1957-ben kémkedésért 45 év börtönre ítélték az USA-ban.] Nem szeretném felbecsülni, vajon hány amerikai lenne hajlandó Rudolf Ivanovics Abelnek, a Vörös Hadsereg ezredesének küldetéséhez hasonló feladatra vállalkozni, aki titokban jutott be az Egyesült Államokba és sikeres kémtevékenységet folytatott New Yorkban. Szovjetunióban élő feleségétől és gyermekeitől távol, látszólag kisebb alkalmi munkákból tartotta fenn magát. Amikor végül letartóztatták, mindent tagadott és sztoikus nyugalommal fogadta büntetését. (Kicsérélését Powersszel nem ő, hanem amerikai ügyvédje kezdeményezte.)

Christopher Felix: *A Short Course in the Secret War* – 1st Edition, Secker & Warburg, Random House Group, London, 1963 – 4th Revised edition, Madison Books, New York, 2001, ISBN 9781568331799

Christopher Felix [James McCargar]: *A titkos háború*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993, ISBN 9630755564 (123. oldal)

kádere volt Kuusinen. A másik kettő is egy csoporthoz tartozott, amelyről eddig még nem volt szó. Kozlov volt a vezérfigurájuk, bázisuk a hadiipari apparátus, tehát a hadsereg fejlesztése volt a központi programjuk. Ez a csoport volt a hrucsovi irányzat fő ellenlábasa. A nyugati kommentárok úgy fogalmaztak, hogy egyik oldalon voltak a *gulyás-kommunizmus* hívei, velük szemben az *acél-zabálók*, akik mindig az *A szektor* fejlesztése mellett álltak ki.¹¹⁴

Nem egyszerűen csak a korábbi tettek megtorlásától való félelem mozgatta a frakciókat, bár ez is létezett még. A XX. kongresszus után átalakult a hatalomgyakorlás módja a Szovjetunióban, a feszített ütemű iparosítás feladása, ami pár évvel azelőtt csak átmeneti, rövid időre tervezett politika volt, akkorra parttalanná váló folyamat lett. Az uralom-fenntartási gyakorlatból kiiktatózott a periodikus tisztogatás, mert ezt a srófot úgy túlhúzták '52–'53-ban, hogy a párt felső vezetése be akarta magát biztosítani, ne lehessen újra a KB tagjait is elérő terror-hullám. Tehát ez ügyben egységszínvonalat alakítottak.¹¹⁵ Az egykori tisztogatások enyhített változata állt, hogy kirúgták azokat, akik nem hajtották végre elég hatékonyan a feladatokat. Nem zárták börtönbe, nem küldték akasztófára, csak sokkal alacsonyabb beosztásba kerültek. Hruscsov rendszeres kirugdosó körutakat tartott, kiszállt a válság-területekre és ott igen zamatos, kacifántos beszédeket tartott a helyi apparátus mindenféle túlkapásairól. Tartalmilag olyanokat, mint amilyeneket mostanában Andropov szokott mondani, de egészen más, színes hrucsovista stílusban, utána következett a büntetés. Ekkoriban az apparátus már egyfajta sztálinista ideológiával védekezett ez ellen, mert alájuk tartozó emberek fölött csökkent a hatalmuk, amit ők presztízs-vesztésként éltek át. Nem kell arra gondolni, hogy ténylegesen megszűnt a hatalmuk, csak a kezük lett jobban megkötve az előző időszakokhoz képest. A sztálini időkben a területi, megyei vezetők kirúghattak, internáltathattak, börtönbe küldhettek szinte bárkit. A hatvanas években ezek a dolgok már nem mentek olyan könnyen, be kellett tartani bizonyos szabályokat is, érthető az apparátus ingerültsége. Mondogatni kezdték, hogy a sztálinista időszak fegyelmezett munkamenetéhez képest Hruscsov csak összevissza kapkod. Amikor megbukott, állandó jelzőként a nevéhez is kapcsolták ezt a kapkodást.

Hruscsov abba kellemetlen helyzetbe került, hogy arra a pártapparátusra kellett támaszkodnia, amelyik az alsóbb szinteken egyre kevésbé volt hajlandó ezt a politikát szolgálni. Amikor a sztálinista hangoltságú tábornoki kar egy közvetlen sérelem miatt egy politikai frontba tömörült, akkor ennek az apparátusnak az ellenállását kifejező Kozlov csoport jelentős offenzívát indíthatott az első titkár ellen. Hruscsov válaszlépései eleinte kis jelentőségűek voltak. Kultúr- és értelmiség-politikájával szerzett magának egy kisebb értelmiségi tábornokot, '59-ben összehívott egy írókongresszust, amit még a pártkongresszusnál is ritkábban szoktak tartani, ez volt a harmadik. Rehabilitálták Jevtusenko csoportját, sőt vezető funkciókba is kerültek és megkezdték azt a fajta sztálinizmus bírálatot és non-konform hangvételt, ami kifelé ellenzékiiségnek tűnhetett, de valójában a hrucsovizmust szolgálták, persze valamiféle partizán stílusban.

¹¹⁴ 1961. január elsején újabb pénzcsere került sor, 1:10 arányban, a bérek és árak is hasonlóan változtak. 1956-ban a városi minimálbér 300 rubel volt, '61-ben a nem mezőgazdasági dolgozók adómentes minimálbére 60 új rubel lett.

¹¹⁵ A létbiztonság növelése nem vonatkozott a köznépre. 1962. június elsején Novocserkasszkban általános sztrájk kezdődött egy bércsökkentést jelentő normarendezés miatt. Az NKVD alakulatai páncélosokkal támadták a pártbiztonság elé vonuló tömegeket. A vérfürdő után a tüntetést túlélő szervezők közül hét embert ítélték halálra.

Hruscsov még sort tudott keríteni arra, hogy visszavágjon ellenfeleinek, összehívta a XXII. kongresszust, amely az utolsó desztalinizációs kongresszus volt. Itt több olyan részletet elmondott nyilvánosság előtt is, ami a XX. kongresszuson még csak a zárt ülésen hangzott el, például a Kirov gyilkosság történetét. A hruscsovista felszólalók mind rémtörténeteket meséltek a sztálini időkből. A KGB parancsnoka – Seljepin, az adminisztratív KB-titkár – játszotta itt a főszerepet, aki ekkor Hruscsov fő támasza volt. Sztálint maradványait kihozták Lenin mauzóleumából és a Kreml kertjében temették el.¹¹⁶

Hruscsov hatvankettőben folytatta az ellenoffenzívát, de az egyik akció a bukását okozta. A rendelkezésére álló, de számára nem megbízható pártapparátus megtörésére elrendelte, hogy a területi (oblaszty) pártbizottságokat válasszák ketté gazdasági elv szerint egy ipari és egy mezőgazdasági pártbizottságra. A cél az volt, hogy megtörje a pártapparátus gerincét, az átszervezés szokás szerint lehetőséget adott a tisztogatásra, a fontos funkciók saját embereivel való feltöltésére, de ez nagy ellenállást váltott ki. Megpróbálkozott egy olyan megoldással is, hogy mivel a Titkárságban megszűnt a hegemoniája, létrehozta a pártelnökség albizottságait, PB tagokból és egyéb hruscsovista káderekből. Az volt a célja, hogy ezekre átruházza a Titkárság kompetenciáit, ezáltal erodálja a Titkárságot, hasonlóan ahhoz, ahogy egykor a sztálini Titkárság elvonta a Politikai Bizottság hatásköreit, de Hruscsov már nem volt elég erős ehhez.

Az irodalmi életben a desztalinizációs kampány csúcspontján, '62 novemberében megjelenhetett az akkor még ehhez a vonalhoz tartozó Alekszandr Szolzsenyicin kisregénye, az *Ivan Gyenyisovics egy napja*. Szemmel látható frakcióháború dúlt, a hruscsovista csoport lapja a *Novij Mir* volt, Alekszandr Tvardovszkij szerkesztésében, velük szemben az *Oktyabr* közölte Kocsetov és Gorbátov műveit, akik a sztálinizmust dicsérő regényeket írtak. (Ezek magyarul is olvashatók, például *A területi párttitkár*.) A hruscsovista tábor bejelentette, hogy Elsbergnek, aki egykor Maxim Gorkij titkára volt, része volt az író halálában, egyidejűleg volt írószövetségi tagok rehabilitálását követelték. Ez már túl sok volt, a hruscsovista vezetés nem merte vállalni. Elkezdődött az elszakadás, amely tovább folytatódott, amikor a modernista művészet újraélesztésére törekedtek. A régi cári lovardában kiállítást szerveztek fiatal avantgarde festők műveiből, nagy protokoll eseménynek indult, még a főtitkár is megjelent a megnyitón. Hruscsov hasonlóan viselkedett, mint annak idején Ferenc József, aki egy szecessziós tárlaton megkérdezte a festőt; *mondja, maga ezt komolyan gondolja?* Hruscsov ennél impulzívabb volt, igen nagy ordítózást rendezett; *efféle mázsolmányokat egy számár a farkával is meg tudna festeni!*¹¹⁷

Októberben volt a *kubai rakétaválság*, ami a szovjet külpolitika egyik legjobban sikerült lépésének a fedőneve, az akkor elvetett mag gyümölcseit most¹¹⁸ is élvezzi a világ. Hruscsov blöffölt: közép-hatósugarú rakétákat helyezett el Kubában, de nem azért, hogy azok ott maradjanak. Tett egy titkos diplomáciai ajánlatot Amerikának: ha az USA garantálja, hogy nem támadja meg ismét Kubát – ebben hallgatólagosan benne volt az is, hogy Kuba nem provokálja Amerikát, felforgató tevékenységét Afrikára és Ázsiára korlátozza – továbbá a Törökországba és Olaszországba telepített közép-hatósu-

¹¹⁶ Erre a kongresszus utolsó éjszakáján, 1961. október 30.-án került sor. Novemberben Sztálingrád neve Volgográd lett, Sztalino ismét Donyeck, Sztalinabad újra Dusanbe lett.

¹¹⁷ Ernszt Nyeizvesztnij avantgarde szobrát különösen heves haraggal bírálta. A tárlat hamar bezárt, a szobrász sokáig nem kapott munkát. [Hruscsov sírjára Nyeizvesztnij készített portré-szobrot.]

Bikácsy Gergely: Pasztellfilm – számár farkával festve, Filmvilág, 1998/5

¹¹⁸ [most = 1983 tavaszán, amikor Szabó Miklós szerint a Szovjetunió a fegyverkezési versenyben megelőzte az Amerikai Egyesült Államokat.]

garú rakétáit is leszereli, akkor visszavonja a szovjet rakétákat. Később úgy tűnhetett, hogy a kemény amerikai fellépésre, amikor az amerikai hadihajók megállították a Kubába tartó szovjet hajókat, a Szovjetunió egyik percről a másikra meghátrált. Azt a közvélemény nem tudhatta meg, hogy Amerika nem technikai elavulás miatt szerelte le a Szovjetunió közelében lévő közép-hatótávolságú rakétáit, hanem a titkos megállapodás miatt. Hruscsov igen nagy sikert ért el, de egyben olyan nagy hibát is elkövetett, amit egy szovjet vezető nem engedhet meg magának: úgy hajtott végre egy sikeres manővert, hogy az *vereségnek tűnt*. Márpedig ez a rendszer olyan presztízs-érzékeny, hogy semmilyen vereséget nem tűr el, a vereség látszatát sem. Ez a hiba alkalmat adott az ellenfeleinek arra, hogy offenzívát kezdjenek ellene. Ennek külső megnyilvánulása az volt, hogy a kubai válság napjaiban a PRAVDA közzétett egy cikket, amelyben leírták, hogy a mongóliai pártvezetés súlyosan megbírálta Timur Ocsirt, a mongol párt egyik vezetőjét, hogy a személyi kultusz következményeinek felszámolását és bírálatát eltúlozta és saját személyi hatalmának növelésére használta fel.¹¹⁹ Ez elég világos célzás volt, a hruscsovi vezetés nem is hagyta szó nélkül. A PRAVDA 1962. október 21-én, a vasárnapi számában lehozta Jevtusenko *Sztálin örökösei* című versét, ami arról szólt, hogy bizonyos emberek már nyugdíjban vannak, de lelkük Enver Hodzsához száll Tiranába. Nem csak visszasírják a régi időket, hanem már fenik a kést, hogy a párt hátába döfjék. Jevtusenko a pártvezetés koboz-felelőseként lépett fel, lényegében dalba szedett frakcióhatározatnak tekinthető az a költemény.

Ettől kezdve az ellentábor is offenzívába kezdett, ez elsősorban a katonai doktrínákban fogalmazódott meg, a már említett két fejlesztési alternatíva küzdött egymással. Egyik oldalon álltak a szuperfegyverzet, a másikon az általános fejlesztés hívei. Az első vonal szimbóluma az a lépés volt, hogy a stratégiai rakétaerőket önálló fegyvernemmé léptették elő és ennek fegyvernemi parancsnoka Nyegyelin főmarsall lett, (a szovjet fegyvernemi parancsnokok a főmarsall címet viselik, ez nem rang, hanem beosztás) aki hamarosan lezuhant egy repülőgéppel, így Hruscsov házimarsallja, Moszkalenko ragadta meg a rakéta fegyvernem főmarsalli botját. Az ellentábor előretörését mutatta '63-ban, hogy Moszkalenkót leváltották és a tüzérség alá rendelték a rakéta fegyvernemet, megszüntették az önálló fegyvernemi státuszát. Hruscsov pozíciójának gyengülését mutatta az is, hogy a szovnarhozok fölé egy szuper-szovnarhozott rendelték, amelynek az élére az addig a hadiipart felügyelő miniszterelnök-helyettest, a Kozlov csoport rangban második emberét, Usztyinovot nevezték ki, aki ezzel lépett be a legmagasabb szintű vezetők sorába. Hruscsov maga is arra kényszerült, hogy fellépjen saját táborának modernista törekvéseivel szemben, ezért egy nagyszabású beszédet mondott az ideológiai problémákról, amit azóta is *kakofónia beszéd*-ként emlegetnek, mert abban a fejtegetésben kulminált, hogy a párt számára – mint Lenin is megmondta – a legfontosabb művészet a film, továbbá a legfontosabb zene pedig a rézfúvószene. *Mert mi az, hogy dodekafónia?! – kérdezte – Biztosan olyan, mint a kakofónia.*

¹¹⁹ Daramyn Tömör-Ochir [Timur Ocsir, 1921–1985] a Mongol Népi Forradalmi Párt ideológiai KB titkára és a PB tagja [1958–1962], a Nagy Népi Hurál elnökségének tagja [1960–1962] a mongol kommunista párt Politikai Bizottságának határozatát végrehajtva szervezte az ünnepségeket Dzsingisz Kán születésének közelgő 800 évfordulójára. [1962. május 31.] Már álltak a szobrok, kinyomtatták az emlékbélyegeket, amikor a PRAVDA cikke élesen kritizálta a *Mongol–Tatár Birodalom dicsőítését* és az előző – Sztálin korabeli – mongol pártvezető, Horlógin Csojbalszan személyi kultuszának *anti-marxista, nacionalista jellegű támadását*. A mongol PB azonnal átértékelte Dzsingisz Kán történelmi szerepét, nem tartották meg a tervezett ünnepséget. Timur Ocsirt szeptemberben megfosztották minden tisztségétől és családjával együtt egy távoli tartományba száműzték. [Hatvannégy éves korában a lakásába betörő ismeretlen tettesek meggyilkolták. A párt Központi Bizottsága 1990 márciusában rehabilitálta.]

Alan J. K. Sanders: Historical Dictionary of Mongolia, 3rd Revised Edition, Scarecrow Press, Lanham, Maryland, USA, 2010, ISBN 9780810861916

1964

Hruscsov pozíciója egyre gyengült, októberben, amíg a Krímben üdült, leváltották. Az akciót a Kozlov csoport szervezte meg, paktumot kötöttek a hruscsovistákkal, akik eladták vezérüket, hogy pozícióikat megtarthassák.¹²⁰ Kompromisszumos megoldásként Leonyid Brezsnyev, a hruscsovista csoport második embere került a főtitkári pozícióba. Valószínűleg Seljepin átállása volt az a lökés, amely a befagyott erőviszonyokat átbillentette, de ő nem sokáig élvezhette ennek gyümölcseit. Rövidesen megszabadultak tőle, mert a KGB elnökként túl sokat tett a desztalinizáció végrehajtásáért. Az miniszterelnöki pozícióba Alekszej Koszigin került, aki az egykori Malenkov csoport egyik utóvédharcosa volt, a vezetésben akkor még szintén benne lévő Mikojjal együtt.¹²¹

A legerősebb csoport ekkor a volt hruscsovisták csoportja, Brezsnyev és Podgornyij körül alakult ki.¹²² A második volt az a csoport, amelyet Usztynov vezetett, mert Hruscsov bukása idején Kozlov már haldoklott. A frakciók mögött katonai csoportosulások is álltak, a hruscsovista csoport mögött az említett Moszkalenko marsall és Bidluszov vezérkari főnök, a másik mögött pedig a hadügyminiszter, Malinovszkij és a Varsói Szerződés első főparancsnoka, Konyev marsall, aki Sztálin utolsó vezérkari főnöke volt. Ezen a két csoporton kívül egy szilárd, de nem nagy frakcióként jelen volt a Szuszlov csoport, a régi zsdanovisták.¹²³

¹²⁰ Október 12-én, a KB ülésén Szuszlov, Ignatov és Seljepin javasolták Hruscsov leváltását, aki másnap már Moszkvában volt, de csak Mikojan támogatta és 14-én fölmentették. Az INDEX ON CENSORSHIP 1979/3. száma közölte Roy Medvegyev cikkét, aki szerint 14-e hajnalán az egész országban leállították a nyomdagépeket és az aznapi lapokból törölték Hruscsov állandó jelzőit (Lenin nagy követője, a békeharcos) és a következő évtizedekben a napisajtó egyszer sem említette a nevét.

¹²¹ [Henry Kissinger szerint Gorbacsov is hasonló taktikával próbálkozott:] A reformokra tett kísérletek a meggyökeresedett *status quo* súlya alatt összeroppantak, mint ahogy azt Hruscsov, majd később Koszigin esete is példázza. [...] A reformok szükségességét egyedül a biztonsági szervek látták be – anélkül azonban, hogy képesek lettek volna az orvoslás módját elfogadni. A KGB hírszerzői apparátusától tudta, hogy a Szovjetunió milyen messze lemaradt a Nyugattal folytatott technológiai versenyben. [...] A KGB támogatta a *glasznoszt* – a politikai liberalizálást – *mindaddig, amíg nem ásta alá az állampolgári fegyelmet*; a katonaság elfogadta a *peresztrojkát* – a gazdasági átalakítást – *mindaddig, amíg Gorbacsov a modernizációs programhoz nem a fegyveres erők csökkentésével próbált forrásokat találni*. [...] Lenin óta a Kommunista Párt volt az egyetlen politikai döntéshozó testület. A kormány a politika végrehajtó, de nem tervező apparátusa volt. A legfontosabb pozíció mindig is a Kommunista Párt főtitkári posztja volt; Lenintől Brezsnyevig a kommunista vezetők ritkán töltöttek be kormányhivatalt. Ennek eredményeképpen az ambiciózus és vállalkozó szellemű emberek a kommunista hierarchia felé törekedtek, míg a kormányzat politikusi hajlammal nem rendelkező ügyintézőket vonzott. Azzal, hogy Gorbacsov a hatalmi központját a Kommunista Pártból a kormányzati szférába helyezte át, forradalmának sorsát egy hivatalnoksereg kezébe tette.

Henry Kissinger: Diplomacy, Simon & Schuster, New York, 1994

Henry Kissinger: Diplomácia, Panem, Budapest, 1996 (797–798. oldal)

¹²² Hruscsovot nem küldték el a távoli Mongóliába, mint Molotovot, vagy Szibériába, mint Malenkovot, hanem megmaradhatott Moszkva környéki dácsájában [...] *házi őrizetben*. [...] Leváltása után kétszer engedték megjelenni a [sajtó] nyilvánosság előtt: egyszer egy kiállítás megnyitóján, másodszor pedig a helyhatósági választáskor, Moszkvában, abban a körzetben, ahol régebben is szavazott. [...] kisebb tömeg várta, amely spontán tapsban tört ki, amikor kiszállt az autóból. A szavazat leadása előtt kiderült, nincs nála semmiféle személyi irat, de a bizottság vezetője kijelentette, hogy *egész Oroszország ismeri őt*. [...] az eset után Hruscsov többé nem volt látható sem szavazáskor, sem egyéb alkalmakkor.

Vjelko Micsunovics: Tito követe voltam, InterArt, Budapest, 1990 (445–447. oldal)

¹²³ 1965. október elsején megszüntették a hruscsovi decentralizáció során létrehozott területi irányítási rendszert és visszaállították az ágazati rendszert: 47 minisztériumot és 15 állami bizottságot.

A frakciók szembenállása két szinten volt megfigyelhető, de ezeknek nem jól látható az egymáshoz kapcsolódása. Az egyik még mindig a katonai doktrínák csatája, a másik pedig a gazdaságpolitikai prioritások versenye. Egyik a mezőgazdasági fejlesztési koncepció volt, amely a fogyasztási ipartól akart elvenni a költségvetési eszközöket először a gépgyártás, majd a műtrágyagyártás számára. Az új pártvezetés hozott egy mezőgazdasági határozatot, egy nagyszabású mezőgazdasági gépgyártási programot indítottak el. Ez a terv a mai napig is napirenden van, az utolsó, ezzel foglalkozó dokumentum ugyanúgy ezt irányozta elő, továbbá fájalta, hogy a húsz évvel ezelőtt kezdett fejlesztés semmit sem haladt előre. A Koszigin körüli csoportosulás a fogyasztásicikk-gyártást szorgalmazta.¹²⁴ Itt egy nagyon halvány, szovjet módon piacelvű átszervezés elképzelései is fel-felmerültek. (Ez valami olyasmit jelentett, hogy öt ruhagyárban bevezettek egy költségbázisú bérezést. Folyton arról volt szó, hogy csökkenteni kell a tervmutatók számát, hogy a természetes, mennyiségi mutatókról a pénzügyi mutatókra kerüljön a hangsúly.¹²⁵) A hrucsovisták lapja a PRAVDA és a kormány lapja, az IZVESZTIJA közötti szócsatákban néhány éven keresztül azon mély értelmű probléma volt a fő kérdés, hogy a gazdaságban az anyagi ösztönzőknek vagy az erkölcsi ösztönzőknek van-e nagyobb szerepe. Az *anyagi* ösztönzés dominanciája valamilyen új gazdasági mechanizmus bevezetését jelentette volna, az *erkölcsi* pedig egész egyszerűen további brutális kényszerítő intézkedéseket.

A Szovjetunió nemzetközi pozíciója ezekben az években megváltozott. A koegzisztencia politikája azon a sínen ment előre, amelyet a hrucsovi vezetés lerakott, az egymást követő amerikai elnökök, pártállásuktól függetlenül jó partnernek bizonyultak. Lényegesen megváltozott a viszony Kínával. Amikor Hruscsov Amerikába ment, a tárgyalási egyik fő témája volt az a megállapodás, amelyet később *atomsorompó egyezmény*-nek hívtak. Ennek értelmében atomhatalom nem adhat át nem atomhatalomnak ilyen fegyvert és technológiát, ennek megfelelően felmondták a Kínával '57-ben kötött egyezményt, ami tovább fokozta a kínai vezetés dühét. A kínai bíráló különböző formákban jelent meg. A *Nagy Ugrás* idején meghirdették, hogy a népi kommunák megszüntetik a falu és a város közötti különbséget, ezzel *elkezdődött az állam elhalála*. Ez azt jelentette, hogy Kína a kommunizmus útjára lépett és rohamosan halad előre, sokkal gyorsabb ütemben, mint a Szovjetunió. A kínaiak szerint szovjetek lepaktáltak az imperializmussal, feladták az osztályharcot, a békés gazdasági verseny meghirdetésével visszasüllyedtek a kispolgáriság – a reakció – mocsarába. Moszkvából többször próbálták mérsékeltebbre inteni őket, különösen sértő volt számukra a kommunizmus felé haladás tempójának emlegetése, hiszen ezzel Kína magának követelte a *világforradalom vezetője* címet. A kínaiak tudatosan provokáltak, nem hagyták abba az ordítózást, megkezdődött a verbális pofozkodás. A kínaiak a jugoszlávoknak címezték azt a kritikát, ami a szovjeteknek szólt, azok pedig az albánoknak azt, ami a kínaiaknak szólt. Később előadták a *keleti szél – nyugati szél* elképzelést, amely szerint nincs *szocialista tábor* és *kapitalista tábor*, hanem a világ igazi forradalmi erőit elsősorban a bandungi egyezményt aláíró el nem kötelezettek képviselik. Tehát kérdés, hogy a forradalmi erők közé számítható-e még a Szovjetunió.

Ekkor kötöttek egy titkos megállapodást arról, hogy nem hozzák nyilvánosságra az egymást bíráló határozataikat. Szovjet részről ezt úgy teljesítették, hogy titkos párthatározatok, amelyeket elsősorban Szuszlov szövegezett, valamilyen módon *kiszivárogtak* nyugatra. Szabályos információs csatorna

¹²⁴ A teljes ipari termelés 25,9%-a volt fogyasztási cikk, az ipari átlagbér 96 rubel volt. A hivatalos statisztika szerint a munkáscsaládok kiadásai 38%-át élelmiszerre, 14%-át ruhára, 7%-át adófizetésre fordították.

¹²⁵ A tervmutatók számát tízre csökkentették, és a legfontosabb – a bruttó termelési érték helyett – az értékesítési mutató lett.

alakult ki, megvoltak azok a nyugati újságírók, akiknek átadták ezeket a szövegeket. A vita annyira elmérgesedett, hogy '63-ban Kína felrúgta a megállapodást és nyilvánosságra hozta a szovjet hrucscovista revizionizmust keményen bíráló párthatározatát. A szovjetek persze azonnal válaszoltak, de a kínaiak jobb pozícióban voltak, mert a lényegében változatlanul hagyott sztálinista ideológia alapelveiből valóban az következett, amit a kínaiak levezettek belőle. Ugyanis amennyiben az imperializmus profithajszája valóban háborús feszültséget teremt, akkor a háború elkerülhetetlen – tehát a hrucscovista koegzisztencia politikának semmiféle reális alapja nem lehet. Csak a hidegháborús fegyverkezési politika lehet helyes. A fegyverkezési egyensúly nem biztosíthatja a békét, csak a számottevő fölény. Tehát fegyverkezni kell, *le kell fogni a gyújtogatók kezét*. A koegzisztencia politikájának igazolásához a szovjeteknek egy új kapitalizmus-elméletre lett volna szükségük. Például a *New Deal*, az USA John Maynard Keynes tanain alapuló korszakának elemzéséből arra az álláspontra is lehetett volna jutni, hogy a kapitalizmus megváltozott, a válság elhárításának másfajta stratégiája is létezik, nem csak az imperialista háború. Azonban sem Hruscsov, sem Brezsnyev alatt nem hirdethették ezt, mert az apparátus sztálinista ellenállását felerősítette volna.

Tehát a szovjetek felemás helyzetbe kerültek, egyszerre volt békés egymás mellett élés a Nyugattal és hidegháború Kínával. Ekkor Kína felvetette a XIX. században, az akkori császári Kína és a cári Oroszország által kötött határ-szerződések ügyét. Kína nem fogadta el ezeket a szerződéseket, mert nem egyenjogú felek kötötték, igazságtalan, imperialista szerződések voltak, amelyeket a gyenge Kínára rákényszerítettek. Lényegében fontos szibériai területek átadásáról volt szó, Vlagyivosztokról és egy sor egyéb városról. (Nem lehet tudni, Kína valóban a területeket akarta, vagy csak a hidegháborús feszültség növelését, az viszont biztos, hogy Kína belső problémáit enyhítené, ha elő tudná mozdítani a kivándorlást – és Ázsiában nincs másik olyan nagy és ritkán lakott terület, mint Szibéria. Ráadásul azon a területen a szovjet gazdaságnak nagyon is szüksége lenne munkaerőre.)

A kínai ideológia koncepciók tovább változtak, '64-ben jött a harmadik világban alkalmazandó partizán-stratégia megalapozása, a *világfalu* és a *világváros* ellentétének meghirdetése, szintén a szocialista tábor és a kapitalista tábor ellentéte helyett. Ez azt jelentette, hogy az elmaradott országok bekerítik a fejlett világot, amelybe már a Szovjetuniót is beleértették. Kialakult az a koncepció, hogy a világ ugyan bipoláris, de nem az amerikai és a szovjet blokk áll szemben, hanem a fejlett országok és a fejlődők komplexumai. Ez már nyílt igény-bejelentés, hiszen ki mások lehetnének az új forradalmi tábor vezetői, mint a kínaiak? Később eljutottak a szuperhatalom koncepcióhoz, amelyben a nagyhatalmak egy kalap alatt szerepeltek, a Szovjetuniót a már nem egyszerűen revizionistának, hanem a *szociálimperializmus* központjának tekintették. A szovjet pártvezetésnek a hatvanas évek első felében még azzal a veszéllyel is szembe kellett néznie, hogy a népi demokráciákban kínai orientációjú csoportok alakultak, ez volt az apparátuson belüli neosztálinista ellenállás egyik megjelenési formája. A Szovjetunióban ez nem volt megfigyelhető, a pártapparátus ezt annyira kockázatosnak tartotta, hogy nem mert ezzel kísérletezni.

Ahol valamilyen revizionista fordulat volt, ott a szovjetek beavatkoztak, mert féltek, hogy ez kisugárzik a Szovjetunióra is. Hiszen ha a népi demokráciákban ilyesmi történhet, akkor ez náluk is elképzelhető lenne. A szovjet-csehszlovák viszony előtörténetéből nem következett egyértelműen a katonai beavatkozás. A XXII. kongresszuson Hruscsovék nyomást gyakoroltak az Antonín Novotný-féle vezetésre, hogy ők is hajtsák végre az '52-ben kivégzett Rudolf Slanský rehabilitációját, ami nekik rettentően kellemetlen feladat volt. Ezen az alapon jött létre egy hrucscovista frakció Novotnýval

szemben, fontosabb tagjai Vladimír Koucky nemzetközi titkár és Jiří Hendrych ideológiai titkár voltak. (Aczél György tőle vette át a *három T*¹²⁶ kultúrpolitikai ötletét.) A fenyegetettség teljesen neurotikussá tette Novotnýt, úgyhogy amikor '64-ben megbukott Hruscsov, vakmerő fordulattal elkezdte jobbosságban felülmúlni Hendrychéket, akik elvesztették a szovjet patrónusukat. Elkezdődött egyfajta pimasz függetlenedés a Szovjetuniótól, például előbb vették fel a diplomáciai kapcsolatot Nyugat-Németországgal mint Magyarországgal. Amikor meghirdették az első csehszlovák atomerőmű építését, Novotný mondott egy beszédet arról, hogy ez az erőmű fogja a csehszlovák urán 80%-át felhasználni, ami azt jelentette: nem fogjuk az oroszoknak átadni. A kínai kulturális forradalom idején a csehszlovák hírügynökség részletes tájékoztatást adott az ottani eseményekről, olyannyira, hogy mivel egyike volt azon keveseknek, akiket egyáltalán beengedtek Kínába, a nyugati lapok nagy része is ezeket a tudósításokat vette át. De a legbosszantóbb provokáció az volt, hogy a csehszlovák újságok elkezdtek a szovjet életszínvonalról szóló cikkeket közölni, vidéki szovjet lapokból vettek át tudósításokat, pedig az volt a tájékoztatás-politika egyik alapelve, hogy csak arról lehet írni, amit a testvéri ország *központi* lapjában közöltek. Moszkvában ezt nagyon rosszhiszemű eljárásnak tekintették. Végül ebből a folyamatból nőtt ki a *prágai tavasz* – de az már egy másik történet.¹²⁷

A hatvanas évek második felében már látható volt, a szovjet iparfejlesztés a végtelenbe nyúlik. Kérdéses, használhatjuk-e egyáltalán a *fejlesztési stratégia* kifejezést egy teljesen lelassult és nehezen koordinálható folyamatra, amely alapkoncepciója szerint egy teljes ipari rendszert kell kiépíteni, ahol mindent gyártanak, ami a modern világban szükséges. Ebből következően elbizonytalanodtak a fejlesztés irányai, nem volt világos fejlesztési célok prioritása, ha úgyis minden kell majd, akkor a sorrend esetlegesen alakulhat. Ezzel a hetvenes évek fejleményeiből néhány lényeges dolgot megmagyarázhatunk. A gazdaság annyi erőforrást (emberi munkát, anyagot, energiát) igényelt, hogy ebből elvileg egy fogyasztói társadalom is létre jöhetett volna, de a rendszer láthatólag nem törekedett erre. Miért? Az egyik ok, hogy az első szakaszban az alapanyag és energiabázist a feltételezett jövőbeli végtermékgyártó kapacitás kiszolgálására méretezték. De a szerszámgépgyártó ipar hamar túlnőtte ezt, tehát az alapanyag-termelés és az energiabázis ciklikusan újra és újra megismétlődő bővítésére volt szükség, a felhasználható kapacitások jelentős részét mindig az alapanyag-kitermelő ágazatokra kellett fordítani. Lényegében ez ma is aktuális gazdaságpolitikai probléma. A szituációt még az is súlyosbította, hogy akkora szerszámgépipari ágazatot kívántak létrehozni, ami a következő tervciklus alatt képes felszerelni az egész Szovjetunó ellátására képes, normális fogyasztásicikk-ipart. Ez – mármint a fogyasztási cikk gyárak fölépítése – eddig még nem történt meg. De ha ez végre sikerülne, akkor abból az is következne, hogy a szerszámgépipari ágazatot azonnal le kellene építeni. (Hiszen akkor már csak az elavult eszközök pótlására, azaz kevesebb gépre lenne szükség. A nehézipari lobbyk számára természetesen ez nem vonzó alternatíva.) További probléma, hogy amit egyszerre építenek fel, azt nagyjából egyszerre kell majd felújítani vagy lecserélni. Tehát a létrehozott gépipari kapacitást ezért fönn kellene tartani. Súlyos tehertétel az is, hogy a lelassult ütem miatt nem épülnek fel bizonyos üzemek és ennek a következményei is úgy jelentkeznek, hogy még nincs meg az, ami felhasználná a már éppen elkészült gyár (gépipari, közvetlen fogyasztásra alkalmatlan) termékeit. A piacgazdaságban ez fölöslegként jelentkezne, de az ideológia szerint *a tervgazdaságban nem*

¹²⁶ Amely szerint a művészek és/vagy alkotások nem a két zsdanovi [Betiltott – Hivatalos] kategóriába sorolhatók be, hanem háromba: Tiltott – Túrt – Támogatott

¹²⁷ Promises of 1968: Crisis, Illusion and Utopia, edited by Vladimir Tismăneanu, Central European University Press, 1st edition, Budapest, 2011, ISBN 9786155053047

lehetséges túltermelési válság – azaz valamilyen módon hasznosítani kell mindent. Ennek egyik lehetséges módja a hadiipar további bővítése, mert az fel tud használni mindenféle szerszámgépipari cikket. A másik elvileg lehetséges mód, hogy külföldön kell eladni, csak hogy ezek a gépek nem olyan minőségűek, hogy a fejlett országok megvegyék őket. Marad a harmadik lehetőség, az elmaradott *szocialista* országokra kell rászógni, segélyként. Világosan látható, hogy a szovjet érdekszférába került országokban azt fejlesztik, amiből a Szovjetunióknak fölöslege van. A halászhajó építést nem véletlenül említettem az ágazati minisztériumok példájaként, az összes szovjetizált országban hatalmas halászhajó építőipar jött létre. Kubának nem volt jelentős halászhajó építése, most a kubai gazdaság harmadik legnagyobb ágazata, ilyen útra lépett Szomália is – ha lesz majd Szaharai Népköztársaság, biztosan annak is jelentős halászhajó flottája lesz.

A brezsnyevi szovjet társadalom finomabb struktúrájáról nincsenek jó leírások, nem is lehetnek, kénytelenek vagyunk az utazók impresszióira hagyatkozni. A Szovjetunió alapvető osztályai nem nagyon különböztek azoktól, amelyek már a harmincas években kialakultak. Az ipari munkásság lényegében olyan, mint amilyen az első ipari forradalom munkássága volt annak idején Európában és az akkori Amerikában. Ezzel egy nagyon nagy létszámú alsó adminisztráció fonódik össze, ami nem képez önálló társadalmi réteget, mert túlnyomó többségében nőkből áll, besorolásuk a férjük társadalmi státuszától függ. A Szovjetunióban a pártapparátus és a gazdasági apparátus világosabban elhatárolódik a közemberektől, mint a mai Magyarországon. A hetvenes évek elején, amikor még többször jártam ott, az utcán látható volt a társadalom tagozódása, míg nálunk már akkor sem volt ez megfigyelhető. A Horthy rendszer alatt a rendőrségi személyleírásokban gyakran használták a *munkáskülsejű egyén* kifejezést, ma már nem határozható meg így az öltözködés. De a Szovjetunióban jól láthatóan elkülönült a nyugatias divatot követő felső középosztály, a szovjet módon jól (magyar szemmel nézve: rettenetesen) öltözködő alsó középosztály és a legnagyobb lélekszámú, szegény, de nem toprongyos alsó osztály. A funkcionáriusok úgy felismerhetők voltak, mintha egyenruhát hordtak volna. Az emberek gesztusaiban is nagyok a különbségek, továbbá a munkás-származás különös ismertető jele volt a tetovált kézfej.

Ettől élesen különböztek a magasabb értelmiségiek – nem a mérnökök, orvosok, ők a középszintű értelmiséghez tartoztak –, hanem elsősorban a kutatóintézetek, a szerkesztőségek dolgozói és a művészek, ők alkották legmagasabb jövedelmű csoportot, akik számára már elérhető volt a nyugatias életstílus. A hatvanas évek második felétől a szovjet társadalom nem egyszerűen úgy tagozódott, hogy voltak a káderek és a nem káderek, de nem is úgy, hogy voltak az értelmiségiek, a középosztálybeliek és a kétkezi munkások, már sokkal finomabban rétegzett volt. Külön kasztban vannak a káderek, külön a flancos értelmiség, külön a gazdasági értelmiség, amibe a gyárigazgatók is beletartoznak és végül a népi elemek. Az ő ellenszenvük alapvetően a jómódúak ellen irányult, nem a funkcionáriusokat utálták. A nézetek itt nagyon megosztottak, nem szeretik a kádereket sem, de a káderek által bármikor pogromhangulatba heccelhetők a nyugatias életstílust képviselőkkel szemben, ezt az új mechanizmust kívánó gazdasági vezetők ellen is ki lehet játszani. Nagyobb az ingerültség a korrupcióval szemben is, mint itthon – ez durva manipulációkra ad lehetőséget, a pogromra való hajlandóság a szovjet társadalmat erősebben jellemzi, mint az általam ismert többi népi demokratikus társadalmat.

A képhez tartozott még a mai magyartól eltérő fogyasztói magatartás, ami a Rákosi korszakban Magyarországon is megfigyelhető volt a fiatalabb rétegeknél: a *pénzszórás*. Nálunk az ötvenes években, illetve a Szovjetunióban még a hatvanas években is jellemző volt, hogy az alapvető fogyasztási

cikkek már nagyjából folyamatosan kaphatóak voltak, de minden mást nagyon nehéz volt megszerezni. Tehát értelmetlen takarékoskodni, ugyanabból a konfekció öltönyből egy embernek háromnál több nem kellett, ha lerohadt róla az egyik, megvette a következőt. A Szovjetunióban nem lehetett magánlakást építeni. Akinek kiutalták, annak volt lakása, akinek nem, az nem tudott mit tenni. Ebből következett, hogy a szerény fizetésből is viszonylag sok elkölteni való pénz maradt – ez tovább erősítette a tömeges alkoholizmust.

A hatvanas évek végétől kezdve a Szovjetunióban is megjelentek a változás jelei, már érdemes volt pénzt gyűjtögetni, lehetett előre tervezgetni, mit kell megszerezni: lakást, bútort, frizsidert. A magyar társadalom '56 után azonnal beállt erre a magatartásra, pontosabban visszaállt, hiszen a szünet itthon csak néhány éves volt, a harminc éven fölüliek még ebben nőttek föl. A Horthy rendszerben ez volt a normális kispolgári életstratégia, ennek megváltozását lehetetlen állapotként érzékelték. Ha egy új generáció viszont már a másik korszakban nőtt fel, igen súlyos teher számára az átállás, ezért gyakran lehet hallani a szovjet emberektől, hogy szerintük *Sztálin idejében magasabb volt az élet-színvonal*. Teljesen nyilvánvaló, hogy ennek az ellenkezője igaz, első pillanatban érthetetlen, hogyan gondolhatják ezt? De aki mondja, az arra emlékszik, hogy akkor mindig volt szabadon elkölthető pénze, vodkára, mindenféle szórakozásra. Mostanában pedig spórolni kell és soha semmire nem elég a fizetése, ezért ez az életstratégia megterhelőbb számára. Sok embernek nem olyan fontosak ezek a megvásárolható tárgyak, mint amennyire jó volt az a könnyebb élet. A szovjet munkásság igen nagy része (feltehetően a kétharmada) erre a *könnyebb* életre törekszik. Ez a csoport megfigyelhető Magyarországon is, de itt ők a *lumpen*-nek számítanak és a konszolidált többség elítéli ezt a magatartást. A Szovjetunióban ezek nem lumpen elemek, ott ez lényegében tipikus, elfogadott, azok is ehhez igazodnak, akik már nem ebben élnek. A művelt szovjet értelmiségieknek is vannak olyan szövegeik, amik mind az efféle nosztalgiákat fejezik ki, például *Sztálin idejében minden évben volt végleges árleszállítás* – mondták nekem, elfelejtve, hogy azoknak a cikkeknek az árát szállították le, amiket úgysem lehetett kapni, tehát teljesen mindegy volt, hogy milyen áron nincsenek a boltban.

Megfigyelhető egy nagyon éles főnök-ellenesség is, amit itthon nem ismerünk, mert a magyar társadalom a hetvenes években az érvényesülésre, az előmenetelre állítódott be, tehát általában tiszteli, illetve példának tekintti azt, akinek a pozíciójába fel akar jutni. A harmincas években megfigyelhető mobilitás a hetvenes évekre nem lelassult, hanem leállt, kasztszerű elkülönülés jött létre. A felső rétegek nagyjából reprodukálódnak, tehát a pártkáderek fiai lesznek az új káderek, oda bekerülni más már nem nagyon tud. Az apparátus már nem bővül, nem parkinsonizálódik olyan mértékben, hogy oda nagy tömegben lehessen alulról is bejutni. A kétkezi munkások nem is törekednek magasabb pozícióba, a hetvenes évek óta ott is a mellékjövedelmek megszerzése érdekli őket.

Mindez azt is magával hozta, hogy két évvel Hruscsov bukása után, amikor a soron következő pártkongresszust összehívták, félreérthetetlen lépések történtek Sztálin és a sztálinizmust rehabilitálására.¹²⁸ Nem vonták vissza teljesen hruscsovi desztalinizációt, nem tértek vissza az '51-es állapotokhoz, ezt a társadalmi viszonyok sem tették volna lehetővé. Az új kurzus ideológiai alapja lényegében egy kontinuitási koncepció volt, a múlt ismét megváltozott, ettől kezdve a *Szovjetunió minden fejlődési szakasza alapvetően jó volt*. A sztálinizmusban ugyan megvoltak azok a hibák, amire a

¹²⁸ A XXIII. kongresszust 1966. március 29. és április 8. között rendezték meg. Az új PB névsora: Brezsnyev, Kirilenko, Koszigin, Mazurov, Pelse, Podgornij, Poljanszkij, Seljepin, Seleszt, Szuszlov, Voronov. A kongresszus eltörölte a vezetők periodikus újraválasztását előíró hruscsovi határozatot.

hruscsovi kritika rámutatott, de akkor egyoldalúan eltúlozták azokat, a mérleg másik oldalán ott vannak a hruscsovizmus hibái, azok a súlyosabb hibák, mivel ezek jobbos hibák, és *mindig a jobb-oldali elhajlás a veszélyesebb*. Továbbá hallgatólagosan a '64 októberi plénum, Brezsnyev kinevezése lett az igazi fordulópontra a szovjet fejlődésben, ami azt jelentette, hogy a XX. kongresszus többé már nem számított stratégiai jelentőségűnek.

Sztálin II. világháborús szerepe újra megbecsült lett, a hruscsovista kritika túlzásait fokozatosan elutasították, újra lehetett kapni Sztálin képet, újra megünnepelték a születésnapját, visszaállították a pártelnökség helyére a Politikai Bizottságot, az első titkár helyett újra *főtitkár* lett a párt vezetője, ez is a sztálinista hagyományok megbecsülését jelezték. A hruscsovista vonalhoz csatlakozott értelmiség és a maga a pártfrakció sem harc nélkül vonult vissza, nem volt teljesen lehangoló Brezsnyev győzelme. Még megjelenhetett Alekszandr Nyekrics könyve, az *1941. június 22*, amelyben élesen bírálta a Sztálin alatti fegyverkezésben bekövetkezett politikai mulasztásokat, arról is írt, hogy a tisztogatások milyen súlyos következményekkel jártak.¹²⁹ A nyilvánosság kizárásával lebonyolított éles hangú vitát is rendeztek róla, hivatalban lévő vezérkari tisztek vonultak fel, előadták a tapasztalataikat, mekkora károkat okozott, hogy a mérnökök nagy része koncentrációs táborban volt, milyen nagy létszámú elitalakulatokat vont el a harctérről az NKVD. A vita jegyzőkönyve napokon belül megjelent a nyugati sajtóban, természetesen a hruscsovista frakció szivárogtatta ki.

Ekkor már látható jelei voltak, hogy a hruscsovista nonkomformizmus táborából kinőtt egy sokkal radikálisabb ellenzéki csoportosulás, amelynek legismertebb tagja Szolzsenyicin lett. Hruscsov bukása utáni években nyugatra emigrált egy szobrász, Tarszisz, akinek a visszaemlékezéseiből kiderült, hogy már évek óta folyt az igazságügyi elmeorvosítás, aminek a XXI. kongresszuson történt meg ideológus megalapozása. Meghirdették, hogy idővel az állam el fog halni, vele együtt rendőri apparátus is, ezért a társadalomellenes egyéneket – *mivel azok egyszerűen nem normálisak* – ennek megfelelően kell majd kezelni. Akkor nyugaton senki nem vette észre, mit is jelent ez a valóságban, pedig ez már akkor is létező gyakorlat volt.¹³⁰ Az elmeorvosintézet mostanában a szovjet rendszerben az internálással azonos, oda bírói ítélet nélkül be lehet vinni bárkit. Ez nem feltétlenül hosszú ideig tartó elzárást jelent, sőt Tarszisz leírta, hogy az ünnepek előtti preventív begyűjtések során összeszedett ellenzékieket is az elmeorvosintézetekbe vitték. Kedélyesen festi le a helyzetet, hiszen a börtönben az elítélt minden cselekedetért – *izgató kijelentések*, szökési kísérlet, egyebek – újabb és újabb büntetésekkel sújtható, míg aki elmeorvosintézetben van, az hivatalosan nem beszámítható, következképpen bármit mondhat. De indultak a büntetőperes is az ellenzékiek ellen.¹³¹ Andrej Szinyavszkij és Jurij Danyiel ügye a talán legismertebb.¹³² Ebből vált ismertté a nyugatra kijuttatott és álnéven publikált írások gyakorlata, majd a későbbiekben a *szamizdat* mozgalom tevékenység. Annak ellenére, hogy voltak peres, a pártvezetés az egész brezsnyevi időszakban bizonyos mértékig tolerálta

¹²⁹ Alekszandr Nyekrics: *Így történt*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967

¹³⁰ 1970-ben elmeorvosintézetbe zárták, majd az akadémiai értelmiség tiltakozása miatt kiengedték Zsosz Medvegyevet, akinek erről történész testvérével, Roy Medvegyevvel közösen írott könyve angolul 1971-ben, magyarul 1990-ben jelent meg (*Ki az őrült?* Európa Kiadó, Modern Könyvtár sorozat).

¹³¹ 1964. március 13-án *munkakerülés* vádjával 5 évi kényszermunkára ítélték Joszif Brodskij leningrádi költőt, aki később emigrálhatott és elnyerte az irodalmi Nobel díjat.

¹³² 1965 szeptemberében tartóztatták le őket, 1966 februárjában volt a per, 7 illetve 5 évi kényszermunkára ítélték őket. Ugyanekkor számos író és tudós beadványban kérte a KB elnökségét, hogy ne folytassák a sztálinizmus restaurálását. A levél aláírói közt volt Andrej Szaharov is.

ezt a tevékenységet. Nem lehet kétséges, ha meg akarták volna szüntetni, módjukban állt volna. Feltételezésem szerint három oka volt, miért nem tették. Az egyik az, amint egyszer más összefüggésben említettem, ahhoz hogy kiszivárogtassanak nyugatra bizonyos titkos dokumentumokat, az is kellett, hogy ezeken a csatornákon rendszeresen valódi ellenzéki szövegek is kijussanak, mert ez tartotta fenn a moszkvai informátorokba vetett nyugati bizalmat. A másik, amiért feltételezésem szerint ezt hagyták, hogy a marginalizálódott értelmiségi ellenzékiiséget nem tartották igazán veszélyesnek, a szamizdatolvasás lényegében a magasabb státusú kutató értelmiség privilégiuma volt. A harmadik, egy jól ismert rendészeti gyakorlat, amit a nem egészen totalitárius rendszerek is alkalmaznak, miszerint hagynak bizonyos ártalmatlan ellenzéki tevékenységet, hogy megfigyelhessék, miként alakulnak a dolgok, kik azok, akik hajlandóak ilyesmihez csatlakozni. Végül pedig van egy még ennél is csúnyább feltételezés, miszerint létezik az előtérben álló *engedélyezett* ellenzékiiség, ami magára vonja a figyelmet, a reflektorfényt, így körülötte még nagyobb lehet a sötétség – hogy ebben a sötétben kivel mit csinálnak, azt nem tudni, az már a nyugati újságokat sem érdekli.¹³³

Már a hatvanas évek végétől az ellenzék tipikus figurái a marginalizálódott értelmiségiek, akiket fiatalon, még az egyetemokről vagy később kutatóintézetekből, szerkesztőségekből politikai tevékenységük miatt távolítottak el és szabadúszóként éltek. Korán bekapcsolódtak különféle ellenzéki tevékenységekbe, mint például a szamizdat irodalom terjesztése, később a Helsinki-bizottságok, ellen-szakszervezetek. Természetesen állandó zaklatásnak vannak kitéve, időnként, teljesen váratlanul lecsukják őket. Most legutóbb egy Tbilisziben élő, zsidó származású újságírónt ítélték el, a vádak között a *terrorizmus* is szerepelt. Egy másik ügy során a Szovjetunióban nagyon divatos okkultizmussal foglalkozó figurát csuktak be, mert rosszakat jósolt a Szovjetunió jövőjéről.

A szovjet belpolitika centrumában még egy ideig a katonai doktrínák harca állt, ami '67-re eldőlt a mindenoldalú fejlesztés javára. Koszigin és Brezsnyev közötti harc során az egyik a mezőgazdasági gépgyártás fokozását sürgette, a másik a fogyasztásicikk-ipar szervezeti megújítását. Gyakorlatilag ez jelentette akkor a politikai harcot, majd ennek elcsitulásával beállt a teljesen megmerevedett stabilitás kora. Az apparátusban akkortól a számlálóra szerű előmenetel jelentette a politikai karriert, ritka jelenség lett a nagy kiugrás, többnyire a helyettesek léptek előre.

1968

Ismét visszaállították a szövetségi belügyminisztériumot, '68 novemberében újra elvették a KGB-től a belbiztonsági csapatokat és a belügyminiszter, Nyikolaj Scsokolov alá rendelték, aki természetesen Brezsnyev egyik bizalmi embere volt.¹³⁴ A határőrség a KGB hatáskörében maradt.¹³⁵

A szovjet külpolitika Konrad Adenauer bukása, majd '69-ben a szociáldemokraták kormányra kerülése következtében megváltozott. Két lehetséges alternatíva volt, mereven fenntartani a bipoláris világ-

¹³³ 1974 elejére, ellenzéki források (Chronicle of Current Events) szerint a politikai foglyok száma meghaladta a tízezret.

¹³⁴ Brezsnyev lánya, Galina Brezsnyeva és barátnője, a belügyminiszter felesége már a hetvenes években hírhedtek voltak korrupciós ügyeik miatt. Brezsnyev halála után a csoport egyik tagját, Jurij Szokolovot 1983 novemberében halálra ítélték és 1984 nyarán kivégezték, Scsokolov és felesége öngyilkos lett.

¹³⁵ A KGB korábbi főnökét, Vlagyimir Szemicsasznijt már 1967. május 18-án leváltották, Jurij Andropov lett az utóda.

rendet, az USA-val megegyezve, a többi nép feje fölött felosztani a világot, vagy Nyugat-Európa felé külön lépéseket tenni, megpróbálni semlegesíteni azt a régiót. A hetvenes évek elején még bizonyos különbség volt tapasztalható a volt hruscsovisták Amerikára koncentráló és Koszigin Nyugat-Európára orientálódó politikája között, a '70-es években már mindkettőre törekedtek. Nyugat-Németország meghirdette a kis lépések politikáját és fokozatosan rendezte kapcsolatait a keleti szomszédaival. Ennek az is volt a célja, hogy ezt követően javítsák Nyugat-Németország és a Szovjetunió viszonyát, azonban Moszkvában ezt éppen ellentétesen, leválasztási kísérletnek értékelték, mivel az akkoriban kiépülő nyugati gazdasági kapcsolatok nagyobb mozgásteret adtak ezeknek az országoknak. Ebben legmesszebbre Románia ment, de az ilyen külön kapcsolatok hasznélvezője lett az NDK mellett Lengyelország és Magyarország is. A csehszlovák válság nagyon kétségessé tette a folytatást, de szovjet részről sem került le a napirendről a külön-kapcsolatok építése, két évvel később aláírták a szerződést.¹³⁶

Kínával '69-re a viszony annyira megromlott, hogy valószínűleg ez is segítette a mindenoldalú hadsereg-fejlesztés híveinek győzelmét, hiszen a Szovjetunióknak Kína ellen is kellett fegyverkeznie. Nyilvánosan nem mondták ki, de valószínűleg ezzel érveltek a Nyugattal folytatott leszerelési tárgyalásokon is: a Szovjetunióknak át kellett csoportosítania haderejének jelentős részét a kínai határ közelébe, ezért szüksége volt egy, a nyugat-európai nyomást ellensúlyzó superfegyverre.

Az USA-val folyó fegyverzet-korlátozási tárgyalások egészen '78-ig jól haladtak, több megállapodás született, az első a SALT-1, amely a rakétaelhárító fegyverrendszerekre vonatkozott.¹³⁷

Természetesen nem tudom, hogy a kínai határ közelében mekkora katonai erő van lekötve, annyi biztos, hogy a szovjet katonai doktrína nagy tartalékképzést ír elő, tehát ha a kínai oldalon valamilyen konfrontáció történne, akkor is meg tudják erősíteni a nyugati oldalt. Most az afganisztáni fronton mintegy százezer emberük van, míg egész Nyugat-Európában háromszázezer amerikai katona van. Tehát a Szovjetunió a harmadát tartja a semminél is jelentéktelenebb Afganisztánban annak az erőnek, amit az USA a rendkívül fontos Európában tart. Ez teljesen nyilvánvalóan a tartalékból történik. Amikor Kína katonai kérdésre vált, két furcsa esemény történt, '69 márciusában az Usszuri folyónál egy határincidens, aminek az az érdekessége, hogy ezen a területen a hasonló fegyveres konfliktusok mindennaposak lehetnek, mégis ez volt az egyetlen, amiből a Szovjetunió látványos ügyet kreált. Feltételezésem szerint ez is egy szondázási akció volt, lemérték, hogy a nyugat milyen érzékenyen reagálna arra, ha a Szovjetunió megtámadná Kínát. Láthatták, már elég érzékeny. A másik ilyen akció során kiszivárgott egy szovjet vezérkari tervezet arról, hogy a Szovjetunió preventív atomcsapással meg kívánja semmisíteni a Kína atomfegyver készleteit és gyárait.

A nyugati-kínai közeledés már meglehetősen előre haladott állapotban volt a '70-es évek elején. Mao Ce Tung akkor nem egyenlő távolságot akart tartani a két világhatalomtól, hanem egyértelműen a Szovjetunió ellen küzdött saját hidegháborújában. Ennek oka talán az lehetett, hogy megszerezhetőnek vélték a számukra igen fontos szibériai területeket, vagy pedig a belső helyzet szempontjából látszott célszerűnek számukra az eretnek ország elleni kampány. Egy kínai-amerikai paktumra

¹³⁶ A Willy Brandt által meghirdetett *Ostpolitik* eredményeként 1970. augusztus 12-én aláírták a szovjet – nyugatnémet szerződést az Odera-Neisse határról. 1971. szeptember 3-án aláírták a Nyugat-Berlinre vonatkozó négyhatalmi szerződést. Az NSZK–NDK alapszerződés 1973. június 21-én lépett hatályba.

¹³⁷ A SALT-1 szerződést Nixon moszkvai látogatásakor, 1972 májusában írták alá.

törekedtek, ami a Szovjetuniót veszélyes helyzetbe hozta volna, egy ilyen katonai szövetség a Szovjetunió hátrányára változtatta volna meg a globális erőegyensúlyt. Az amerikai kormányzat azonban mindig is a Szovjetunióval való koegzisztenciát preferálta, a *kínai kártya* csak zsarolási eszköz volt a kezében, nem vették komolyan ezt az ötletet. Az amerikai politika is abból a számításból indult ki, hogy a Szovjetunió a gazdaságilag kevésbé teherbíró, tehát eminens gazdasági érdeke az arányos fegyverzetcsökkentés, így azt a tárgyalásokon el lehet majd érni. Az USA vezetőinek külpolitikai teljesítményét a hetvenes évek első felében a közvélemény teljesen a Szovjetunióval fenntartott kapcsolatok változása alapján minősítette: ha javult a viszony, akkor a külpolitika jó volt, ha romlott, akkor rossz volt. Nem érdekelte őket, a harmadik világban mekkora területeket foglal el a Szovjetunió. Egy jelentéktelen vita a szovjetekkel sokkal kellemetlenebb volt, mint ha elveszítettek három országot Afrikában, mondván, hogy *azokkal úgyis csak baj van, vesződjenek velük az oroszok*.

A szovjet fegyverkezési politikában még egy észrevehető jelenség volt, a két nagy katonai csoportosulás mellett megjelent egy harmadik is. Ezeket én juntáknak hívom és el is neveztem őket azokról a nagy hadműveletekről, amikkel saját jelentőségüket legitimálni szokták. A folyamatosan változó történelemkönyvek szerint a II. Világháborút mindig az éppen előtérben levő junta nyerte meg. A hruscsovista tábornokok csoportja a sztálingrádi junta volt, ekkor a háború hivatalos fordulópontja a sztálingrádi csata volt. A Konyev–Malinovszkij csoport a kurszki junta, ők a '43-as kurszki hadműveletben részt vett tábornokok. Az ő dicsőítésükre készült a *Felszabadítás* című négyrészes film, ami csak a háború Kurszk utáni történetét beszéli el, egyértelmű célja a kurszki tankcsata fölértékelése. A harmadik csoport az uszuri junta, akik a kínai kérdés katonai problémává válásával kerültek be a hadvezetésbe. Ennek vezérfigurája Ivan Pavlovskij hadseregtábornok, a szárazföldi haderő főparancsnoka lett. Ennek a csoportosulásnak az előtérbe kerülése még egy furcsa fejleményhez kapcsolódik, '70 januárja és márciusa között valószínűleg lezajlott egy tisztogatás a hadseregben, aminek nyertese a Pavlovskij csoport volt, amely politikai arculatáról semmit nem lehet tudni. Drámai események lehettek, mert akkor a Politikai Bizottság szinte teljes egészében eltűnt, alig jelent meg valaki a nyilvános rendezvényeken, hivatalosan mindenki *beteg* volt. Majd április 4-én, a magyar követség fogadásán megjelent a teljes Politikai Bizottság, sőt a fegyvernemi főparancsnokok is, ami azelőtt soha nem volt szokás. Ezzel demonstrálták, hogy a válság véget ért, az ott megjelentek a Szovjetunió politikai és katonai vezetői.¹³⁸ Ezt követően volt egy Varsói Szerződés hadgyakorlat, aminek az a különlegessége, hogy ez volt az egyetlen a Szovjetunió területén. Ezt

¹³⁸ A NÉPSZABADSÁG 1970-es évfolyamában, a diplomáciai hírekben Grecsko, Gromiko, Koszigin és Podgornij, az állami vezetők, rendszeresen szerepelnek, de Brezsnyev az első negyedévben senkit sem fogadott, sehova sem látogatott. Akkor említették először, amikor megérkezett az április 4-i ünnepségre. Kísérete: Scserbickij (PB póttag), Zaharov (marsall, Grecsko első helyettese). Az 1971-es évfolyamban Brezsnyev is szerepel a protokoll-hírekben, például február 5-én fogadta a jugoszláv nagykövetet.

A PRAVDA 1970-es évfolyamában (az Országos Széchényi Könyvtárban található, külföldi terjesztésre szánt példányokban) 21 polgári és 7 katonai gyászjelentés olvasható,

január 11.	P. I. Beljajev, 44 éves, úrhajós ezredes, súlyos betegség miatt,
február 3.	M. L. Mil, 60 éves, helikopter konstruktőr, súlyos betegség miatt,
április 2.	Sz. K. Tyimosenko, 75 éves, marsall, háborús veterán, súlyos betegség miatt,
május 5.	Ny. V. Jegorov, 62 éves, vezérezredes, rakéta fegyvernem, váratlanul,
október 8.	J. F. Loginov, 63 éves, marsall, légierő, súlyos betegség miatt,
november 20.	A. I. Jeremenko, 78 éves, marsall, (a fegyvernemet és a halál okát nem közölték)
december 10.	A. I. Mikojan, 65 éves, vezérezredes, repülőgép konstruktőr, súlyos betegség miatt halt meg.

A két idős marsall kivételével mindegyikük a légierő vagy a rakéta fegyvernem tisztje volt.

megtekintette Brezsnyev is, aki nem repülőgéppel, hanem harckocsival utazott a helyszínre, a tamanyi páncélos ezred kíséretében.

A hetvenes években a szovjet vezetés a legmagasabb szinten eldöntötte, hogy belső mozgását áttekinthetetlenné teszi, megakadályozza a szembenálló csoportok külső kapcsolatainak kiépítését. Felállítottak egy külső kulisszát, ami azután nem változott, legfeljebb öt évenként egy kicsit. A háttérben feltehetően tovább folytak politikai csatározások, azonban ezeket szinte lehetetlen volt a szokásos módszerekkel felderíteni.

A XXIII. kongresszust követően volt egy határozott sztálinista hullám, ezt elsősorban a KOMSZOMOL apparátusa közvetítette, ők bátorították egy sajátos népies sztálinizmus kialakulását, ami mára sem szűnt meg teljesen. Akkor ennek némiképp már Brezsnyev ellenes éle is volt, mert Sztálin volt az egyetlen nyíltan felvállalható nem Brezsnyev. Ehhez járult a már említett fogyasztói magatartás, valamint a határozott szembenállás a szervezetlenséggel, a kaotikus állapotokkal, erőteljes igény alakult ki egy *nem ennyire impotens* vezetés iránt. A feltételezhető belső harcokban is megjelenhetett ez a Sztálin kultusz, az erre adott hivatalos válasz volt a jubileumi Lenin-mánia, 1970-ben. Hruscsov bukása után Brezsnyev-kultusznak egészen a hetvenes évek elejéig nyoma sem volt, mint ahogy korábban számottevő Hruscsov-kultusz sem volt. Az újabb főtitkári kultusz nyilvánvalóan politikai döntés következménye volt és hatalmas visszatetszést keltett. E kultusz külsőségeit mindenki ismeri, azonban nem lehet tudni, hogy Brezsnyevéknek ezzel mi volt a célja. Feltételezem, ez már a Brezsnyev utáni helyzetre való felkészülés volt, azt akarták, hogy halála után a két potenciális kultusznak, a Sztálin- és a Hruscsov-kultusznak ne legyen tere. A már említett tábornokvész után sem látványos személycserék, sem követhető frakcióharc nem látható.¹³⁹ A hruscsovi korszak nagy figuráit akkorra már lecserélték, egyeseket a reszortjukban elkövetett hibák, másokat azonban kilengéseik, botrányaik miatt mozdítottak el. Dmitrij Poljanszkij, a mezőgazdaságért felelős miniszterelnök-helyettes, valamint két nemzetiségi területen dolgozó KB titkár bukásához az irányításuk alatt álló területek állapota vezetett, azt azonban nem lehetett kideríteni, hogy Podgornij mibe bukott bele.¹⁴⁰ Később az terjedt el, hogy egy alkotmányreformot tervezett. A Brezsnyevvel szemben álló második ember Dmitrij Usztyinov hadügyminiszter volt, aki meglepő módon, civil volt. Ekkoriban történt, hogy Brezsnyevet, aki addig csak hadseregtábornok volt, előléptették marsallá, aminek az volt a célja, hogy magasabb rangban legyen mint a hadügyminiszter, szükség esetén közvetlenül rendelkezessen a hadsereggel. Néhány nappal később Usztyinovot is kinevezték marsallá. Majd igazi érdekességgént megjelent egy kormányrendelet arról, hogy a hadseregtábornokok is hordhatják a marsallcsillagot.¹⁴¹ Addig is feltűnő volt, hogy Pavlovszkij, a szárazföldi haderők főparancsnoka, továbbá még számos magas beosztású tiszt van hadseregtábornokként olyan beosztásban, amit addig csak marsallok

¹³⁹ Az 1971. március 30. és április 9. között tartott XXIV. kongresszuson lett PB-tag Grisin, Kulakov, Kunajev, Scserbickij. (A XXVI. kongresszuson, 1981. február 23. – március 9. között már szinte egyáltalán nem voltak személyi változások. Brezsnyev fia és veje a KB póttagjai lettek, sőtora teljes jogú KB-tag.)

¹⁴⁰ Nyikolaj Podgornij 1965–1977 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke volt, elődje Anasztasz Mikojan [1964–1965] utóda Leonyid Brezsnyev.

¹⁴¹ 1976. április 26-án meghalt Grecsko marsall, hadügyminiszter, három nappal később nevezték ki Usztyinovot. Május 8-án Brezsnyev marsalli rangot kapott és másnap szobrot állítottak neki. (Ez volt az első mellszobor élő pártvezetőről a Sztálin utáni korszakban.) Egy évvel később, 1977. június 16-án Brezsnyevet államfővé választották, így a Szovjetunió történetében először egy személyben pártfőtitkár, főparancsnok és államelnök lett.

tölthettek be, illetve az oda kinevezettek automatikusan marsallok lettek.¹⁴² A rendeletből lehet arra következtetni, hogy ezeket a tábornokokat Usztyinov nem akarta előléptetni.

Külön fejezet a '70-es évekbeli szovjet nemzetiségi politika. Az egyik demográfiai tényező, ami konszolidálta a Szovjetunió belső viszonyait, a nagyon alacsony népszaporulat, ami világon mindenütt a városiasodás egyik kísérőjelensége. Egy esetleges népességrobbanás miatt az ellátási rendszer azonnal összeomlana. A népesség azonban lassan, de növekszik és valószínűleg a szovjet mezőgazdaság krónikusan rossz teljesítménye miatt az élelmiszer-termelés növekedése nem tudja a lakosság növekedését követni. Veszélyesebb fejlemény azonban, hogy a népszaporulat elsősorban a nem orosz, közép-ázsiai népeknél indult meg, ezért folyamatosan változik az oroszok és a nem oroszok aránya. Egy kijevi utazásom során tapasztaltam, hogy az ukrán területen Seleszt (aki Hruscsov idejében PB tag és ukrán titkár volt) szabályos és rendes ukránosító politikát folytatott, klasszikus módszerekkel, az ottani oroszok ellen. Az oroszok sírtak, hogy nem hagyják őket békén, nem kapnak munkát, el akarják őket üldözni. Seleszt ehhez ideológiát is gyártott, megjelentetett egy könyvet, amelyben dicsőítette az ukrán múltat, végül is e miatt váltották le. Továbbá egy elég nagyszabású külpolitikai játékot is folytatott, paktumot kötött Walter Ulbrichttal, Kelet-Németország könnyűipari cikket szállított az ukrainai ellátás javítására, cserében pedig ő a szovjet Politikai Bizottságban támogatta a kelet-német vonalat.

Az iparfejlesztés összekeveredett a nemzetiségi problémákkal, bizonyos területek fejlesztése nemzetiségpolitikai dimenziókat kapott. Valószínűleg ez egyik oka annak, hogy a '70-es évek második felében újra visszatértek az ágazati elv szerinti kormányzati struktúrához, újra felállították a központi minisztériumokat. A nyersanyag és alapanyag bázist a közép-ázsiai lelőhelyek kiaknázásával akarták bővíteni, ezért előzetesen el kellett venni a rendelkezési jogot a területi vezetőktől. A nagyon drágán, nagyon nehezen feltárható szibériai olajlelőhelyek alternatívájaként egy nagyszabású atomerőmű építési program indult el. Az acél-termelő kapacitás is kimerülőben volt, a nyugat-németekkel kötött cső-szállítási üzletekből látható, nagy szükségük volt a nyugati acélra. A vasúthálózat és általában a járműipar fejlesztése esetében is megfigyelhető, hogy nem egyszerű gazdasági kérdésről van szó, hanem a szibériai területek betelepítéséről, ami csábítja a túlnépesedett Kínát, tehát ez kolonizációs feladat is. A szovjet détente politikát ez erősen motiválta, mert létfontosságú volt számukra, hogy nyugati hiteket és technológiát kaphassanak ezek fejlesztéséhez. Az olajválságtól valószínűleg azt remélték, hogy segítségükre lesz, amit lehetett, azt mind meg is tették, hogy az olaj minél drágább legyen. Ez a számításuk nem jött be, a Nyugat továbbra sem finanszírozta a költségesen kitermelhető szibériai és déli olajmezők megnyitását; az USA az alaskai, Nyugat-Európa az északi-tengeri olajat kezdte felhasználni. Ezek a beruházások olyan sokba kerültek, hogy a Szovjetuniónak már nem jutott lényeges összegű kölcsön, illetve '79 után, az afganisztáni bevonulásra hivatkozva megszigorították a fejlett technológiák export-tilalmát.

Miközben a hetvenes éveket a détente határozta meg, a szovjetek az egyre barátságosabb amerikai hangot megalapozottan saját sikerüknek tarthatták, a fegyverkezési verseny újabb ciklusát indították be az SS jelű rakéták rendszerbe állításával.¹⁴³ A fegyverkezési politika a külpolitika legfontosabb

¹⁴² A szovjet tábornoki rangok: ★ vezérőrnagy ★★ altábornagy ★★★ vezérezredes ★★★★ hadseregtábornok, a marsallok rangjelzése egy nagy csillag, főmarsallok esetén kiegészítve a fegyvernem jelével. Az említett rendelet 1974-ben a ★★★★★ rangjelzést általánosan marsallcsillagra ☆ cserélte.

¹⁴³ A nyolcvanas évek elejéig mintegy 300 SS-20-ast telepítettek az európai területen. 1973. március 26-án hadrendbe állították az első repülőgép anyahajót is.

tényezője volt egy lényeges technológiai különbség miatt. A szovjet interkontinentális rakéták cseppfolyós hajtóanyagot használnak, ami fajlagosan nagyobb tolóerőt ad, mint a szilárd hajtóanyag, ezért a szovjet rakéták messzebbre és nagyobb terhet tudnak szállítani, nagyobb hatású robbanófejeket lehet rájuk szerelni. Ugyanakkor van egy hatalmas hátránya a cseppfolyós üzemanyagnak, nem tárolható a rakétában, az indítás előtt kell betölteni, ami bizonyos időt igényel, illetve tenger-alattjárókon nem alkalmazható, csak szárazföldi indítóbázisokon. A hatvanas években, amikor az USA a szilárd hajtóanyagú rakétákat kifejlesztette, nemcsak ahhoz az előnyhöz jutott, hogy rakétái a riasztást követő egy percen belül kilőhetővé lettek, hanem tengeralattjárókra is tudott rakétákat telepíteni, azok gyakorlatilag felderíthetetlenek, az első csapással megsemmisíthetetlenek lettek. Ez bőven ellensúlyozta azt a hátrányt, hogy csak könnyebb robbanófejet lehetett rájuk szerelni, a hatvanas évek közepén ezzel helyreállították az egyensúlyt a szuperfegyverzet terén. A hetvenes években a Szovjetunió a cseppfolyós hajtóanyagú rakéták hatékonyságát tovább fokozta, kifejlesztette az SS-18 jelű óriásrakétát, amivel az amerikai szárazföldi bázisokat egy meg tudták volna semmisíteni. Továbbá kifejlesztették a Nyugat-Európát fenyegető SS-20-as rakétákat és korszerűsítették az amúgy is nagy számbeli fölényben lévő szárazföldi haderőt. Tehát az *enyhülés* ideje alatt a Szovjetunió jelentős fegyverkezési előnyt szerzett. Ez állt a háttérben annak a hódítási rohamnak, amit '75 és '79 között a harmadik világban megfigyelhattünk. A vietnami háború befejezése után megszerezték Kambodzsát és Laoszt is. Majd Etiópia és a stratégiai nyersanyag-lelőhelyei miatt nagyon fontos Angola, a tengeri olaj-szállítási útvonal ellenőrzése miatt fontos Aden, Dél-Jemen, végül Afganisztán következett.

1979

Az afganisztáni bevonulás volt az első akció, ami jelentős nyugati ellenállásba ütközött. Ennek kevés konkrét oka van, talán csak a *most már aztán elég!* a magyarázat. Ezeket az országokat a Szovjetunió egy sajátos stratégiával szerezte meg. Nem úgy, mint a német militarizmus, ami egy előre megtervezett stratégia szerint meghatározott pozíciókat igyekezett megszerezni, illetve, mint Anglia, megvédeni. (Mint például Gibraltárt, Máltát, az Indiába vivő vízi utakat.) Ezzel szemben a szovjetek terjeszkedési stratégiája olyan volt, mint a póké, ami ül és várja, hogy mi akad a hálójába. Ha valahol kirobbant valamilyen fölszabadító mozgalom, azt automatikusan támogatták. Azok elég könnyen hatalomra jutottak, mivel az ellenerők általában szervezetlenek voltak. A Szovjetunió azután ezeket az országokat afféle póttartalékos népi demokráciának minősítette, fenntartásukat presztízs-kérdésnek tekinti. A gond abból adódik, hogy ezek a rezsimek ugyan könnyen uralomra jutnak, azonban nem tudnak saját erejükből uralmon maradni, így ezeknek folyamatos szovjet támogatás kell. Chile példája, az Allende kormány elleni puccs bebizonyította, hogy *államvédelmi hatóság nélkül nem életképes a szocializmus*. Portugália példája bebizonyította, hogy az sem elég hozzá, *szovjet megszállás nélkül nincs fenntartható szocializmus*. Az összes többi póttartalékos rezsimnek ezt biztosították, Indokínát vietnami csapatok szállták meg, Etiópiát és Angolát kubaiak, Dél-Jement kelet-németek és részben kubaiak, Afganisztánba már csak szovjet csapatok jutottak. A szovjet megszállás a nagy amerikai fölháborodás ürügye volt, nem az oka. Carter elnöksége idején az amerikaiak az SS-18 rakéták miatt a SALT-2 tárgyalásokon el akarták érni a nagy rakéták számának

jelentős csökkentését.¹⁴⁴ Ekkor ért véget a détente, ettől kezdve az addig kitűnő szovjet-amerikai viszony, amit még a vietnami háború sem rontott el, hirtelen nagyon hűvös lett. A nyolcvanas évek elején ez volt a stratégiai helyzet.

1982

Brezsnyev kijelölt utóda valószínűleg Konsztantyin Csernyenko volt, de Jurij Andropov lett a főtitkár. Andropov paraszti származású, hajózási technikumot végzett, először a folyami hajózásnál dolgozott, majd a KOMSZOMOL apparátusában. Az első magasabb funkciója a Karél-Finn SZSZK KOMSZOMOL első titkári posztja volt. Ekkor Kuusinen volt a karéliei párt elsőtitkára, aki Sztálin halálakor KB titkár lett, a népi demokráciák ügyeivel foglalkozó nemzetközi titkár. Magával vitte a KB apparátusába Andropovot, amiből következik, hogy ő Kuusinen kádere – Kuusinen viszont Szuszlov csoportjához tartozott, Andropov tehát eredendően Szuszlov káder lenne. Egészen a közelmúltig nem lehetett tudni, hogy Andropov tulajdonképpen melyik frakcióhoz tartozik. Még '53-ban átkerült a budapesti követségre tanácsosnak, majd '54-ben kinevezték magyarországi nagykövetnek. Ez teljesen nyilvánvalóan afféle *termelési gyakorlat* volt a népi demokratikus apparátusban, ezt teljesítve lehetett vezetői pozíciót kapni a Kremlben. Láthatóan fontos helyre rakták, mivel az akkori magyar kísérlet az egyik legkényesebb ügy volt, de ebből sem lehet következtetni Andropov nézeteire, nem lehet tudni, hogy azért került jobbos vezetők, a Nagy Imre csoport mellé, hogy azokkal könnyebben szót értsen, vagy azért, hogy ő legyen a keményvonalas elvtárs Budapesten, aki szemmel tartja őket. Annyit lehet tudni, hogy a nagyon feszült, zavaros '55–'56-os években Andropov határozottan nem volt olyanfajta helytartói helyzetben, mint a hetvenes években a varsói szovjet nagykövetek voltak. A magyar pártvezetés szovjet irányítása nem rajta keresztül történt, hanem közvetlenül. Ha valami újabb fejlemény volt mindig idejött vagy Szuszlov, vagy Mikojan, ők intézkedtek, Andropov még nem volt elég nagy ember ahhoz, hogy ezt rábízzák. Tehát abból, amit '56-ban tett, nem lehet arra következtetni, hogy mi lett volna a neki rokonszenves politika. Az első napokban (ha hihetünk Enver Hodzsának) kimondottan jobbos állásponton volt, utána természetesen részt vett a forradalom leverésében. Amikor '57-ben visszakérült Moszkvába, a népi demokratikus ügyekkel foglalkozó pártközponti osztály vezetője lesz, majd két év múlva az ebben illetékes KB titkár. Seljepin bukása után, '67-ben került a KGB élére, de ebből megint semmire sem lehetett következtetni, mivel ez szokatlan lépés volt. Korábban a KGB élére vagy szakmabeli került, vagy Szerovtól kezdve a KOMSZOMOL titkárságáról jött valaki. (A kommunista ifjúsági szervezetek felső vezetése mindig nagyon szoros kapcsolatban állt az ávóval, ez már a CSEKA idejében is így volt.) Andropov meglepően hosszú ideig volt ebben a funkcióban, majd Szuszlov halála után, 1982. május 24-én örökölte tőle az ideológiai titkárságot. Utóda a KGB élén ismét egy szakmabeli lett.¹⁴⁵ Andropov a KGB elnökeként (elődeihez hasonlítva mondhatjuk) inkább mérsékelt volt, mint vérengző. Szuszlov helyére kerülése, majd főtitkársága, amennyire meg tudom ítélni, a frakciók közti egyensúlyi helyzet fenntartását szolgálja, hasonló Hruscsov '53-as főtitkárrá választásához. Ha patthelyzet van, akkor a két erős

¹⁴⁴ 1974. november 23-án Vlagyivosztokban Brezsnyev és Gerald Ford csak a szerződés alapelveiről állapodott meg. Carter 1979 júniusában Bécsben aláírta a szerződést, de az afganisztáni bevonulás után, 1980. január 3-án a ratifikálás elhalasztását ajánlotta a Kongresszusnak.

¹⁴⁵ Vitalij Vasziljevics Fedorcsuk vezérezredes

frakció között egy harmadik kapja a pozíciót. Most Andropov volt a Szuszlov frakció feje. Ebből az következne, hogy Andropov átmeneti figura, de látni lehet, nem akar az lenni, megpróbálja a saját embereit a kulcspozíciókba rakni, de ez nehezen megy. Ennek egy furcsa szimptomája van, ami most (eltérően a 12 évig folytatott gyakorlattól) látható, a Legfelsőbb Tanács elnöki tisztének betöltetlensége. Brezsnyev államfő is volt és Andropov nem kapta meg automatikusan ezt a tisztséget – de nem kapta meg más sem. A személyi változások csak kisebb jelentőségűek voltak, csupán az állam-biztonsági szervezetben bekövetkezett változások nagyobbak, illetve egy káderét rögtön be tudta hozni miniszterelnök-helyettesnek, ez Gejdar Alijev, aki addig azerbajdzsáni első titkár volt. (Már a brezsnyevi érában divatba jött, hogy a kaukázusi KGB főnökök átveszik a helyi első titkári pozíciókat. Javanadze, a nacionalista elhajlások miatt leváltott grúz első titkár helyére is így került Eduard Sevarnadze, a köztársaság belügyminisztere. Erre a szovjet átlagot is meghaladó korrupció és az árnyékgazdaság elleni kampány miatt került sor. Alijev mellett még egy figura emelkedett föl, Nyikolaj Rizskov, aki a hadiipari KB titkár lett, ő valószínűleg Usztyinov kádere, nem Andropové. A Brezsnyev csoport feje, a volt szervező titkár, Konsztantyin Csernyenko a kisebb jelentőségű, ám nem kisebb rangú ideológiai titkári posztot kapta meg, a szervező titkárságot Andropov maga vette kézbe. (Mint említettem, ez a főtitkár mögötti második rang, a pártapparátus fölötti rendelkezés miatt.) Kisebb jelentőségű változás, hogy felszámolták a brezsnyevi időszakban a pártközpontban létrehozott nemzetközi sajtófőnökséget, ami külön főosztály, afféle ellen külügyminisztérium volt, tehát ez valószínűleg egy Gromikónak tett gesztus. A hruscsovi időszakban a koegzisztencia politika kezdetén, amikor Andrej Gromiko lett a külügyminiszter, félreérthetetlenül volt egy ellenállás az általa vezetett sztálinista diplomácia kar részéről a csúcstalálkozó, békés egymás mellett élési politika ellen. Ezért Hruscsov bevezette azt a gyakorlatot, hogy a veje, Adzsubej, az IZVESZTYIJA akkori főszerkesztője utazott külföldre különböző politikai tárgyalásokra. Azért fontos a Legfelsőbb Tanács elnöki posztja, mivel a formális államfőnek külügyi funkciói is vannak, így egy második, párhuzamos külügyi apparátust tud kiépíteni. Valószínűleg most is ennek a megszerzése, nem a reprezentatív funkció elnyerése a fő kérdés.¹⁴⁶

Az első andropovi politikai kampány alapvető feladata, hogy olyan látszatot keltsen, az ország végre *vezetve van*, vége lesz a Brezsnyev korszakot jellemző csendes rohadásnak. A korrupció-ellenes intézkedések elsődleges célja természetesen nem a korrupció felszámolása, hanem a lakosság mozgósítása, pogromhangulatba hozása. Továbbá, hangsúlyozták, hogy a gazdaság irányítása jó, csak szorgalmasabban kell dolgozni. Magyarra fordítva *nem kaptok több pénzt, de strapáljátok magatokat jobban, különben baj lesz!* Ezt üzeni a munkafegyelem javítására indított kampány is.

Mi várható az elkövetkezendő öt tíz évben gazdasági, politikai, katonai ügyekben?

A mezőgazdaság legszűkebb keresztmetszete a betakarítás, vagyis nem arról van szó, hogy a Szovjetunióban mindig rossz a termés, hanem bármekkora is a termés, annak jelentős része szükségszerűen elveszik. A hetvenes évek közepén az amerikai megfigyelő műholdak segítségével megállapították, kifejezetten jó gabonatermés lesz a Szovjetunióban, de ősszel bejelentették, hogy már megint rossz termés volt. Feltételezem, a termés jó volt, csak nem tudták betakarítani. Nincs elég raktár és nincs elég teherautó, de nincs elég munkaerő sem. Mindezt egyfajta robot módjára megszervezett kam-

¹⁴⁶ Végül – néhány hónappal az előadás után – 1983. június 16-án lett Andropov a Legfelsőbb Tanács elnöke.

pánnyal próbálják megoldani, városi embereket, diákokat, katonákat vezényelnek ki idénymunkára. Ez egy rendes *gabonacsata*, az ország teherautó parkjának jelentős része ott is marad a hadszíntéren.

A demográfiai változások nemcsak a közellátásra hatnak, hanem a hadsereg tisztjeinek nemzetiségi összetétele is kezd eltolódni a közép-ázsiaiak javára, ezért is írnak egyre többet a politológusok az iszlám hatásáról. A szovjet rendszerek egyetlen komoly ellenfele eddig csak római katolikus egyház volt, ami nagyon szervezett és külföldön van a központja. Ez olyan fontos tényező, hogy a *Nagy Októberi Szocialista Forradalom* egy katolikus országban valószínűleg nem tudott volna győzni. A közép-európai népi demokráciákban is sokkal nagyobb ellenállásba ütköztek a katolikus országokban, mint a többiben. Az iszlám hatásáról még csak spekulációk és nyugati vágyálmok vannak.

A különféle nemzetiségek egymáshoz való viszonya rossz. Elsősorban a Kaukázusban, a grúzok, örmények és azeriek hagyományos ellentétei ma is elevenek. A Szovjetunióban németnek csak az egykori volgai területen lakók vallották magukat, belőlük alakult is egy kisebb autonóm köztársaság az OSZSZK-n belül, de a II. Világháború alatt őket internálták. Később szétszóródtak, így nem mutatnak nemzetiségi arculatot, körükben igen jelentős a kivándorlás, mert Nyugat-Németország befogadja őket.

A Szovjetunióban sem csak nemzetiségi kérdés a zsidóság, ott is háromféleképp lehet valaki zsidó. Egyszer, ha zsidó nemzetiségűnek vallja magát, másrészt, ha tartja az izraelita vallást, harmadrészt, ha zsidó származású és a környezete annak tartja. Ez utóbbi kritérium szerint számítva mintegy 5–6 millió zsidó él a Szovjetunióban. Az első kettő szerint számított zsidóság száma 2–3 millió lehet, rájuk klasszikus nemzetiségi elnyomás nehezedik, arra igyekeznek rábírni őket, hogy valami *kellemesebb* nemzetiségnek anyakönyveztessék a gyermekeiket. A zsidó származásúak ahhoz hasonló antiszemitizmust érzékelnek, mint ami Magyarországon is tapasztalható.

1983

Ma még nem biztos, hogy a Szovjetunió belekényszerül a fegyverkezési versenybe. Arra is számíthatnak, hogy ha a Nyugat tíz éven keresztül hagyta őket terjeszkedni, sőt ez eleinte még a détente politikát sem zavarta, akkor ezt továbbra is tűrni fogja.

A legfontosabb korlátozó tényező az, hogy a fegyverkezés fokozását nem tudják megoldani további életszínvonal-csökkenés nélkül, kérdéses, mennyi romlást mernek vállalni.

Szabó Miklós előadás-sorozata a szovjet kommunista párt történetéről Szegeden hangzott el, 1983 tavaszán. A hangfelvétel alapján készített rövidített változat az előadó jóváhagyásával megjelent az abCD 1995/1 számában és megtalálható a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <http://mek.oszk.hu>

Szerkesztette és a lábjegyzeteket írta: Jankó Attila